

valóság

A TARTALOMBÓL

Botos Katalin: Gandhi harcostársa:
az ökológiai gondolkodás úttörője

Maróti Andor: A kultúraközvetítés zsákutcái

Szabó Dániel Róbert: Zenék a legértékesebb
márkák termékeinek reklámjaiban

Frenyó Zoltán: Fichte eszményi állama
és gazdaságfilozófiája

Dr. Erdélyi István: Kard és kereszt

Kapusi Angéla: Korát megelőzve? Henszlmann
Imre Shakespeare-kritikái és a magyarországi
Shakespeare-recepció a 19. század közepén

V. Molnár László: Sztjepan Razin,
a lázadó atamán

Dr. Gesztesi Tamás – Dr. Gesztesi Enikő:
Balassa János (1814–1868)

Harmati Róbert: Pénzhamisításról szóló hírek
az Országos Hírlap című napilapban

Juhász Dániel: Az első világháború pénzügyi
vonatkozásai

Varga János: 90 évvel ezelőtt született
Kemény János, az informatika úttörője

Eperjesi Zoltán: Az ópiumháborúk nyomában

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
6

8

valóság.

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2016. augusztus LIX. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Ipress Center Central Europe Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Viktor
igazgatósági tag

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8965, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Gandhi harcostársa: az ökológiai gondolkodás úttörője

Az olyan mozgalmak, amelyeknek nincs gazdaságfilozófiájuk, nem lesznek hosszú életűek. Mert igaz, hogy nemcsak kenyérrrel él az ember, de azért az elemi anyagi javak nélkül megszűnik maga az élet. Az elgondolás arról, hogy hogyan helyes gazdálkodni, a filozófia fontos része. Legyen eszménk arra vonatkozóan, hogy miért élünk, s arról is, hogyan éljünk meg, méltósággal!

A 20. század elején a gyarmati sorban lévő *India* véghetetlen szegénységbe süllyedt. Szegények milliói éheztek. A százmilliók helyzetének javításához a gyarmati sorból való kiemelkedés kellett. De nemcsak az! Nem pusztán politikai függetlenséget követelő jel-szavakra, hanem átgondolt gazdaságpolitikai koncepcióra is szükség volt. Hiszen, ahogy a magyar Prohászka Ottokár püspök mondta, a politikai szabadság – felszabadság. Az ember nem szabad, ha a nyomor foglya.

A 20. század hatalmas egyénisége, Mohandas Gandhi az ember méltóságát és szabadságát, *India* gyarmati sorból való kiszabadulását, függetlenségét tűzte célként zászlajára. Nagyon fontosnak tekintette azonban a szegény tömegek élethelyzetének megjavítását.

Joseph Chelladurai Kumarappa, akinek ezt az írást szenteljük, Gandhi barátja, gazdasági-pénzügyi szakértője volt. Őt tekinthetjük a *Gandhi* nevéhez fűződő gazdaságtan atyjának. A gazdaság és a pénzügyek területén számos elméleti mű szerzője, és számos gyakorlati akció megszervezője volt. Arra törekedett, hogy a legmodernebb közgazdasági ismereteket határozott morális tanítással ötvözze, a „*satya és ahimsa*” elvével, a mindent felölelő *igazságosság*, és a *másoknak kárt nem okozás* indiai vallási alaptételeivel. Ezek voltak ugyanis Gandhi mozgalmának alapjai.

Kumarappa a szegények iránti abszolút odaadással szolgálta a közérdeket. Mindenekelőtt a vidékfejlesztési program kidolgozójaként tekintenek rá. Nem kimondottan elméleti ember volt, bár jó néhány könyvet és tanulmányt írt, hanem a gyakorlat és elmélet szoros kapcsolatának megvalósítója. Arra törekedett, hogy az embert belehelyezze a szélesebben vett ökológiai környezetébe. Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, ő volt az ökológiai gazdaságtan úttörője. S mindehhez *elkötelezett keresztény személyiség volt*, mint ahogy – figyelemre méltó módon – számos más személy is Gandhi környezetében. Ez mutatja, hogy a kereszténység messze nem azonos a természetet alávető, azt kizsákmányoló ember eszméjével. Ezt Ferenc pápa 2015-ös enciklikája, a *Laudato si* is hangsúlyozza.

(Élete) Kumarappa változatos, küzdelmes életutat mondhatott magáénak. 1892-ben, Thanjavurban született, keresztény család hatodik gyermekeként. Könyvelői képesítést szerzett, s az 1910-es években Londonban dolgozott. Később sikeres praxist épített ki Bombayben. Ekkor még nem foglalkoztatták a nagypolitika kérdései. 1927-ben kiment Amerikába és a Syracusei Egyetemen folytatta tanulmányait, majd a Columbián szerzett diplomát. *Edwin Seligmann*nál védte disszertációját. Seligmanról tudni kell, hogy a maga korában Amerika kiemelkedő adózási szakértője volt. Kumarappa dolgozatának tárgya az indiai közpénzügyek és a szegénység kapcsolata volt.

A brit birodalom központjában felnőve ugyanis nem igazán ismerte az indiai hétköznapiakat, az indiai társadalom kulturális gyökereit. Ezt szorgalmas tanulmányokkal igyekezett pótolni. Míg belülről, a brit birodalom központjában élő polgárként nézte a dolgokat,

kevésbé figyelt fel arra, ami Amerikából nézve viszont már szembeűnő volt: *hogyan lehetséges, hogy a brit uralom alatt India olyan végzetesen elszegényedett?*

Meg tudta állapítani, hogy a brit uralom alatt a közpénzügyek *India jövedelmének az országból való kiáramlásához vezettek*. Az adókat egyrészt a költséges apparátus fenntartására használták, másrészt – főként adósságszolgálat címén – kivitték az országból. Ha a költségvetés szerkezetét nézzük, 1925–27-ben az amerikai költségvetés a 48%-át fordította adminisztrációra, adósságszolgálatra és katonai kiadásokra. Indiában ezzel szemben ugyanezen célok aránya 98% volt... Közmunkára tehát nem maradt szinte semmi. A civil adminisztráció itt ötszörösebe került, mint Amerikában, s a hadsereg fenntartása is rengeteget emésztett fel. A gyarmati kormányzás számos módon kedvezett az anyaországnak. A vasúti tarifák például – ugyancsak diszkriminatívan – a külföldi szállítóknak kedveztek.

Az 1920-as években az indiai politikai erőket tömörítő Kongresszus intenzíven foglalkozott az eladósodás kérdésével. Kinyilvánította, hogy a majdan függetlenné váló India nem fogja elismerni a brit uralom alatt felhalmozódott államadósságot, amennyiben azok eredői – egy független bíróság előtt minősítve – igazságtalan alapokon születtek. *Kumarappa volt megbízva az elemzéssel*. 1931-ben alapos, tételes vizsgálatokkal, a múlt század közepéig visszamenve kimutatta, hogy mely adózási tételek voltak jogtalanok. E jelentés publikálásának időzítése nagyon szerencsés volt, hiszen éppen ekkor indult Gandhi a második kerekasztal-konferenciára Londonba, az Indiai Kongresszus egyedüli képviselőjeként. Nyilvánvalóan komoly politikai ütőerőt képviseltek a feltárt tények.

Ekkor azonban Kumarappa még csak makrogazdasági ismeretekkel rendelkezett. Nem ismerte eléggé az indiai vidék sanyarú helyzetét. Ezért Gandhi megbízásából alapos, mindenre kiterjedő tudományos vizsgálatot folytatott a *Matar* vidék több mint ötven településén. Gandhi azt kérte, hogy szigorú tárgyilagossággal foglalja össze eredményeit, úgy, hogy abba senki ne köthessen bele. Munkáját egy összefoglaló jelentésben tette közzé. A „*Matar*-jelentés” jökor robbant be a köztudatba. Éppen a „*Dandi*-menet” („*sómenet*”) idején, amely a sólepárlás jogáért folyó erőszakmentes civil megmozdulás volt.

(Aki látta a Gandhiról szóló filmet, soha nem felejtí azokat a képeket, amikor az erőszakmentes tüntetők bárányszelídséggel mentek az őket leütő katonák elé a tengerparti sólepárlóhoz, az asszonyok meg ott álltak, hogy ellássák a sebesülteket. De az emberek csak jöttek és jöttek. Végeláthatatlan menetben áramlottak a katonák felé. S mindez nem csupán film-mese, hanem dokumentum értékű bemutatás volt: valóban megtörtént... És az is valóság, hogy a brit hatalom, megdöbbenve eme elszántság láttán, tényleg meghátrált, Gandhi erőszakmentes civil mozgalmának óriási eredményeként...)

A harmincas években Gandhi visszavonult az aktív politikai életből. Ugyanakkor, nem szűnt meg a közügyekért tevékenykedni. Létrehozta az „*All India Village Industries Association*”-t (AIVIA), a vidéki városok indiai szövetségét. Ezt a civil szervezetet a vidéki kézműves-ipar fejlesztésére kívánta felhasználni. Gandhi ugyanis rádöbbsent, hogy a 1918-ban elindított mozgalma, a „*khadi*” nem elegendő az indiai problémák orvoslására. A *khadi*-t, a kézzel szöött ruházat készítésének mozgalmát Gandhi már korábban, mint a legszegényebbek számára egy egzisztenciális mentsvárat kezdeményezte. Ugyanakkor szimbolikus jelentősége is volt: a nemzeti öntudat, az egyenlőség és az önerőre támaszkodás jelképévé nőtt. A *khadi* konstruktív aktivitást jelent. Nincs öngazgatás a *khadi* általános és önkéntes elfogadása nélkül. Míg korábban a rokka India elmaradásának jelképe volt, addig Gandhi azt India békés önállóságának jelképévé tette. Mindig egyszerű szimbólumokkal teremtett kapcsolatot az egyszerű emberek széles tömegeivel.¹

A harmincas években azonban egyre határozottabban afelé hajlott, hogy nemcsak eladásra kell gyártani a háziszötteket, hanem meg kell szervezni vidéken az önellátó

gazdaságot. Az 1942–43-ban börtönben töltött évei alatt döbönt rá, hogy a társadalom újraszervezése, és a békés, ámde határozott ellenállás az idegen uralommal szemben csak akkor lehetséges, *ha megvalósul az önellátás politikája.*

Leghűbb szövetségese a mozgalmat szervező J. C. Kumarappa volt, aki az AIVIA mozgalom vezetőjeként dolgozott. Az AIVIA-val kapcsolatos tevékenység életművének legfontosabb része lett. Elemzéseiben kimutatta, hogy a gyarmati sorsnak milyen szerepe van az indiai nyomorúságban. Korábban is volt éhezés Indiában, ha rossz volt a termés. A kapitalizmus gyarmati megjelenése azonban azt eredményezte, hogy az éhínségek elsődleges okává nem az vált, hogy nem elegendő a termés, mert olyanok a természeti viszonyok, hanem azért jelentkeznek, mert tömegeknek egyszerűen nincs hozzáférése – az egyébként megtermelt – javakhoz. Mai közgazdasági nyelvezettel: nincs vásárlóerő, csak szükséglet... Ezért elsődlegesen a gyarmati sors elleni küzdelem tűnt Gandhi és Kumarappa számára fontosnak. Annak ellenére, hogy Gandhit követve a 30-as években a politika formálásába egyre inkább belebonyolódott, szükségesnek tartotta, és talált is rá időt, hogy a brit pénzügyi eszközökkel történő kizsákmányolást előadó-körutakon és esszéiben, az egyszerű emberek nyelvén is bemutassa. Ezeket összefoglalva megjelentette egy kötetben: „Clive to Keynes: a survey of the history of our public debts and credits” (Clive-től Keynes-ig: államadósságunk és hiteleink története).

(Kis kitérő: Clive Bell és John Maynard Keynes a Bloomsbury csoporthoz tartozott. A Bloomsbury csoport egy érdekes angliai 20. századi jelenség volt, értelmiségiek, filozófusok, kritikusok, művészek, festők és írók voltak a tagjai. Keynes mint közgazdász, eléggé különös színfolt volt ebben társaságban. Amúgy a címben foglalt neveknek nem sok köze volt a kötet tartalmához. Hacsak az nem, hogy Keynes később az állampénzügyekkel is foglalkozva, a deficités költségvetés pozitív hatásairól is értekezett.)

A második világháború nyomása alá került Anglia azonban még fokozta gyarmatai igénybevételét. Kiszippantotta Indiából is az árukat, hogy enyhítse az angol gazdaságban jelentkező inflációs nyomást. Ezt megtehetette, élve az angol jegybanktörvényben lévő kitételrel, amely a sterling állampapírok értékét az aranyéval azonosnak tekintette. Mondhatjuk, Anglia váltókkal fizetett Indiának... A forgalomban lévő rúpia mennyisége megsokszorozódott. Az áru viszont eltűnt az országból. Vagyis, az angolok ily módon exportálták Indiába az inflációt. Kumarappa ezt képes beszédben így fogalmazta meg: „megraboljuk Pétert, hogy kifizessük Pált.” Mindez, különösen a háború elején, amikor még nem látszott, merre hajlik a hadiszerecse, aggodalommal töltötte el a pénzügyekhez értő szakembert. Tudta, ha Anglia veszít, a brit értékpapírok annyit se érnek, mint az a papíros, amire nyomták őket... Arra is rákényszerítették egyébként Indiát, hogy a gyarmati időben a vasútépítésre felvett kölcsönt előtörlessze, s ennek fejében ugyancsak árut vásároltak Indiából. (Kumarappának egyébként is az volt a véleménye, hogy a gyarmatosítók által fejlesztett vasúthálózat túldimenzionált program volt. Az, hogy előre kellett hozni a hosszú lejáratú hitelek törlesztését, mindenképpen súlyos terhet rótt az országra.)

Az áruk „elillanása” elleni védekezés érdekében, arra ösztönözte Kumarappa az indiai eladókat, hogy *barter egyezmények* formájában kereskedjenek. Az áruért-árut megoldással valamelyest elejét lehet venni az inflációs hatású kereskedelmi többletnek.

A háború feszült ideje alatt azonban a birodalom a honvédelmi törvény alapján veszélyesnek ítélte tevékenységüket, s ezért Gandhival együtt, az indiai függetlenségért folytatott „Quit India Movement” idején, 1942-ben mindkettőjüket letartóztatták. Börtönévei alatt írta meg Kumarappa – egyébként egyre rosszabb egészségi állapotban – két, maga által is a legfontosabbnak tartott művét: a „Fenntartható gazdaság”-ot, és a „Jézus felfogása és gyakorlata” című munkáit.

Ebből két dolog világlik ki: az, hogy az ökológiai fenntarthatóság *első apostola volt*, s az, hogy világnézete határozott morális elveken, *vallási alapokon nyugodott*.

India függetlenné válása után Kumarappa a Nemzeti Kongresszus tervezési bizottságának dolgozott. Diplomáciai utakat tett Kínába, Japánba, Európába. Ezekben az országokban elsősorban az agrárgazdaság gyakorlati tapasztalatait tanulmányozta. Élete vége felé Maduraiban telepedett le. Ebben a gazdag hagyományú indiai városban élt, írt és kutatott, 1960-ban bekövetkezett haláláig.

(*Munkássága, filozófiája*²) Gazdaság-filozófiájának alapkérdései a következők: mi az egyén természetének lényege, mi az értékelmélet, a munka természete, mi a munkamegosztás és az állam szerepe, valamint a pénz, mint a csere eszköze funkciója.

Korának egyházi vezetőivel való eszmecseréiben rámutatott, hogy milyen messzire távolodott a gyakorlat a krisztusi tanítások lényegétől. Az igazság és az erőszakmentesség, mint két vezérfonal, jól levezethető a Szentírásból, és e két tétel volt Kumarappa fő rendező elve is. Úgy vélte, az ember, aki a teremtésben kitüntetett helyet foglal el, és képes a létezés teleologikus magyarázatára, köteles ezt a képességét mély morális alapokon állva arra használni, hogy a közösség javáért tevékenykedjék.

A „Fenntartható gazdaság” c. munkáját napjaink ökológiai-gazdasági ismeretei alapjánól nézve még gazdagabbnak érezzük, mint ahogyan azt a maga idején fogadták. Nem is volt talán olyan jól összeállított mű, mint korábbi, kiforrottabb munkái. De tény, hogy már a harmincas évektől kezdve egyértelműen azt hangsúlyozta írásaiban, hogy az Anyatermészet megsértését eredményező intézmények előbb-utóbb romlásra ítéltetnek. A Természetes Rend (Natural Order) nem hagyja büntetlenül megsértését. Gyakran alkalmazott a természetből kölcsönzött képeket, s a természetben található ciklikus mozgásokat felhasználta a társadalmi folyamatok megvilágítására. (Az adózás folyamatát már doktori dolgozatában is a tengerből felszálló pára és az eső képéhez hasonlította, hiszen ideális esetben az adókat elvonják azoktól, akik könnyebben ki tudják azt fizetni, s az újraelosztás során viszont, áldásos esőként, visszahullnak a legjobban rászorulókra.)

A Természetes Rendben a *jogok és kötelességek* harmóniában vannak. A jogok és kötelességek alapján Kumarappa a következőképpen csoportosította a létező társadalmakat: Élődsi (parazita) gazdaság, pazarló gazdaság, vállalkozó gazdaság, közösségi gazdaság, szolgáló gazdaság.

A *parazita és pazarló* gazdaságokban nincsenek jogok és kötelességek, s nincs ciklikus „természetes rend” sem. A *vállalkozó* gazdaságban az önérdék vezényel. Ugyan nem túlzott erőszakossággal, hiszen elismernek bizonyos jogokat és kötelességeket, sőt, a természetes rend létét is, de az altruizmus hiánya ezeket a rendszereket is könnyen erőszakossá teheti. Így a formációt csak a társadalomszervezés legalacsonyabb fokának tekinthetjük. A következő fejlődési szakaszban, a *közösségi* gazdaságban az emberek rádöbbennek, hogy egymástól függenek, s ez a kölcsönös kapcsolatok rendszerét hozza létre. Miként a méhek a kaptárban, ki-ki a maga dolgát csinálva, a közösség javát szolgálja. Ez valójában az *önérdeknek csoportérdekké* való kiterjesztését jelenti, s azt, hogy a pillanatnyi szükségletkielégítést felváltja a jövőre való gondolás. E fejlettségi szakasz magasabb, de ez sem zárja ki az erőszakot a *körön kívüliekkel szemben*, hiszen a kötelezettségeket csak egy nagyon szűk körre vonatkoztatja.

A magasabb kulturális érdekek mentén szervezett társadalom sokkal inkább a kötelezettségeken, mint a jogok túlhangsúlyozásán kell alapulnia. Ebben minden életet a többi viszonylatában néznek, s ez egyfajta átmenetet jelent a *fenntartható és a szolgáló társadalom* létrejöttéhez. Az olyan társadalmak, amelyek nem hangsúlyozzák a kötelezettségek

abszolút elsőbbségét, *csak átmeneti társadalmak lehetnek*. A jogok kiemelése a múltó emberélet, vagy akár egy nép rövid távú érdekein alapuló társadalmat eredményez.

Gondolatmenetének integráns része, hogy *a Természetes Rendnek az élettelen tárgyak is részei*, s az embernek ezekhez való viszonya rendkívül fontos. Az ember felelős e tárgyak használatáért, akár megújuló, akár meg nem újuló természeti kincsekről van is szó. „Tartály-gazdaságról” és „folyó gazdaságról” beszél. Előbbiben minden további nélkül felhasználják a javakat. A másodikban az emberi tevékenység által azok újratermelődnék. Kumarappa úgy vélte, az emberiségnek lehetőleg a *megújuló erőforrásokra* kell alapoznia működését. *Kumarappa az első öt szakember közé tartozott, aki a legkorábban hívta fel a figyelmet a meg nem újuló erőforrások korlátlan felhasználásának problémájára.*

Kumarappa véleménye szerint a túl nagy a távolság a termelő és felhasználó között akadályozza az igazságos csere létrejöttét. Ezért volt Kumarappa annyira a híve a decentralizált termelésnek és a termékek helyben fogyasztásának.

Ami a pénzt illeti, úgy vélte, hogy a *csereérték* nem jó iránytű ahhoz, hogy megértsük az örökérvényű elveken alapuló jogokat és kötelességeket. Márpedig egy nem erőszakra épülő társadalomnak ezeken kell alapulnia. Nem lehet szerinte fenntartható társadalmat építeni olyan értékelmélet alapján, amely az egyének változékony és tünékeny preferenciáin alapul. Valami tartósabb, a személytől független mércéhez kell igazodnia. *A csere azonban nála nem csupán egy gazdasági, hanem egy morális aktus is*. Ha valaki olyan árut vesz meg, amelyet kizsákmányoló körülmények között termeltek, az maga is a kizsákmányolási folyamat részévé válik. (Megjegyezzük, ez az elv a fejlett országokban a szabályozásban napjainkban már meg is jelent, amikor például a gyermekmunkával termelt áruk forgalmazását megtiltották.) Az aranypénzben gondolkodva, a pénz szerepét sajátosan értékeli. Azt állítja, hogy a pénzért történő csere *nem egyenértékű javak cseréje*, hiszen az egyik jószág romlandó, a másik viszont nem. Míg az egyik eladására kényszerít a termék romlandó jellege, a másik visszatarthatja az ellenértéket, *kivárhat*. Így a csere nem egyenlő helyzetben lévő felek között zajlik. Hogy lenne akkor az ár igazságos? A csere nemcsak anyagi értékek, de – mint utaltunk rá – emberi és morális értékek cseréje is. E kettő nem jelenik meg, amikor pénzügyi tranzakciókat bonyolítunk. Ezért Kumarappa úgy látta, hogy a *pénzgazdaság* területét, s ezzel a spekuláció és ingadozások terét *korlátozni kell*. Láthatjuk, hogy messze korát megelőzve mutatott rá jelenségekre, amelyek a mai napig viták tárgyát képezik, különösen a 2008-as pénzügyi válság óta. A termelés és a vagyon eloszlása egy gazdaságban kulcskérdés. Állította, hogy a korlátlan felhalmozás lehetetlen eroszak és kizsákmányolás nélkül, s ez a Természetes Renddel abszolút ellentétes. Egy erőszakmentes társadalom az egyének teljes autonómiáján alapul, ami lehetetlen, ha ennek nincsenek meg a gazdasági szabadságot biztosító feltételei. A Gandhi-féle elv a *Sarvodaya* – „jólétet mindenkinek” – csakis az anyagi és lelki függetlenségen alapulhat.

Kumarappa nézetei nagyon jól tükröződnek *a munkával kapcsolatos elméleti fejtegetéseiben*. Jó négy évtizeddel azelőtt tehát, hogy *az adekvát technológiához kapcsolódóan* megjelent a *munka* újszerű értelmezése – ami E. F. Schumacher nevéhez fűződik –, Kumarappa már megalkotta forradalmian új munka-fogalmát.

Mi, itt, Európában, a zsidó-keresztény civilizációban évszázadokon át abból indulunk ki, hogy a *munka: Isten büntetése engedetlenségünkért*. A keresztény Kumarappa is jól ismerte a Bibliát: „Arcod verejtékével keressed meg kenyeredet.” Más szóval, a mi civilizációnk a munkát, különösképpen az izzadsággal járó nehéz fizikai munkát büntetésnek, kényszernek érzi, s igyekszik attól megszabadulni. Kumarappa így ír korunk emberéről: „Szeretne kenyeret enni, de izzadság nélkül...” Évezredekken át rabszolgákat kényszerítettek a legkülönbözőbb tevékenységekre. Még a 19. században is így mutatta

be Petőfi a magyar állapotokat: „Van életem, mert henyélek. / A paraszté a dolog.” Vagy Arany Jánostól: „Széles országúton andalog a jobbágy, / Végzi keservesen vármegye robotját.” A 20. században elég József Attilát idézni: „helyén a kapszlit nő kapdossa / s elfakult fejű kisgyerek”. Netán Adytól: „Húszesztendős legények vackán / Álmodik a Nyomor”... De vége hossza nem lenne az idézeteknek! Csak a kommunista csasztuska dalolta, hamisan, hogy „Kényszer volt egykor a munka, ma hősi tett...”. Hogy mennyire kényszer volt bizony a munka a létező szocializmusban, nem kell a recski, vagy a hortobágyi táborokra gondolni – a hétköznapi tapasztalat is alátámasztotta. Ha nem volt munkahelyed, elvitt a rendőr.

Kumarappa úgy vélte, a munka kettős természetű. Benne van a robot, de az alkotás is. Ha ezt kettéválasztjuk, és bizonyos embereket csak a robot-jellegű munkára kényszerítünk, az a munka fogalmának meghamisítása, és minden bizonnyal az erőszak forrása. Nincs alkotás erőfeszítés nélkül, de az erőfeszítés eredménye az ember kiteljesedése, örömeinek forrása is. Hiszen alkotott! Ezért a fizikai erőfeszítést és az alkotást teljességgel elválasztani egymástól olyan, mint szeparálni az íróat a vajtól. Ahogy az emberi életnek azokra a vitaminokra is szüksége van, amelyek az íróban vannak, éppúgy kell a fizikai tevékenység. (Íme, egy példa Kummarappa szemléletes stílusából.) De, egyáltalán, a munka mindenki számára szükséges tevékenység, *létforma*. Az embereket szabadságuktól megfosztó és munkára kényszerítő társadalmak csak ideig-óráig maradtak fenn, ezt a történelem tanúsítja. Be kellett természetesen látnia, hogy ez nem csak a történelmi időkben volt igaz. A modern tömegtermelés éppoly rabszolgává teszi a munkavállalókat, mint a régi társadalmak. A tömegmunkás ágyútöltelék, pusztá fogaskerék. Nincs egyénisége, nincs önállósága, alkotóképessége. A 20. századi nagyüzemi termelés-szervezési elvek szolgálai sorba taszítanak, ellentétesek a demokrácia lényegével. S mindegy, hogy kapitalizmusról, vagy szocializmusról beszélünk. A termelés jellege mindenképpen *elidegenítő és elnyomó*.

Ugyanakkor, nem állította, hogy ki kell kapcsolni a termelésből a profit-motívumot, s azt se, hogy teljes decentralizálást kell megvalósítani. Az előbbi nem életszerű javaslatokat egyrészt a szocialista nagyüzemi tervgazdálkodás már tényszerűen megcáfolta, másrészt az utóbbi meg technikailag is illuzórikus. De valami köztes megoldást kell a társadalomnak találnia. Azt sem gondolta, hogy a modern világgazdaságban esetleg mindent szövetkezeti elven lehetne szervezni, amint egyesek javasolták. Van, ahol a technológia is megköveteli a határozott vezetést, gyors döntéseket, amit csak egyszemélyi, felelős vezető képes meghozni.

Gondolkodott azon is, hogy a modern termeléshez szükséges energia és nyersanyagok milyen egyenlőtlenül oszlanak el a világban. Sokszor csak nagyon távoli országokban található. Megszerzésük gyakran kiváltja az erőszakot, háborúk forrása. De az is erőszakos folyamat, ahogy a hadsereg segítségével törnek be új piacokra, a termékeknek értékesítési piacokat megszerzendő. Viszont nehogy azt higgyék, mondta, hogy a szocialista nagyüzemi termelés lenne a megfelelő megoldás! Az, megfejlve az osztályharcos gyűlölettel, további erőszak forrása. Ugyanakkor a nyugati pacifisták is megkapták a magukét Kumarappától. Mint mondta, békéért küzdenek, de elfogadják azt a rendszert, amely a modern háborúk gyökere... Ahhoz, hogy a békemozgalom sikeres legyen, forradalmi programmal kellene rendelkeznie. A termelés lényeges decentralizálása a megoldás, amely a hatalom koncentrációját megakadályozza. Igaz, hogy ez a rendszer kevésbé lenne jövedelmező, de csak ez a megoldás eredményezne igazi demokráciát, és békét a nemzetek között.

Nem véletlenül határolódott el azonban a szocialista ideológiától is Kumarappa. Ennek a rendszernek a termelőeszközök társadalmisítása volt az elméleti alapja, amin gyakorlatilag államosítást értettek. A harmincas évek Indiájában reális politikai alternatívának tűnt

a kommunizmus. A kommunista rendszerben az iparosítás elsődleges fontosságú volt. A nehézipar elsődlegessége a haditermeléshez szükséges javak termelését jelentette. Ezért a nagyüzemi ipari berendezkedésen nem kívántak változtatni. Így cseppet sem volt ez az elmélet vonzó Kumarappa számára. Az való, hogy értékelt a szocialista gyakorlat bizonyos eredményeit, amelyet a legszegényebbek felemelése terén felmutatott. Ezért aztán sokan kommunistának bélyegezték. Elfelejtették ugyanakkor, mennyire hangsúlyozta, hogy az erőszakon alapuló megoldások teljességgel elfogadhatatlanok a Gandhi eszméit megvalósítani törekvők számára. Úgy látta, hogy az államot mindkét rendszerben, a kapitalizmusban éppúgy, mint a kommunizmusban, egy törpe minoritás keríti hatalmába, s ennek a rétegnek lesz a kezében a gazdaság irányítása. Ezt pedig nem elsődlegesen a széles tömegek jólétének érdekében használják majd fel, hanem ideológiai hatalmi ambíciók kielégítésére, illetve csillapíthatatlan profitéhségük kielégítésére. Igen, a kommunizmus is, csak állami köntösben, kizsákmányol. Széleskörűen népszerűsítette ezért, hogy a szovjet modell nem követhető, mert ez a rendszer a kapitalizmus hibáit ugyanazon gazdaságsszervezési eszközök alkalmazásával akarja orvosolni, amelyek a bajokat okozzák.

Végül is Kumarappa csalódott az Indiai Kongresszus politikájában. Nehruék az iparosítást hangsúlyozták, s érdemben semmi haladás nem volt a földreformban sem. Úgy érezte, a történések a megcsalását jelentik Gandhi szegények melletti elkötelezettségének, ami számára a legfontosabb szempont volt, minden politikai tevékenységben.

A második világháború után a helyzet lényegesen megváltozott. Amerika átvette a vezető szerepet a világban, s a korábbi gyarmatosítók helyére lépett – ha más eszközökkel is. Látni lehetett, hogy az USA minden eszközzel meg akarja vetni a lábát az újonnan felszabadult országokban, és meg kívánja akadályozni a kommunizmus térnyerését. Emellett természetesen saját köreinek gazdasági érdekeit is erőteljesen képviselte. Kumarappát megdöbbenette az atombomba ledobása, majd a koreai háború. Erősen szembekerült az USA politikájával. Erőszakmentes gazdasági bojkottra szólított fel ezért Amerika ellen. Aggasztotta Amerika beavatkozása az indiai gazdaságfejlesztési tervekbe. Az USA nagy összegű élelmiszersegélyt nyújtott Indiának, hogy megakadályozza „vörössé válását” (Chester Bowles, aki 1951–52-ben az USA nagykövete volt, szervezte az elsőt). Kumarappa úgy érezte, hogy ez nem más, mint „a hóhér kötele a nyakuk körül”. Csak arra szolgál, hogy az USA betegye a lábát a frissen szabaddá vált országba. Különösen bántotta, hogy Nehru egy amerikai szakértőt kért fel az ún. Etawah Pilot Project menedzselésére. Annyi év gyakorlat után ő ne lenne erre alkalmas? Vagy egy másik indiai? Egy ország, amely nem képes maga megoldani a saját problémáit, ha külföldi „tanácsadókra” van szüksége, nem méltó az önrendelkezésre – mondta.

Különösen a szívén viselte az indiai agrárium sorsát. Úgy vélte, az agrárgazdaság mint gazdaság, s az agrártevékenység mint foglalkozás, nem keverendő össze. *Ellenezte, hogy kapitalista módon szervezzék meg a mezőgazdaságot egy olyan országban, ahol munkaerő bőven van, a tőke viszont kevés.* Három tényezőt kell figyelembe venni: a földet, a humánerőforrásokat és az állam szerepét. Nem szabad az elsődleges probléma, az élelmiszerellátás mellett elfeledkezni a hosszabb távú szemléletről. A talaj termőerejének megtartása ezek közül az első. Fellepett ezért a túlkemizálás ellen, mondván, megsérti a természetes rendet, tönkreteszi a talaj szerkezetét, s azokat az élőlényeket is megöli, amelyekre szükség lenne a humuszosításhoz. Természetesen belátta, hogy vannak területek, ahol beavatkozásra szükség van, de mint mondta, azt csak nagyon alapos elemzéseket követően, s a felhasználók kellő kiképzése után lehet megtenni. E nélkül a farmerek kezébe adni a kémiai szereket nagy veszély.

A földterületek pihentetését javasolta, s azt, hogy alakítsanak ki egy megfelelő kalóriát biztosító táplálkozást, a korlátozott földterületeket figyelembe véve. Azt termeljék, ami

a legalkalmasabb a megfelelő táplálkozáshoz, sőt, ruházkodáshoz. Ez valószínűsíthetően nem lehetséges állami beavatkozás nélkül. Nem lehetne a gazdálkodókra bízni, mit akarnak termelni, hanem azt kellene előírni, amire a közösségnek szüksége van. Ehhez továbbá érdemi agrárreformra lett volna szükség, hogy kialakulhassanak az *önellátó közösségek*, szemben az árutermelő nagybirtokokkal. 1949-ben kapott is felkérést a „zamindari”-rendszer megváltoztatását célzó javaslatok kidolgozására. De hiába szögezte le, hogy a földhöz való jog olyan elemi, mint a levegőhöz való jog, az ötvenes években nem került sor érdemi reformokra. Ő a maga részéről *nem a földtulajdonra*, hanem a *földhasználatra* tette a hangsúlyt. Ezzel szembekerült *Vinoba Bahve*-vel, egy másik Gandhi-követővel, aki a földosztás nagy propagátora volt. Ellene az volt Kumarappa kifogása, hogy *nincs terve* a mozgalomnak arra vonatkozóan, hogy a földtulajdon megszerzése után *hogyan tovább?* Megfelelő intézményrendszer kiépítése és széles körű szakmai képzés nélkül a földtulajdon pusztá birtoklása nem jelenthet érdemi előrehaladást.

Sajnos, bár gondolatai nagyon világosak voltak, nem arattak sikert az érzelmeiktől túlfűtött mozgalommal szemben. Általában gondot jelentett, hogy hiába volt Kumarappa racionális gazdasági gondolkodása, ha nem eléggé vette figyelembe az indiai szociológiai realitást, mindenekelőtt a *kasztrendszer* létét.

(*Utóélete, követői*) Napjainkból visszatekintve, Gandhi és Kumarappa nézetei csaknem teljes mértékben igazolódtak. Ha mégis keresünk elméletükben gyenge pontot, azt – nem alábecsülhetően – a demográfiai kérdés fontosságának elhanyagolásában találhatjuk meg. A harmincas-negyvenes években ugyan még nem lehetett előre látni azt a demográfiai robbanást, ami bekövetkezett, s jelentősen hozzájárult a fejlődő országok szegénységének növekedéséhez. A túlnépesedés pedig komoly fenyegetést jelent a természeti környezetre. Igaz, hogy a jövedelmek arányosabb elosztásával, a háborús kiadások csökkentésével számos lehetőség lenne a problémákon enyhíteni, de a természeti környezet szempontjából a sok milliárd ember megfelelő igény szinten való kielégítése mindenképpen a Föld teherbíró-képességének meghaladásával járna. Bizonyos, hogy a tények ismeretében e nagy gondolkodók is hangsúlyosabban keresnék a problémára a megoldást. Annyi bizonyos, hogy a modern gazdasági rendbe beépített pazarló mechanizmusokat mindenképpen ki kell iktatni, s a mértékletesség erényét fel kell támasztani a fejlett világban. Konrad Lorenz írta „Az emberiség nyolc halálos bűne” c. munkájában, hogy a modern gazdaság az összes főbűnt jutalmazza, kivéve a lustaságot...

Az elmúlt hetven év szakirodalmában azonban – napjainkhoz közeledve még sűrűbben –, Schumachertől Ferenc pápáig, nagyon sok párhuzamba állítható gondolatot fogunk találni Kumarappa nézeteivel. Mintha lassan, fokozatosan érlelődne és elterjedne a világban az a sok igazság, amelyre az indiai közgazdász háromnegyed százada rájött. Gondolatvilágához kapcsolódóan, felidézünk néhány világhírű közgazdászt, akik, mondhatjuk, bizonyos értelemben a nyomdokaikban jártak.

Az elsők között említjük meg honfitársát, az 1933-ban született, Nobel-díjas *Amartya Sen*t.

Sen érzékenysége a szegénység problémái iránt a Gandhi-közgazdaságtan közelébe emeli őt. Pontosán úgy fogalmaz, mint Kumarappa: az éhínség nem feltétlenül a termés gyengesége miatt, hanem annak következtében jelentkezik, hogy embereknek nincs hozzáférésük az élelmiszerekhez. Nincs munkájuk, jövedelmük, nem tudnak vásárolni. Úgy fogalmaz, hogy éhínség jellemzően diktatúrákban fordul elő. Elég a szovjethatalom kiépítésekor jelentkező ukrainai holodomorra utalni, vagy a még hatalmasabb arányokat öltő 1949–52-es kínai éhínségre, ahol az áldozatok száma elérte a 30 milliót (!). (Ez a szám szinte felfoghatatlan számunkra. Három mai Magyarország!)

Amartya Sen két kérdésben marad el Gandhi és Kumarappa szemléletétől: az elidegenedés és a környezeti károk iránti aggodás terén. Az előbbit nem a társadalmi gazdasági folyamatok okának, hanem következményének tekinti, míg az ökológiai problémák jövőbeni bekövetkezését nem tartotta annyira nagy veszélynek, mint Kumarappa. Mai ismeretek alapján érdemes lenne a szegénység szakirodalmához valóban nagy hozzájárulást jelentő munkásságát az ökológiai szempontokkal kiegészíteni.

A 20. század második feléből idézni kell két neo-institutionalistát, *J. K. Galbraith*-t, és *Gunnar Myrdal*-t, mint akik a szociális helyzet általános javítása érdekében szükséges állami beavatkozás hívei voltak. Akárcsak Kumarappa... Mindketten gyakorlati közgazdászok voltak, nem pusztán elméleti tudósok, és hosszabb időt töltöttek az államapparátusban.

Galbraith a II. világháború alatt az árhivatal elnöke volt az USA-ban, majd Kennedy elnök tanácsadója, és az USA nagykövete Indiában. Emellett a Harvard professzora volt, s számos nagyhatású könyvet publikált. Gondolatvilága a fogyasztói társadalom pazarló szükségletkielégítéséről erősen hasonlított Kumarappa meglátásaihoz, érzekelte, hogy a technokrata réteg a médián keresztül befolyásolni képes a fogyasztói magatartást. Abban eltért az indiai szakembertől, hogy a maga részéről a nagy konglomerátumokat szükség-szerűnek tartotta, tehát nála nem „a kicsi a szép” elv érvényesült. Viszont a nagyvállalatok megrendszabályozását szükségesnek látta, s véleménye szerint ehhez nem elegendő a hagyományos közgazdaságtan eszköztára.

Gunnar Myrdal még nagyobb nemzetközi elismertségnek örvendett. Odaadása, amelylyel hazájában a társadalmi-gazdasági igazságosság érvényre jutását szolgálta, minden kétséget kizárólag hozzájárult Svédország felemelkedéséhez. Ez az ország, amely 1820 és 1930 között a legszegényebbek közé tartozott, a jóléti társadalom mintaszülőjévé vált. Egy Rockefeller-ösztöndíj kapcsán az USA-ban tartózkodva, közreműködött az Econometricai Társaság alapításában, hogy a közgazdaságtudomány „tisztaságán” örökjön. Ugyanakkor azonban módja volt a hatalmas társadalmi különbségeket tanulmányozni. Úgy fogalmazott, hogy az államnak ezek enyhítése céljából be kell avatkoznia. 1932-ben, amikor a svédeknel hatalomra került a Szociáldemokrata Párt, Myrdalnak jelentős szerepe lett hazájában a gazdaságpolitika formálásában. 1938–42 között a Carnegie Alapítvány meghívására a néger-kérdés tanulmányozására hívták meg az USA-ba. Ekkor megvilágosodott számára, hogy nem lehet elkülönítetten elemezni a gazdasági problémákat, a jogi, történelmi, szociológiai tudományterületektől teljesen függetlenül. Erősen institutionalista irányba tolódtott el tehát a világlátása, bár a technológiai tényezőknek nála sose lett akkora szerepe, mint Galbraith-nál (vagy Veblennél). Korábbi nézeteitől eltérve, arra a következtetésre jut, hogy az emberek és a társadalmak lényegesen tökéletesíthetők a szociális reformok által, ha az állam az oktatás, egészségügy stb. területén ezt érdemben támogatja. (Bár Myrdal szociáldemokrata volt, de a svéd szocialisták rég letettek a „kisajátítók kisajátításáról”, s beérték a magas adókból megvalósított újraelosztás eszközével.) A negyvenes években a Svéd Gazdasági Tervbizottság elnöke volt, majd az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának vezetője lett. Felesége 1957-ben Indiában volt nagykövet. Ekkor írta meg tanulmányát „Korunk kihívása: a világszegénység” címmel. Ezt a maga részéről a legfontosabb munkájának ítélte. Ebben számtalanszor hivatkozik Gandhira. Úgy fogalmaz, hogy Gandhi nézeteinek szorosabb követése sikeresebbé tette volna az indiai gazdaságpolitikát. Kumarappát ugyan név szerint nem idézi, de a konkrét megfogalmazásai rendkívüli hasonlóságot mutatnak a közgazdász gondolataival. Nem csoda, hiszen a Gandhi-féle közgazdaságtan alaptételei: a kistulajdonos léten alapuló, helyi közösségi önellátás, társítva a széles körű, az élethez szükséges ismereteket nyújtó oktatással, s a megfelelő egészségügyi feltételek biztosításával – mind-mind megtalálhatók

Kumarappa munkáiban, gyakorlatilag onnan erednek. S bár Myrdal munkája nem hatott közvetlenül az indiai gazdaságpolitikára, az kimutatható, hogy a Világbank támogatási programjaiban feltétlenül szerepe volt könyvének, még a 80-as években is.

Rachel Carlson és E. F. Schumacher az a további két jelentős értelmiségi, akit a huszadik század második feléből Kumarappa gondolatvilágának továbbélítői közül még feltétlenül fel kell idéznünk.

Rachel Carlson (1907–1964) amerikai természettudós volt, aki a halászati és vadászati szolgálat munkatársaként kormányzati alkalmazásban állt 1936–1952 között, és számos könyvet írt a környezeti ártalmakról. Első, nagy sikerű könyve „A minket körülvevő tenger” volt, amely a tengerek szennyezésének problémáira hívta fel a figyelmet. Különösen nagy veszélynek nevezte meg az atomhulladék-tárolást. Utolsó könyve pedig a „Hallgatag tavasz” címmel az élelmiszerlánc szennyezéséről szólt, a DDT ártalmas hatásairól, utalva a mérgezett rovaroktól elpusztult énekesmadarakra. Ahogyan azt fejtegeti, hogy a vegyi védőszer alkalmazásánál a felhasználók oktatására szükség van, és nagyon kell figyelni a talajok termőképességének megőrzésére, igen közel áll azokhoz a nézetekhez, ahogyan Kumarappa beszélt és írt a témáról.

Ernst Fritz Schumacher (1911–1977) német származású, Angliában élő közgazdász volt. Életive bizonyos értelemben hasonlított Kumarappához, hiszen a mainstream közgazdaságtan lelkes hívéből vált az ökológiai gazdaságtan talán legnagyobb hatású apostolává. Kalandos élettörténete során a brit szénbányák vezető közgazdásza lett, s meglehetősen alapos ismeretekkel rendelkezett a fosszilis energiahordozókról. 1973-ban megjelent könyve, a *Small is beautiful* (A kicsi szép), a természetet, mint tőkét mutatja be, s felhívja a figyelmet arra, hogy jövedelemként feléljük a természeti tőkénket. Erre a felismerésre egy korábbi burmai útja vezette rá, ahol megismerkedett Gandhi tanításaival. Könyvet is írt a buddhista közgazdaságtanról, de a hatvanas években rádöbbsent, hogy nézetei közel állnak „bizonyos római főpapok nézeteihez”. Úgy tűnik, XXIII. János pápa enciklikái, és a II. vatikáni zsinat fejleményei közel hozták a katolicizmushoz. Így az eredetileg protestánsnak keresztelt, magát ateistának valló tudós élete végén katolizált. Schumacher a tettek embere volt. Számtalan konkrét kezdeményezése kapcsolható Kumarappa nézeteihez, bár név szerint talán csak egyszer idézi könyvében. Maga a mezőgazdasági gazdálkodás szervezése, a munkáról vallott felfogása, a kisüzemek előnyeinek bemutatása, a talajvédelem fontossága, az ezekkel kapcsolatban létrehozott társaságok és alapítványok, mind-mind egyenes folytatásai Kumarappa gondolatainak. Úgy élt, ahogy beszélt, a saját gazdaságát a gandhista közgazdaságtan szellemében vezette. (Érdekes, hogy miként Kumarappa is a Jézus tanításáról szóló munkáját tartotta a Fenntartható gazdaság c. műve mellett a legfontosabb könyvének, úgy Schumacher is a *Guide for perplexed* [Útmutató a tévelygőknek] c. munkáját tartotta a *Small is beautiful* c. műve mellett a legfontosabb, morális iránymutató tartalmú könyvének.)

Ha már a vallásnál tartunk, érdemes bemutatni néhány mondattal a katolikus egyház fő témába vágó megnyilatkozását; *Ferenc pápa* legutóbbi enciklikáját (Áldott légy...).³ Figyelemre méltó, hogy az enciklika – hasonlóan a sort megkezdő XXIII. János pápához – nemcsak a klerikusokhoz, nemcsak a keresztényekhez, *hanem minden jóakarátú emberhez szól.*

Az enciklika ökológiai megtérésről beszél. Nagyon elmélyülten foglalkozik az ember és környezete kapcsolatával, a környezeti károk mértékével, okaival, s ezen belül a modern ember világnézetével, melyben eluralkodott a közöny és mohóság, a jövő iránti felelőtlenség. A természet nem valami tőlünk különböző dolog, nem csak egyszerűen díszlet, a mi életünk körülményeként. „Része vagyunk a természetnek, bele vagyunk kapcsolva,

s folyamatos kölcsönhatásban vagyunk vele...” – írja. Tízszor is szerepel az enciklikában a mondat: „minden mindennel összefügg.” Rámutat, hogy a környezetszennyezés nem pusztán technikai kérdés, hanem társadalmi probléma. Gyökere a szegénység és az emberi mohóság. „Napjainkban észre kell venni, hogy az igazán ökológiai megközelítés mindig egyben szociális megközelítés is, ezért meg kell hallanunk a föld és a szegények kiáltását” – írja. Elmagyarázza, hogy a Biblia munka-fogalmának a helyes értelmezése nemcsak a verejtékes erőfeszítést, de az Isten képmására teremtett emberalkotó örömét is jelenti. A pápa idézi Szent Benedeket, aki szerzeteseinek az „Imádkozzál és dolgozzál” jelszavát adta. Úgy vélte, hogy a fizikai munka is értékes spirituálisan, ami a maga korában forradalmi gondolat volt. A szentségben való személyes növekedés a rekollekció és a munka kombinálásának lesz az eredménye. „Az ilyen munkatapasztalat nagyobb tiszteletet ébreszt bennünk a természet iránt, s annak védelmére tanít” – írja Ferenc pápa. A munka: hivatás, erre teremtettünk. Nem lehet a technikai haladás célja, hogy a gépek egyre nagyobb mértékben helyettesítsék az emberi munkát, mert az végzetes hatással lenne az emberiségre. A munka szükségszerűen az ember életének része a földön, növekedésünk és fejlődésünk, egyéni tökéletesedésünk útja. A szegények pénzügyi megsegítése mindig átmeneti jellegű, a kényszerű helyzetekben szükséges is. Az általánosabb cél azonban az, hogy a munka segítségével juthassanak méltó életfeltételekhez. A munkát illető nézetek az enciklikában teljes mértékben egybeesnek Kumarappa gondolatvilágával.

Isten visszautasítja az abszolút tulajdonlás elvét. Kumarappa és a Gandhi-féle közgazdaságtan alapja a „trusteeship”, azaz, hogy csak gondnokai, kezelői vagyunk a kapott vagyonnak, s mindenekelőtt a természetnek. A pápa utal az ószövetségi tanításra, mely szerint a földet nem lehet véglegesen eladni, mert „a föld az enyém, ti csak idegenek és jövevények vagytok nálam” (Lev 25,23).

Hívó ember a léten túli létre gondolva érzi át a természetért való felelősségét. De nem vallási megközelítésben is felelősek vagyunk az utánunk következő generációk felé, azért, hogy milyen természeti környezetet hagyunk vissza számukra. Az egyes egyén halandó, a társadalom azonban örök – hacsak nem lép az öngyilkosság útjára, környezetének tönkretételével. Nem véletlen ezért az enciklika megnevezése; hiszen ez Szent Ferenc Naphimnuszának szövege, aki a napot fivérünknek, a holdat nővérünknek, a szelet bátyánknak, a vizet hűgünknek, s a földet anyánknak nevezte. Aki társalkodott a gubbiói farkassal, s prédikált a madaraknak. S aki himnuszát azzal zárta le, hogy az egyén földi élete mulandó, de az ember örök életre rendeltetett:

„Áldjon téged, Uram, nővérünk, a testi halál,
Aki elől élő ember el nem futhat
Aki halálos bűnben hálnak meg, jaj azoknak,
És boldogok, akik magukat megadták
Te szent akarodtnak,
Második halál nem fog fájni azoknak...” (Sík Sándor fordítása)

JEGYZETEK

- 1 Divya Joshi: Gandhiji on KHADI Selected and Compiled with an Introduction by Divya Joshi (E-mail: info@gandhi-manibhavan.org).
- 2 Mark Lindley, Mahatma Gandhi's economist Popuar Prakashan, Mumbai, 2007.
- 3 Laudato si. Ferenc pápa Áldott légy kezdetű enciklikája. Szent István Társulat, 2015.

A kultúrák közvetítés zsákutcai

Ha érdemben akarunk mondani valamit a kultúra jelentőségéről az emberi életben, beleütközünk abba a problémába, hogy a köztudatban élő felfogás figyelmen kívül hagyja ezt az összefüggést. Annak ellenére, hogy az iskolai oktatás vállalt feladata éppenséggel a kultúra eredményeinek átadása és az iskolán kívüli kulturális intézmények is ezt a célt szolgálják. A kultúrák közvetítés gyakorlata azonban sohasem veti fel azt a kérdést, hogy amit átad, az hogyan épül be az átvevők gondolkodásába, magatartásába. Még az iskolai oktatás is – amely pedig igyekszik feltárni az átvétel hatását – megmarad a leckék „megtanulásának” ellenőrzésénél, és nem vizsgálja annak szélesebb, személyiségfejlesztő hatását. Más kulturális intézmények még ennyire sem törődnek kultúra-közvetítésük hatásával; pontosabban a hatást látogatottságuk mennyiségével azonosítják. Úgy látszik tehát, mintha a kulturális javakkal ismerkedők művelődése a kultúra egyszerű átvételével történe, és benne mellékes lenne az, ki hogyan viszonyul a kultúrához.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kultúra közvetítői a tömeges látogatottságot önmagában elégségesnek tartanák. Tudják, az is kell, hogy az emberek elégedettek legyenek azzal, amit kapnak. Az átadott kultúrának érdekesnek kell lennie, mert ennek hiányában érdeklődés sincs, és nem is lesz tartós. Az elégedettséget kiváltó tetszés oka azonban mindig bizonytalan. Megtörténhet, hogy a kultúrát közvetítő személy népszerűsége vált ki lelkes fogadtatást, és nem az, amit a kultúrából átad. Elismerhető persze, hogy egy rendezvényen – ahol a közvetítők aktívak, az átvevők pedig passzívak – nem is derülhet ki, a hatást mi okozza. A felhangzó taps elfedi az átvétel egyénileg különböző minőségét. S mennél többen vannak jelen, annál kevésbé tárulhat fel ez a különbség.

Ezért érthető, hogy a kulturális életünk szervezőit az a meggyőződés élte, a feladatuk csak annyi: érdekes élményt adva minél több emberhez eljuttatni a kultúra értékeit. Ez a meggyőződés a felvilágosodás korából ered. Az hittel vallotta, a tudomány eredményeinek széleskörű terjesztésével a társadalom bajai is megszüntethetők. Megszűnhet a babona, a vakhit, az előítéletes elfogultság, és bekövetkezhet a mindenütt érvényre jutó boldogság kora, mert az embereket már a kölcsönös megértés, segítőkészség és a tudatoson vállalt erkölcsös magatartás fogja vezetni, és képessé válnak arra is, hogy megjavítsák életkörülményeiket.

Tudjuk, hogy ez az optimizmus nem bizonyult reálisnak. A gondolkodás fogyatékoságai nem tűntek el az emberi együttélés történelmi alakulásában, és a szegénység sem, amit a felvilágosodás hirdetői a tudat elmaradottságával kötöttek össze. Ezért egyre többen jutottak arra a következtetésre, hogy nem a tudat formálásában kell a megoldást keresni, hanem a társadalmi gyakorlat átalakításában. A gazdaság termelőképességének növelésében, a közéleti-politikai viszonyok harmonikusabbá tételében. Ezzel azonban a művelődés ügye is háttérbe szorult. Annak ellenére, hogy a felvilágosodás hatásaként az országok többsége bevezette és kötelezővé tette a gyermekek iskolai oktatását, és a felnőttek számára kulturális intézményekkel tette hozzáférhetővé a szellemi kultúra eredményeit.

A kultúra nyilvánossága mégsem hozta magával a közműveltség szintjének jelentős növekedését a társadalom egészében. Ezt sokan azzal magyarázták, hogy kevés a kultúrát terjesztő alkalmak száma. Ezért egyre többen javasolták a művelődés „fehér foltjainak” eltüntetését. Eszerint el kell juttatni a kultúrát a legkisebb településekre is, mert az ott élők különben megmaradnak hiányos műveltségükben, és képtelenek lesznek az életük megjavítására. Az ilyen vállalkozások részleges sikere meggyőzhette a kezdeményezőket, hogy csak az önfeláldozó

lelkesedésen múlik minden, ezért állandósítani kell a találkozást a kultúra és a kevésbé képzett emberek között. Egyre többször derült ki azonban, hogy az így átadott kultúra nem épül be az átvevők gondolkodásába, sőt jellemző köztük az ismeretek félreértése, eltorzítása.

Még az olyan felvilágosító előadások hatása is sokszor csekélynek bizonyult, amelyek az életpasztaatokhoz kapcsolódtak, tehát volt mihez kötni a kapott információkat. Włodzimierz Szewczuk számolt be arról a múlt század közepén végzett kutatásaiban, hogy az életről és halálról szóló előadás falusi hallgatósága sem képes megérteni annak tanulságait. Többségük utólag csak általánosságokat mondott róla, és egyetlen konkrétumot sem volt képes felidézni. Mások ugyan meg tudtak említeni ilyet, anélkül azonban, hogy azt más tényekkel összefüggésbe hozták volna. A kiragadott példák inkább csak érdekességet jelentettek nekik, az előadott tárgy lényegétől függetlenül. Nagyon kevesen tudtak a tények közt összefüggéseket találni, és ez bizonyította, hogy még a viszonylag közérthetőnek szánt gondolatmenet recepciója is rendkívül szegényes. Szewczuk azt is megállapította, hogy egy szóbeli közlésnek melyek azok az elemei, amelyek könnyítik, vagy nehezítik az átvételt. A közlés kifejezőkészletében az elvont és a konkrét, az idegen és a hazai fogalmak maguktól értetődően jelentik az átvétel akadályait és azok hiányát. Számottevő a befogadás alakulásában, hogy az új információk mennyire állnak kapcsolatban a befogadó meglévő tapasztalataival, ismereteivel, mert az új ismeretek tapadhatnak a régi tudattartalomhoz, és ez segítheti beépülésüket az illető gondolkodásába. Tehát nemcsak a megértést befolyásolhatja kedvezően, hanem a tudás megőrzését is. Kevésbé szokták ilyenkor megemlíteni a közlés mondatainak egyszerűségét, tagoltságát, pedig magától értetődő, hogy a rövidebb egységekre tagolt gondolatok könnyebben foghatók fel, mint a terjedelmes, bonyolult utalásokkal és alárendelt mellékmondatokkal terhelt közlemények.

A felsoroltakon kívül Szewczuk eljutott a befogadás téves elemeinek felismeréséhez is. Ebben döntő szerepe van annak, hogy még a legkezdetlegesebb információátvitel is gyakran mondható aktívnak, de ez az aktivitás olyan szelektálás, amely inkább torzítja, mint segíti a kapott tájékoztatás megértését. A fogalmak téves használata, az összefüggések önkényes és irreális feltételezése, az általánosítás indokolatlansága, a tapasztalatoknak a tudományosan igazolt nézetek fölé emelése, azok „cáfolása” mind olyan jelenség, amely gyakran mutatható ki a recepciós vizsgálatok anyagában. Ezért az ilyen felméréseknél csak alapos elemzéssel lehet valós képet kapni a „művelődés” alakulásáról. Ez feltárhatja, hogy a hasznosnak vélt előadások hatása olykor nemcsak gyenge, de káros is, amennyiben nem tisztázódnak a félreértések és a rossz következtetések. S ha az ismeretterjesztés egyirányú kommunikáció marad, erre nincs is lehetőség. Még az előadást követő hozzászólások esetében is csak a véletlennek köszönhető az ilyen tévedések feltárulása.

Alacsonyabb képzettségűeknél a gondolkodás zavarai gyakran okoznak elháríthatatlan akadályokat a műveltséget fejlesztő kezdeményezések elé. Alekszandr R. Lurija számolt be ilyen problémákról a múlt század 30-as éveiben végzett vizsgálataiban. Kevésbé képzett, nem egyszer írástudatlan felnőtteket kérdeztek meg például arról, hogy szerintük „a kalapács, a fűrész, a fahasáb és a balta közül melyik hasonlít egymáshoz és melyik nem?” A kapott válasz szerint mindegyik hasonló, mert „ezekkel együtt kell dolgozni”. S amikor a kérdező azt mondta, eszerint mindegyik szerszám? A felelő szerint igen, „mert fa nélkül nem lehet dolgozni”. Még furcsább válasz született ennél a kérdésnél: Melyek tartoznak össze hasonlóságuk miatt és melyek nem, ha látunk egy puskát, egy madarat, egy tört és egy puskagolyót? A válaszoló szerint mind a négy összetartozik, mert a madarat a golyóval töltött puskával lehet lelőni, és törrel felvágni”. Arra a kérdésre, hogy nem arról van-e szó, hogy itt három tárgy hasonlít egymáshoz, a madár pedig nem? – a válasz az volt, hogy „a madár is velük kell hogy legyen, különben nem lesz mire löni”. Lurija megállapította, „az

iskolázatlan személyeknél dominált az a tendencia, hogy gyakorlati, az életben előforduló tevékenységekre támaszkodnak, az elméleti jellegű általánosítás teljesen idegen tőlük”.

Az ilyen példák figyelmeztetnek, hogy a tudományos ismeretek terjesztése alacsonyabb képzettségű embereknél reménytelen, mert a fogalmak besorolására képtelenek, és az elvont kifejezéseket sem értik meg. Ezért illúzió a tudományok népszerűsítése, mert az csak akkor „sikeres”, ha szórakoztat. Ebben az esetben azonban le kell mondani a tudományos felfogás megértéséről. A kuriózumok alkalmilag leköthetik a figyelmet, kiválthatják a tetszést is, de bizonyos, hogy a gondolkodást nem fejlesztik. Nem véletlenül korlátozódik újabban a tudományos ismeretterjesztés nálunk a képzett hallgatóságra, mert csak ott lehet számítani megértésre, de még ezen a szinten is inkább csak a tárgyhoz valamennyire értő, szakszerű felkészültség lehet biztosíték a hatékonyságra. S valószínű, hogy ennek hiányában még a magasabban képzett hallgatóságnál is bekövetkezhetnek félreértések és megértési hiányok.

Kétségtelen, hogy a tudományok nyelve kétféle értelemben is nehezíti a közölt tartalom befogadását. Egyrészt a gondolatok elvontsága, másrészt a fogalmak szaknyelvi használata miatt. Az utóbbi lehetetlenné teszi a megértést azoknak, akik járatlanok az adott szakterületen. Ám ez a probléma akkor is fölmerül, ha – például a társadalomtudományban – olyan fogalmak jelennek meg, amelyek a közbeszédből ismertek. Ha a „szabadság” egy szövegben a társadalomra vonatkozik, a kezdetleges gondolkodás nem fogja megérteni. Számára ez a szó „a börtönből szabadulást” fogja jelenteni, vagy „a munka nélkül eltölthető időt”, amit a munkahely mégis fizet. Egy társadalmi rendszer szabadsága számára értelmezhetetlen, ahogy a vele összekapcsolódó „demokrácia” fogalma is. Az ilyen fogalmak a felszínes gondolkodásban kiüresednek, tartalmatlan szólammá válnak, amivel könnyű visszaélni.

Látszólag más helyzetben van a szépirodalom és a művészet. Itt nem annyira az értelem, mint a képzelet és az érzelem uralkodik a befogadás folyamatában, és ez látszólag hozzáférhetőbb a kevésbé művelteknek. Csakhogy ez tévedés. Már az is figyelmeztető, hogy az ilyen események közönsége is megoszlik előképzettség és műveltség szerint. Igaz ugyan, hogy az irodalmi, művészeti alkotás szubjektivitása miatt a befogadás jogosan szubjektív. Tehát indokolt, hogy az alkotásokkal ismerkedők tudatuk tartalmát vetítik a kapott élménybe, úgy, hogy szabadon élnek a képzeletükkel és érzelmeikkel. Ám ha ez szegényes, fejletlen, akkor a kulturális javak bemutatása sem lehet hatékony számukra. Egyszerűen képtelenek azt megszólaltatni, nem tudnak mit kezdeni a jelrendszerével, szerkezeti felépítésével, jelképes tartalmaival. Ezen a szinten csak olyan művek lesznek számukra hozzáférhetőek, amelyek azonosak a mindennapi életükben tapasztaltakkal, azt semmiben sem haladják meg. Ők csak a már ismert, szokványos, sematikus élményeket tudják élvezni, mert az nem követel tőlük semmilyen gondolati aktivitást, csupán tudomásul vételét annak, amit amúgy is ismernek. Persze azt is felületesen, leegyszerűsítve, a jó és a rossz ellentétére korlátozva.

Az irodalmi, művészeti alkotásokat terjesztőknek tudomásul kell venniük, hogy ebben a helyzetben képtelenek a népet „művelni”. A műveltség fejlesztése csak azoknál érhető el, akik hajlandók arra, hogy a kulturális élmények hatására gondolkodásukban megváltozzanak, műveltebbé váljanak. Bennük már kialakult az igény erre, a készség szintjük is fejlett, és nyitottak az új megközelítést kívánó művek átélésére. Tény, hogy ez nem mindig azonos a magasabb szintű iskolázottsággal. A „magas kultúra” eseményeit látogatók ízlése és elsajátítási képessége sem feltétlenül egyezik azzal az alkotással, amivel találkoznak. Még náluk sem jelenti feltétlenül a tetszés kinyilvánítása a művelődés pozitívumait. A kultúrát közvetítők ezért nem is lehetnek bizonyosak abban, hogy valóban hatékonyak. Még akkor sem, ha nagy a látogatottság, hangos a tetszésnyilvánítás, és elismerő vélemények jelennek meg a rendezvényeikről. A közművelődést a kultúra közvetítésével azonosítók sohasem tudhatják, valóban a művelődést segítették-e, vagy csak a lehetőséget kínálták hozzá. Az, hogy

e lehetőség mivé válik, a befogadók elsajátítási képességétől, annak színvonalától függ. Ha erről semmilyen visszajelzés sincs, nem is lehet eredményről beszélni.

A közművelődés fogalma feltételezné, hogy a kultúra terjesztésén túl segíti a művelődéshez szükséges készségszint fejlődését. Sokan úgy vélik, ez az iskolai oktatás feladata. Nem tagadva a jelentőségét, hozzá tehetjük azonban, hogy ez csak akkor hatékony, ha a felnőtt korra is kiterjed, hiszen nem biztos, hogy az ekkor átvett kulturális javak feldolgozásához elég a gyermekkorban kialakult készségek szintje. Persze a felnőtteket nem tanítani kell erre, hanem a kultúra feldolgozásának intenzitását kell megnyitni számukra. Ha az előadások helyett (vagy azok mellett) megbeszélés teszi lehetővé az elsajátítás elmélyítését, akkor az ilyen véleménycserében fejlődhetnek az egyéni meglátások, kialakulhatnak önálló gondolatok a többiek véleményéhez kapcsolódva. Úgy, hogy közben a téves következtetések is felismerhetővé váljanak.

Az ilyen alkalmak azonban ritkák a közművelődésünkben. Szervezőinek többsége meg van győződve arról, hogy nem kell többet tenni, mint eljuttatni a kultúrát az emberekhez, lehetőleg minél többször, minél nagyobb érdeklődést kiváltva. S ami azután ennek hatására az egyénben kialakul, azzal nem kell törődni, mert az magánügy. Vagy ami még megtevesztőbb: az a hit él bennük, hogy a befogadás szintje azonos lesz a terjesztett kultúra szintjével. Akik a közművelődést a kultúraközvetítéssel azonosítják, ezt a termelés és fogyasztás mintájára, az adás-vétel mechanizmusaként fogják fel. Csak azt hagyják ki belőle, ami több a kulturális javak átvételénél: a művelődést. Ami személyes viszonyulást jelent a kultúrához. Ez a folyamat csak akkor válik érthetővé, ha a kultúra átadását és átvételét a beszédhez hasonlítjuk. A beszélők közt is megértés csak akkor lehetséges, ha az elhangzó fogalmakat és azok kapcsolódását mindkét fél érti. A művészet nyelve persze nem azonos a beszélt nyelvvel, és még az irodalom nyelve sem. Még akkor sem, ha látszólag minden szó megvan a köznapi nyelvben is. Az irodalom azonban többletjelentést ad azoknak, és ennek fel nem ismerése lehetetlenné teszi a mű megértését. Amikor Ady egyik versében azt mondja, „minden Egész eltörött”, az nem tárgyak összetörését jelenti, hanem az emberi valóság szétesését, amit az is kifejez, hogy a versben „minden láng csak részekben lobban, minden szerelem darabokban”. Az „egész” általános jelentését már a nagybetűs szókezdet is jelzi, amit a további verssorok konkrét képekkel egészítenek ki. Olyan képekkel azonban, amelyek összefüggéseik következtében jelképes többletjelentést kapnak. („Fut velem egy rossz szekér, utána mintha jajszó szállna, félig mély csönd és félig lárma”.)

A művészetek nyelve még távolabb van a mindennapi érintkezés nyelvétől. S ha valaki semmit sem ért ezekből, akkor nagyon nehezen lehet a művek egészének megértését feltételezni. Persze ez gyakran rejtve marad, még akkor is, ha valaki befogadásának kudarcát a „tetszik” kimondásával leplezi. Ami a tudományos közlemények meg nem értésénél természetes, az irodalmi és művészeti alkotások esetében – a befogadás szubjektivitása miatt – rejthető. Csak akkor tárul fel az ilyen fogyatékoság, ha megfogalmazza valaki, mit gondol. Igaz, sokszor szinte lehetetlen szavakban kifejezni, ami érzés és élmény, de utalásokkal mégis jelezhető, hogy ki miért érzel úgy valamit. A képzőművészeti alkotásoknál már az is árulkodó, ha a néző csak azt veszi észre, hogy a mű mit ábrázol, és nem törődik azzal, az hogyan jelenik meg, a mű részletei szerkezetileg hogyan kapcsolódnak össze. Egy filmnél sem fogható fel a mű értéke, ha csak a történetek és a hozzájuk kapcsolódó szövegek kötik le valakinek a figyelmét, anélkül, hogy észrevenné, a kép adta látvány hogyan járul hozzá ehhez. A film több mint fényképezett színházi előadás, a vizualitása is lényeges. A művészi értékű filmekben a képnek mindig lényeges szerepe van, az nem pusztán háttérre az eseményeknek. Nem mindegy tehát, hogyan mutat be valamit.

Hans Georg Gadamer hangsúlyozza, hogy a művészet „együttjátszást” feltételez. Nemcsak az alkotó hoz létre egy művet, hanem a befogadó is, még ha az nem is tárgyasul. S

ha elmarad részéről az alkotó jellegű befogadás, akkor a mű sem hathat, mert nem kel életre a befogadó tudatában. Részéről a mű „holt érték” marad. Ezért érdemes elgondolkozni azon, hogy mit kellene tenniük a közművelődéssel foglalkozóknak, hogy az ilyen elmaradottság csökkenjen. Talán beismerhető, hogy „a kultúra közvetítése” ehhez kevés. Valójában felment attól, hogy a műveltségi szint emelését segítsük, amennyire csak lehet.

A kulturális eredmények terjesztésének hierarchikus rendje látszólag indokolt. Az iskolában arra épül az oktatás, hogy felnőttek tanítanak gyerekeket, mégpedig olyan felnőttek, akik tudnak valamit, amit a tanítványaik nem. Az iskolán kívüli kulturális intézményekben hasonló a helyzet: azok adják át a kultúrát, akik szakértői annak, és azok veszik át, akik nem. Magától értetődő, hogy a kultúra átadóinak erre a feladatra szakszerű képzettséget szerezve kell felkészülniük, és a feladatuk életüket átfogó hivatássá érik. A kultúra átvevőinek nincs ilyen speciális felkészültsége, és a művelődésük sem válik hivatássá. Ennek ellenére elgondolkoztató, szükségszerű-e, hogy a kultúra átvételét az önállótlanág és a járatlanság határozza meg? És szükségszerű-e, hogy a művelődés alakulása esetlegesen maradjon, és kiszoruljon a közügyekből? Ha indokoltan említjük ma a tudás társadalmát és az élethosszig tartó tanulást, művelődés szükségességét, a hozzá nélkülözhetetlen készségek, képességek kifejlesztésével senki se törődjön? A kultúra közvetítői szerint ez nem az ő feladatuk. Ha viszont úgy gondolják, ők mégis illetékesek ebben, akkor nem kell mást tenniük, mint a kultúraközvetítés extenzivitása helyett a műveltségfejlesztés intenzívitására kell a hangsúlyt áthelyezniük. Ami gyakorlatilag kis létszámú csoportok önművelését jelentené. Valahogy úgy, ahogy az Észak-Európa országaiban történik.

Két és fél évtizede eljött Magyarországra a legnagyobb svéd felnőttképzési szervezet (az Arbetarnas Bildnings Förbund) néhány képviselője, hogy átadja tapasztalatait a tanulókörök gyakorlatáról. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat összehívta megyei, városi titkárait, hogy hallgassák meg a svédek beszámolóját. Ők részletesen elmondták, hogy náluk a felnőttek kis létszámú csoportokban képzik magukat az érdeklődésüknek megfelelő témakörök közös feldolgozásával. És felajánlották, hogy segítenek kifejleszteni nálunk ezt a sikeres művelődési formát. Akkor felállt az egyik dunántúli megye titkára, és azt mondta: tulajdonképp semmi újat sem hallottunk; nálunk az ismeretterjesztő előadásaink hallgatói is tekinthetők tanulócsoporthoz. Az illető nem értette meg, hogy mi a különbség az előadásokat hallgatók és egy csoportban a témát közösen megbeszélők között. És úgy látszott, hogy a jelenlevők mind egyetértettek vele, mert senki sem igényelte az együttműködést a svéd szakemberekkel.

Ez az eset talán érzékelteti, hogy a kultúra közvetítésében megrekedő felfogás és a kultúrát az emberek együttműködésével feldolgozó felfogás különbsége mögött a társadalmi fejlődés két eltérő szintje található meg. Az elsőkben a társadalmi lét alakulása a kiváltságos helyzetben lévőkől függ, a társadalom többsége számára ennek csak a tudomásul vétele és elfogadása marad. A másodikban a társadalom tagjai illetékesek a változások alakításában, és a gyakorlatban élnek is ezzel a felelősséggel. Vagyis demokráciában élnek, míg a velük ellentétes helyzetben lévők a demokrácia hiánya miatt maradnak függő helyzetben.

IRODALOM:

Gadamer, H-G.: *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994.

Lurija, A. R.: *Utam a lélekhez*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

Szewczuk, W.: A művelődési anyagok recepciója. A művelődési tartalom befogadását jelző tényezők felnőtt embereknél. In Durkó Mátyás (szerk.): *A felnőttnevelés és népművelés pszichológiai és andragógiai kérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.

Zenék a legértékesebb márkák termékeinek reklámjaiban

A vállalatok jelentős mennyiségű audiovizuális információ kibocsátásán keresztül sugározzák üzeneteiket potenciális vásárlók felé. A reklámfilmek számos összetevőből épülnek fel. Döntő többségükben zenék is hallhatóak, melyekre az audiovizuális reklámok lényeges háttértényezőiként tekinthetünk. Az általuk kiváltott érzéseken, jelentéseken, közvetített hangulatokon keresztül képesek lehetnek hozzájárulni a reklámfilmek nézőkre gyakorolt hatásához, ezáltal zenei úton alátámasztani a kommunikálni kívánt üzenetüket. A termék jellegéhez illeszkedő reklámzenék így alkalmasak lehetnek arra, hogy támogassák a reklámok sikerét. Jelen tanulmányban a legmagasabb becsült értékkel rendelkező világmárkák reklámfilmjeit elemeztem, összefüggéseket keresve a bennük alkalmazott főbb zenei jellemzők és a termékek típusai között.

(Bevezető) A marketingkommunikáció egyik fő, s egyben legösszetettebb feladata a vásárlók hatásos és hatékony módon történő befolyásolása. A vállalkozás a fogyasztók megismerésének eredményeképpen a kapott komplex információhalmaz feldolgozásán, értelmezésén keresztül tudja termékeit, illetve szolgáltatásait, valamint az ezekhez kapcsolódó marketing-stratégiai folyamatait kialakítani, javítani, optimalizálni, illetve szükség esetén újragondolni, átértelmezni. A folyamatban résztvevők fókuszában a sikeres reklámok tervezése, illetve létrehozása során a potenciális fogyasztók gondolat- és érzésvilágának történő megfelelés kell hogy álljon (Kaszás 2000; Töröcsik 2011). A marketingkommunikáció fő célja sok esetben a manipuláció (Kirshner 1999), más vélekedés szerint „nem a vágyainkat manipulálják, hanem a vágyaink kifürkészésével (a motiváció kutatás segítségével) alakítják ki a manipulációt” (Sas 2007b, 21).

Racionális értelmezésünkhöz képest érzéseinkre gyakran nagyobb mértékben hatnak a reklámok (Sas 2007b). A folyamat elemei közül az egyik leglényegesebb az üzenet, mely képes érzelmeket kiváltani a nézőkben a termékek irányába, illetve a márkáról kialakult képet is befolyásolhatják. Sas István három elvárást fogalmaz meg a sikeres reklámkampánnyal szemben, kiemelve a figyelemfelkeltés (az ingerkörnyezetből való kiemelkedés), a megkülönböztetés (a vállalat, a márka, a reklám egyedisége) és a fordítás (tömörség, érthetőség, a reklámeszközhöz való illeszkedés) kényszerét (Sas 2007a). Más aspektusból nézve a reklámok központi elemének az üzenetnek az egyik fő funkciója a fogyasztók bizalmatlanságának csökkentése (Rozványi 2002).

A reklámok által kiváltott hatásmechanizmusok vizsgálatakor fontos hangsúlyozni az érzelmekre gyakorolt hatás kiemelt szerepét; egyfajta irányítóként¹ képesek lehetnek arra, hogy a reklám üzenete eljusson a fogyasztókig, s ott támogassa a marketingkommunikáció céljának megfelelő hatás kifejtését². Sikerkritériumként az üzenetek optimális kialakítása mellett a nézői, befogadói ellenállások csökkentését, a fogyasztók emlékezetére gyakorolt hatásának növelését, a reklám üzenetének minél pontosabb célba juttatását, továbbá új lehetőségek és eszközök keresésében jelölhetjük meg (Sas 2007b). Nem szabad azonban megfeledkeznünk a reklámok zavaró³, ezáltal negatívnak tekinthető hatásáról sem, mely leggyakrabban a nem megfelelő szegmenseknek történő sugárzás esetében szokott fellépni, jellemzően erőteljes figyelemfelkeltő jellegüknek köszönhetően (Aaker–Bruzzone

1985). Lényeges az is, hogy a reklámok egyes összetevői eltérő szerepet képesek betölteni a vásárlói, azaz befogadói oldalon megfigyelhető közeg termékkel kapcsolatos vélekedésének, viszonyának, attitűdjének függvényében⁴ (Anand–Shachar 2011). Összességében a jó reklámokról elmondható, hogy elad, a vevőnek szól, ígér valamit, az érzelmekre hat, megkülönböztet, magára irányítja, felkelti a figyelmet, hírtértekű, szórakoztat, kreatív, bevonja a címzettet, egyszerű és nem átlagos (Papp-Váry 2012).

A zenékre a reklámfilmek háttértenyezőinek egyikeként (Gorn 1982), bizonyos tekintetben az egyik legfontosabb, illetve kritikusabb, az üzenet kialakítását hatásosan támogatni képes eszközként is érdemes tekintenünk (Hecker 1984; Morris–Boone 1998). A nézőkre gyakorolt hatás szempontjából a reklámok audiovizuális elemei által keltett pozitív érzések⁵ akár a termékkel kapcsolatos racionális érvekhez hasonló fontosságúak is lehetnek (Honomichl 1981). A nézőkre, hallgatókra gyakorolt hatás szempontjából a reklámzenék többféle szerepet tölthetnek be; képesek lehetnek felkelteni a figyelmet, szerves részeit képezni az üzenet közvetítésének, hatást gyakorolni az emlékezetre⁶⁷, valamint izgatottságot, vagy éppen nyugalmat előidézni (Alexomanolaki et al. 2007). Clynes szerint a megfelelő zeneválasztás képes lehet olyan biológiai mechanizmusokat beindítani a nézőkben, melyek számos emocionális reakció kiváltását képesek eredményezni (Clynes 1975, 1977 és 1980; Clynes–Nettheim 1982). A funkcionális zenékben a kölcsönhatás megjelenhet magában a zenében is, a szerkezeti elemek adta feszültségkeltések és -oldások közti váltakozások által. Más oldalról ezen feszültségek, érzelmek sok esetben zenén kívüli, jellemzően valamilyen korábbi emlék eredményeképpen megjelenő hatáson keresztül képesek megnyilvánulni (Dowling–Harwood 1986). Az élmőciókra úgy is tekinthetünk mint egyfajta – a vásárlói reakciók és reklámok közti – mediátorra.⁸

A termék⁹ és a hozzá kapcsolódó üzenet illeszkedése a reklámban hallható zenékben is meg kell hogy jelenjen (MacInnis–Park 1991; Park–Young 1986; Shen–Chen 2006; Zander 2006). A reklám készítője alapvetően többféle zene közül választhat, amennyiben azt a termékkel kívánja összekapcsolni¹⁰ (MacInnis–Park 1991). A reklámüzenetek és a háttérzenék között jelenlévő kedvező kapcsolat képes javítani, míg az illeszkedés hiánya képes rontani az üzenet hatását; Shen és Chen (2006) vizsgálata esetében a márkával kapcsolatos emlékek¹¹ alakulása tükrében volt ez megfigyelhető. Ez a termék iránti elkötelezettség alacsony és magas szintje mellett egyaránt jelentkezhet (MacInnis–Park 1991). Hasonlóan a fentiekhez, a márkákkal szembeni elkötelezettség függvényében vizsgálták a különböző háttérzenék sikerét; magas elkötelezettség esetében az olyan emocionális hatások, hangulatok mutattak szignifikáns hatást, amelyek a közömböshöz képest valamilyen – pozitív, vagy negatív – irányban eltolódtak, míg alacsony elkötelezettség esetében pedig a pozitív irányú élmőciók jelenléte mutatkozott sikeresnek (Bozman et al. 1994). Alapvetően azonban elmondható, hogy a márkák, a reklámüzenetek, illetve a zenék hangulatának, jellegének egyezése potenciálisan képes javítani a reklámfilm sikerét a márkával szembeni vélekedések, megítélés, valamint a nézők, hallgatók emlékezetére gyakorolt hatás szempontjából (North et al. 2004).

A reklámfilmek üzeneteinek és az alkalmazott zenék egyezése¹², valamint az utóbbiakkal kapcsolatos élmények, emlékek és a termékek megvásárlásával kapcsolatos érintettség, illetve elkötelezettség mértéke közötti kapcsolatot is vizsgálták. A tapasztalatok alapján elmondható, hogy az üzenet¹³ és zene kapcsolatának megléte képes lehet erősíteni az érzelmi reakciókat és a film figyelemfelkeltő hatását alacsony, illetve magas vásárlói érintettség esetében, azonban a zenével kapcsolatos emlékezeti hatás képes lehet elterelni a reklám üzenetét magas szintű, a termék megvásárlása iránti elkötelezettség esetében. Más vizsgálatok során megfigyelték azt is, hogy a fenti egyezés hiánya képes negatív

irányban hatni a nézők reklámmal kapcsolatos érzéseire (MacInnis–Park 1991). Egy kísérletben a résztvevők által kedvelt műfajú zenék alkalmazása – közvetlen és közvetett szempontból is – kedvezőbb hozzáállást eredményezett a termék, illetve a márka irányába (Redker–Gibson 2009). Kognitív érintettség esetében azt tapasztalták, hogy a zene jelenléte mellett utóbbi hatása alacsonyabbnak bizonyult, míg ez fordítva volt megfigyelhető a jellemzően érzelmi alapú érintettség esetében, azonban a márkákkal szembeni attitűdöt nem befolyásolta a zenék jelenléte, vélhetően azért, mert a kérdéses zenék nem eléggé illeszkedtek a termékhez, illetve a kérdéses területhez. Hasonlóképpen, alacsony termék iránti elkötelezettség, illetve érdeklődési szint mellett rádióreklámok vizsgálatán keresztül Zander (2006) a zene műfaja és a termék megvásárlására mutató hajlandóság szempontjából nem talált számottevő kapcsolatot, azonban a márkával, illetve hirdetővel szembeni megítélésre képesek voltak hatást gyakorolni.

A reklámműzene lehetséges funkcióinak más aspektusból történő vizsgálatok megkülönböztethetik a zenék figyelemfelkeltő hatását, a reklám üzenetének és zenéjének egyezőségét, valamint ezek együttes hatását, melyeket a márka és az üzenet felismerésével, valamint emlékeztető hatásával kapcsolatosak össze.¹⁴ Érdekes tapasztalata egy kísérletnek, hogy a zene hiányában kedvezőbb emlékeztetőre gyakorolt hatást, illetve felismeréssel kapcsolatos eredményeket értek el a reklámok a vizsgálatban résztvevők körében (Kellaris et al. 1993). A filmek zenékkel való egyezésének tükrében a termékkel kapcsolatos negatív és pozitív kifejezések felidézésére gyakorolt hatását kutatva azt tapasztalták, hogy a nyugodt, illetve zavaros hatást keltő zenék eltérő mértékben voltak képesek támogatni a termékkel kapcsolatos jelzők felidézését. A nyugodt zenék alapvetően pozitív, míg a zaklatottabb zenék inkább negatív irányú jelzőket eredményeztek a válaszadások során (Becker–Olsen 2006).

A zenéket saját szimbólumrendszerük tükrében is érdemes vizsgálni (Bode 2006). A zenei struktúrák által a nézőkben kiváltott hatások képesek lehetnek hozzájárulni a márkákkal kapcsolatos attitűdökhöz (Wallace et al. 1995). A klasszikus zeneelméletben megtalálható hangulati jellemzők megjelenését vizsgálta, s igazolta dúr és moll modalitások változtatásával Hevner, majd kibővítve korábbi kutatását, további zeneelméleti paraméterek hangulatra gyakorolt hatását vizsgálta, tempók, ritmusok¹⁵, hangerők tekintetében (Hevner 1935, 1936). Eredményei szerint a gyorsabb tempójú, változó és harsány ritmusú, élénkebb dinamikájú¹⁶ zenék jobb kedvűnek, méltóságtejteljesebbnek, játékosabbnak, vidámabbnak, míg a mélyebb hangnemekben írt, lassabb¹⁷ és halkabb zenék szomorúnak, borongósnak, álomszerűnek, illetve szentimentálisnak bizonyultak. A figyelemfelkeltő, vonzó, intenzív hatású zenék jellemzőinek Berlyn (1971) a gyors, hangos, szabálytalan, kiszámíthatatlan, míg ezek ellenpárjaiként a lassú, monoton, kiszámítható szerkezetű zenéket jelölte meg. A zenék különböző jellemzői közül szintén a tempók hatását vizsgálva Seidman (1981) azt tapasztalta, hogy a gyorsabb zenék örömet és izgatottságot, míg a lassabb zenék szomorúbb hangulatot, illetve nyugalmat eredményeztek a vizsgálatban résztvevőknél.

A megszokott és gyakorinak tekinthető zenei struktúrák dúr hangnemben írt zenék körében jellemzőbbek, s emocionális hatásuk tekintetében nyugodtság, elégedettség hatását keltik a hallgatókban, míg a moll hangnemben írt zenék komplexebbnek, kétségekkel telibbnek, erőteljesebbnek, s így hatásuk szempontjából szomorúbbnak, fájdalmasabbnak mondhatóak (Meyer 1956). A szerkezetük szempontjából pozitívabb hangulatúnak tekinthető Bach-zenéket lejátszva a hallgatók kedve is jobb lett, emellett érdekes eredménye ugyanezen vizsgálatnak, hogy a termékekhez kapcsolódó érzések, hangulatok nem mutattak szignifikáns összefüggést a zenék hangulatával, azonban a termékválasztást befolyásolták; érdekes módon a szomorúbb zenék lejátszása növelte a termékek eladásait¹⁸ (Alpert–Alpert 1989).

A zenék hangerejének hatását kutatva azt tapasztalta Kellaris és Altsech (1992), hogy a hangosabb zenék hosszabbnak hatottak a hallgatók számára. A vizsgálatban résztvevők által érzékelt tempóra, illetve az eltelt idő érzetére mindkét fenti, azaz idővel kapcsolatos ismérvre hatással volt a zene hangereje – melyet a hangerő függvényében emelkedő mennyiségű feldolgozandó információ mennyiségével hoznak összefüggésbe –, azonban az eltérő hangulatban lévő válaszadók körében ez a hatás eltérő módon volt megfigyelhető. Az affektív állapot valamelyest csökkentette az idő hosszának érzetét, míg a figyelemfelkeltő jelleg is hasonlóan hatott a tempó-érzetre, így feltételezhető, hogy semleges hangulati állapot esetében nagyobb hatást tud kifejteni a zene hangereje (Kellaris et al. 1996). Szintén e problémakört vizsgálva a zene jellege, illetve hangereje által keltett komfort-érzet és a zenei elemek, struktúrák feldolgozási nehézségének szerepét emeli ki Wansink (1992).

Megkülönböztetve a tetszést, a figyelemfelkeltést és a meglepetést mint lehetséges reakciót a fenti tulajdonságokon (tempó, tonalitás és textúra) keresztül vizsgálták a hallgatókra gyakorolt hatást. Míg a tempók változtatása az első két, fenti területre gyakorolt jelentős hatással volt, addig a tonalitás a tetszésre és a meglepetésre hatott elsősorban, míg a különböző textúrák¹⁹ a tempó hatását árnyalták, a klasszikus zenék esetében a tetszést, a pop-zenék esetében pedig a figyelemfelkeltő hatást növelték. A zenei textúrák, a tonalitás, illetve annak változása is befolyásolta klasszikus zenék esetében a tetszéssel kapcsolatos reakciókat, ám mindezek mellett e kérdésre továbbra is egy komplexebb rendszer egyes elemeiként²⁰ kell hogy tekintsünk (Kellaris–Kent 1993).

(A vizsgálat során alkalmazott módszerek) A kutatás során televíziós reklámokat vizsgáltam, a kiválasztás alapjául a legmagasabb márkaértékkel rendelkező vállalatok televíziós reklámjai szolgáltak. Tapasztalva a márkaértékek meghatározásában megfigyelhető markáns eltéréseket²¹, mint általános jelenséget, a vizsgálatba sorolandó egyes márkák²² kiválasztásához a három lista (Brandirectory 2013, Ranking the Brands 2013, Millward Brown 2013) összevetésével egy új, egyedi, összesítő jellegű besorolást alkalmaztam²³ (1. táblázat).

A tanulmányban – a fenti módszer szerint meghatározott – 50 legmagasabb becslött értékkel rendelkező márka reklámjainak feltáró jellegű, zenei szempontból történő elemzése szerepel. Az egyes márkák 2012–2013-ban vetített reklámfilmjeinek összegyűjtése által az egyes márkák 5–5 reklámfilmjét vizsgáltam, így összesen 250 film²⁴ került elemzésre. Az egyes márkák reklámjainak mintába történő besorolása során lényeges szempont volt, hogy a márka többféle termékének reklámfilmje kerüljön elemzésre, illetve az is, hogy ezek minél inkább különbözzenek a bennük fellelhető zenék tekintetében.

1. táblázat: A kutatás során vizsgált márkák

Helyezés	Márka	Helyezés	Márka
1.	Apple	26.	Wells Fargo
2.	Microsoft	27.	ExxonMobil
3.	IBM	28.	Intel
4.	Coca Cola	29.	American Express
5.	AT&T	30.	Honda
6.	Verizon	31.	The Home Depot
7.	Amazon.com	32.	Dell

Helyezés	Márka	Helyezés	Márka
8.	McDonald's	33.	Movistar
9.	Walmart	34.	Volkswagen
10.	GE	35.	LG
11.	BMW	36.	Oracle
12.	Toyota	37.	Target
13.	HP	38.	IKEA
14.	Samsung	39.	Citi
15.	UPS	40.	Cisco
16.	Orange	41.	Santander
17.	Mercedes-Benz	42.	Sony
18.	Ford	43.	SAP
19.	Shell	44.	Chase
20.	Nike	45.	Chevron
21.	Vodafone	46.	Siemens
22.	HSBC	47.	T-Mobile
23.	Walt Disney	48.	Pepsi
24.	Louis Vuitton	49.	Nestlé
25.	Tesco	50.	Subway

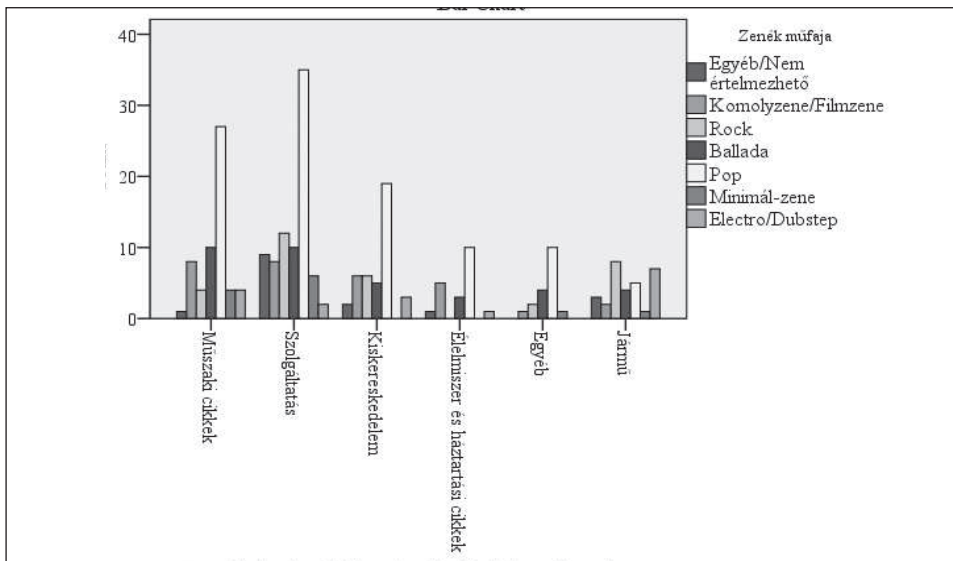
Forrás: Brandirectory, a Ranking the Brands és a Millward Brown márkalistái alapján saját besorolás

Jelen vizsgálat a reklámok tárgyát képező termékek típusa és a filmek zenéjében fellelhető zenei ismérvek – műfaj, modalitás, tempó, valamint dinamika – között fellelhető összefüggésekre irányul. A vizsgált jellemzők közti összefüggés méréséhez függetlenségvizsgálatot (keresztábla-elemzést) végeztem. Tekintettel arra, hogy a részletes besorolások segítségével kapott eloszlások túl sok kis elemszámú előfordulást tartalmazó kategóriákat tartalmaznak, szükség volt csoportok összevonására²⁵.

(Eredmények) A vizsgált mintát egyértelműen a viszonylag semleges hangzású, általában kevésbé intenzív hatásúnak számító popzenék alkalmazása jellemzi, a filmek közel felében e műfajba sorolható zenék hallhatóak. A járművek kivételével a reklám tárgyától függetlenül dominánsnak mondható jelenlétük. A második leggyakrabban alkalmazott műfaj a jellemzően emocionálisabb hangvételű ballada volt, mely közel azonos arányban volt megfigyelhető az egyes termékkategóriáknál, a járművek esetében némileg nagyobb arányban jelentek meg ezek a zenék. Utóbbi csoportot a harmadik leggyakrabban előforduló, harsány, erőteljes hangzással jellemezhető rockzenék dominálták, emellett a műszaki cikkek körében, valamint az egyéb, a többi kategóriába be nem sorolható termékek között a második legnépszerűbb választásnak számított. A gyakoriság szerint negyedik csoportot alkotó komoly- (klasszikus), illetve filmzenékkal közel azonos arányban találkoztam a reklámok tárgya szerint megkülönböztetett valamennyi csoportban. A roppant

intenzív, gyakran erőszakos, erőteljes dinamikával jellemezhető electro, illetve dubstep műfaj a járművek körében gyakori választásnak számított. A kimondottan letisztult hangképű, illetve hangszerelésű minimál-zenék a szolgáltatások, műszaki cikkek, illetve a járművek, valamint az egyéb termékek körében jelentek meg, míg a kiskereskedelmi márkák, illetve az élelmiszerek és háztartási cikkek reklámjai esetében nem voltak jelen ilyen stílusban íródott reklámműveik (1. ábra).

A zenék hangkészletét adó, illetve hangulatához jelentős mértékben hozzájáruló modalitások tekintében elmondható, hogy a vizsgált reklámműveknél több mint fele a semlegesebb, természetesebb, kevésbé intenzív hangzású dūr/ion modalitással jellemezhető. Legmagasabb arányban a szolgáltatások, kiskereskedelmi márkák, illetve élelmiszerek és háztartási cikkek reklámfilmjeiben voltak hallhatóak ilyen zenék. A szenvedélyesebb, szomorúbb, s egyben intenzívebb hangulatot adó moll/eol modalitás a járművek csoportjában jelent meg leg-

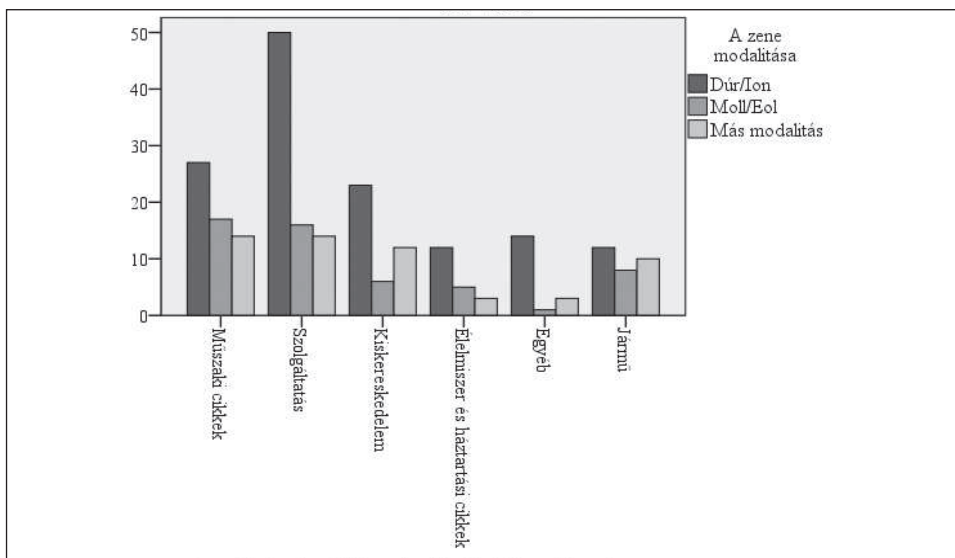
1. ábra: A zenei műfajok megoszlása a reklám tárgya szerint (sig.: 0,018)

Forrás: saját szerkesztés

gyakrabban, emellett a műszaki cikkek reklámjaiban viszonylag gyakran szerepeltek ilyen hangzású zenék. Legritkábban a kiskereskedelmi márkák, szolgáltatások, élelmiszerek, valamint az egyéb, vegyes termékek körében voltak megtalálhatóak ilyen jellegű zenék. Más, a fentiekől eltérő egyéb modalitások a járművek, illetve műszaki cikkek körében, valamint a kiskereskedelmi márkák reklámjaiban jelentek meg viszonylag magasabb arányban. Egyéb, ritkábbnak számító, ezáltal komplexebb, érdekesebb hangzással jellemezhető modalitások is megfigyelhetők voltak a mintában; a leginkább a mollhoz hasonló hangzású dūr mellett egyéb, a könnyűzenében viszonylag ritkán hallható más (mixolid, fríg, líd és lokriszi) modalitások – marginális arányt képviselve – szintén megjelentek a mintában (2. ábra).

A zenék modalitását vizsgálva megállapítható, hogy a leggyakrabban jelenlévő dūr hangnem mellett jelentős arányt képviseltek az alapvetően szomorúbb kicsengésű, érzelmdúsabb mollban írt zenék. A hangzás szempontjából jellemzően természetes hangzású

dúr (ion) modalitás számít a legkevésbé intenzív hatásúnak. A kapott eredmények tükrében feltételezhető, hogy inkább olyan termékek reklámjában érdemes alkalmazni, melyek kevésbé mély érzelmeket mozgósítanak, inkább valamilyen könnyed, akár mindennapi, egyszerűbb problémákra kíván megoldást nyújtani. Éppen ezért alkalmazásuk inkább racionális üzenetű, illetve hangvételi reklámok körében játszhat kiemelt szerepet. Éppen ezért inkább az alacsonyabb értékű termékek, illetve napi fogyasztási cikkek, illetve a státusszimbólumnak nem tekinthető termékek reklámjaiban való alkalmazásuk javasolt. A dúrral szemben a moll (eol) hangnem tempótól függően különböző mértékben, de egyértelműen érzelmesebb hangulatúnak tekinthető. Ennek legfőbb gyökereként az alapvetően a dúr hangnemhez igazodó természetes felhangrendszernek való megfelelés hiánya okozta disszonancia, illetve a zenei szocializációban elfoglalt szerepe jelölhető meg. Elmondható az is, hogy a gyorsabb tempó elősegíti az érzelmes, alapvetően szomorúbb, súlyosabb,

2. ábra: A modalitások megoszlása a reklám tárgya szerint

Forrás: saját szerkesztés

a fül számára kevésbé természetes hangzású moll (eol), illetve dór modalitások sikeres alkalmazását. Ennek egyik főbb oka feltételezhetően az lehet, hogy az előbbi jellemzők közül inkább az intenzív és az szenvedélyes jelleg lép a negatívabb hangulati jelzők helyébe, s a gyorsabb tempók valamelyest képesek feloldani a fenti disszonanciát. Ennek eredményeképpen némiképp csökken az érzelmdús jelleg is. A lassabb zenék elsősorban valamilyen morális kérdés érintését, vagy kifejezetten érzelmes, művészi értékkel, illetve attribútumokkal rendelkező, főként státusszimbólumnak tekinthető termékek, elsősorban emocionális jellegű üzenetek támogatásán keresztül lehetnek sikeres partnerei a reklámnak. Hatásuk tekintetében a dór hangnemek egyfajta átmenetet képeznek a két fenti modalitás között, mivel hangzásuk szempontjából enyhébb disszonancia jelenik meg; mindezek összességükben kevésbé szomorú, ám kissé borongós, inkább közepes intenzitású és érzelmességgel jellemezhető hangképet eredményeznek. Alkalmazása tekintetében

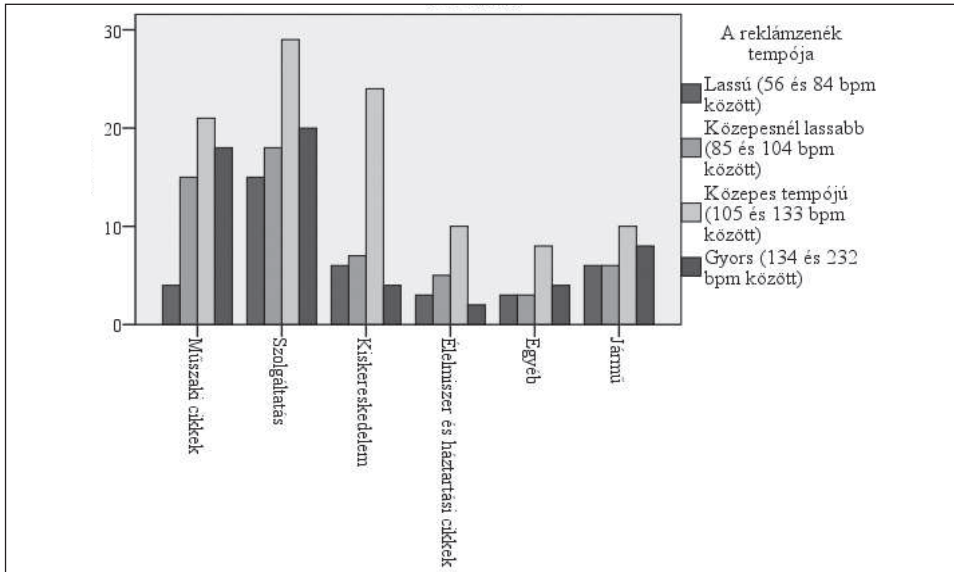
inkább a magasabb értékű fogyasztási cikkekhez, valamint azon szolgáltatások köréhez kapcsolható, melyek valamilyen életstílushoz, illetve kevésbé mindennapi, rutinmegoldást igénylő problémát jelentő területek termékeihez kapcsolódnak. Érdekes tapasztalat, hogy az előbbieket mellett más, ritkábbnak számító modális hangnemek is megjelentek. Bár az egyéb, ritkább modalitások alkalmazása a populáris zenék körében a fentiekhez képest marginálisnak tekinthető, hangzásuk szempontjából eltérőek, azonban a legtermészetesebb hangzású dűrhoz képest jellemzően intenzívebb hatásúnak tekinthetőek.

A tempó szintén képes hozzájárulni a reklámműzene hangulatához, illetve hatásához. A vizsgált reklámfilmek körében a leggyakoribbak a közepes tempójú zenék voltak, a reklám tárgyától függetlenül valamennyi csoportról elmondható ez. A nyugodtabb hatást keltő lassabb tempók a műszaki cikkek, az élelmiszerek és háztartási cikkek reklámfilmjeiben jelentek meg a legalacsonyabb arányban. A szolgáltatások, illetve járművek reklámjaiban magasabb arányban voltak hallhatók ilyen zenék. A közepesnél némiképp lassabb zenék az előbbieknél gyakrabban voltak hallhatók. Az intenzívebb hatást keltő gyorsabb tempók a járművek, illetve műszaki cikkek, azaz magasabb értékű termékek körében fordultak elő nagyobb, a közepes sebességű zenékhez hasonló arányban (3. ábra).

Figyelembe véve a szakirodalmi, illetve korábbi kutatási tapasztalatokat, a zene tempójára olyan jellemzőként tekintek, melynek növelése magasabb zenei intenzitást, ezáltal egy figyelemfelkeltő képességet, valamint alapvetően pozitív reklám által sugallt üzenet eredményezhet. Marketingkommunikációs alkalmazását tekintve növeli a reklámműzene intenzitását, emellett gyorsítja a reklámfilm, illetve az abban szereplő történet lüktetését, képes kiemelni a képernyőn látható eseményeket, a zenei mérőütésekre történő filmbeli vágásokat. Üzenetük szempontjából a gyorsabb zenék elsősorban a dinamikus működést, a termék használata során keletkező élményt, illetve valamilyen fejlett, kifinomult technológiát, megoldást vetítenek előre. Az átlagosnál lassabb zenék inkább nyugalmat, egyszerűbb problémamegoldást, kiegyensúlyozottságot üzennek. A kimondottan lassú zenék elsősorban valamilyen morális kérdés feltevését támaszthatják alá, valamilyen történetet, drámát kísérhetnek, azonban bizonyos tekintetben az intenzitás növelésére is alkalmasak lehetnek. Zenei megoldásként az önmagukban átlagos hangzásúnak tekinthető, közepes tempójú zenék az általuk keltett hatáson keresztül közvetített üzenet szempontjából más zenei jellemző megválasztásával együtt értelmezendők.

A hangzás szempontjából vizsgált hangerő, illetve intenzitás szintén képes hatni a zene által sugallt hangulatra. A mintát adó reklámfilmek jelentős többségében közepes erősségű (mezzopiano, mezzoforte) zenék voltak megfigyelhetők. Halkabb (piano, pianissimo) zenék egyedül az egyéb termékek, illetve a szolgáltatások, valamint a kiskereskedelmi márkák körében fordultak elő számottevő arányban. A műszaki cikkek, illetve járművek reklámjaiban eltolódás figyelhető meg, mivel a halkabb zenék jelenléte marginális volt, a hangosabb (forte, fortissimo) zenék aránya pedig – a kiskereskedelmi márkák mellett – szintén e csoportok körében bizonyult a magasabbnak (4. ábra).

A reklámműzene dinamikája eltolódást mutat a markánsabb, dinamikusabb hangzások irányába. Az erőteljesebb dinamikával jellemezhető zenék jelentős mértékben járulhatnak hozzá a reklámműzene intenzitásához. Az ilyen zenéket elsősorban olyan termékek reklámjaiban érdemes alkalmazni, melyek valamilyen jelentősebb súlyú vásárlói döntést igényelnek, így inkább a magasabb értékű fogyasztási cikkek körében alkalmazandók. A könnyedebb, alacsonyabb dinamikával jellemezhető zenék a kevésbé markáns, gyakran morális marketingkommunikációs üzenettel rendelkező, vagy valamilyen bensőséges élethelyzetet bemutató, esetenként egy nagyobb változást előidéző technológia, termék vagy szolgáltatás reklámjaiban lehetnek hasznos megoldások.

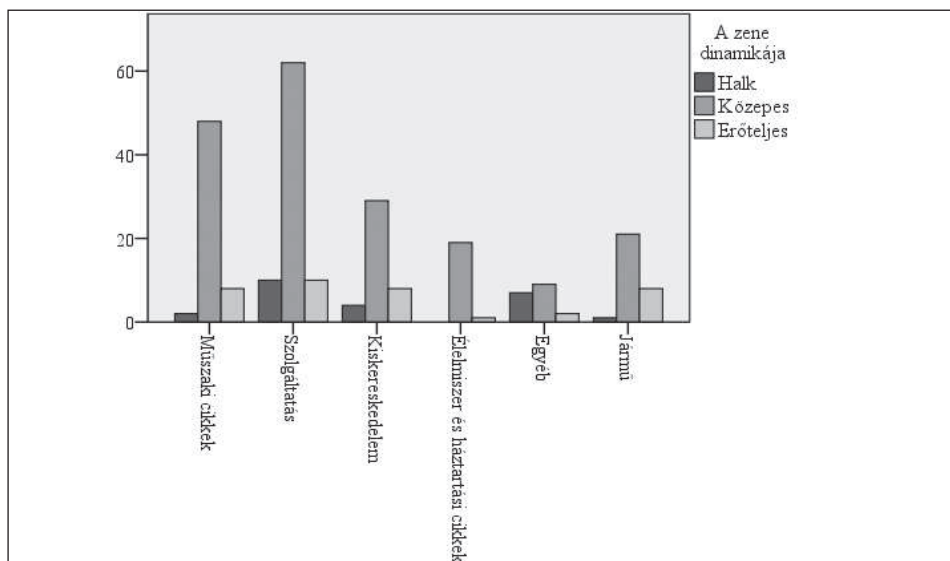
3. ábra: A zenék tempóinak megoszlása

Forrás: saját szerkesztés

(Következtetések) A reklám célja egyaránt lehet egy olyan szolgáltatás bemutatása, mely felé bizalommal fordulhatnak a leendő és meglévő vásárlók, de egy olyan prémiumkategóriás gépkocsi is állhat középpontjában, melynek dinamikus menettulajdonságai, formaterve valamilyen intenzív, izgalmas, szenvedélyes reklámzene alkalmazása után kiált. Az egyes zenei jellemzők, megoldások, hangzások, illetve a zenék reklámfilmbeli történésekhez való igazodása – különböző mértékben és módon hozzájárulva a reklám egészének hatásához – egyaránt képes lehet támogatni a reklámok üzenetének átadását. A kérdéses zenei tulajdonságok kiválasztása meghatározónak tekinthető, mivel az adott célközönséghez, a termék jellegéhez, illetve a reklám üzenetéhez való igazodása fontos szerepet tölt be a hatásos marketingkommunikáció megvalósítása során. Ezek közül kiemelendő a tempó, a modalitás, valamint a dinamika tartomány megválasztása.

A zenei alapváltozók az iparágak, illetve a rájuk jellemző marketingkommunikációs eszközök, formák egy részével különböző erősséggel, de összefüggéseket mutatnak a kapott eredmények szerint. Az érzelmdúsabb üzenettel jellemezhető filmekkel reklámozott termékek esetében nagyobb valószínűséggel találkozhatunk intenzívebb zenékkal. Leggyakrabban az emocionális üzenettel, illetve imázsformáló céllal készült reklámok körében figyelhetőek meg a fenti megoldások. Ezzel szemben a racionálisabb érveket alkalmazó, kevésbé érzelmdús üzenettel átitatott termékek, illetve a mindennapi, funkcionálisabbnak számító szolgáltatások reklámjainak körében várhatóan a zene is kevésbé fog markánsnak bizonyulni. Az intenzívebb hatású zenék feltételezhetően hasznos partnerei lehetnek a reklámfilmeknek az általuk keltett hatás szempontjából. Alkalmazásukhoz azonban némi kockázat is párosulhat, a hallgatók figyelmének túlzott terhelése mellett a túlságosan erőszakosnak ható zenék averziókat is kelthetnek a nézőkben, hallgatókban.

Fontos kiemelni, hogy a zene nem önálló eszköze a reklámfilmnek, a termék, az üzenet és a reklámfilm története és koncepciója által kifejlesztett térben kell, hogy megtalálja szerepét.

4. ábra: A zenék dinamikájának megoszlása (sig.: 0,001)

Forrás: saját szerkesztés

Hasonlóképpen, speciális esetekben az egyes fenti zenei megoldások üzenetének értelmezhetősége is korlátozottan tekinthető érvényesnek, mivel az egyes jellemzők nem önmagukban állnak, így a ritkábban együtt alkalmazott megoldások újszerű, a megszokottól eltérő jellegű hangzást képesek előidézni. Emellett érdemes kiemelni azt is, hogy időnként, akár a nézővel történő egyfajta összekacsintásként, az intenzívebb, súlyosabb, dinamikusabb hangzású zenék alkalmazása akár kisebb súlyú vásárlási döntést igénylő termékek esetében is sikeres lehet.

A reklámzenék tehát különböző módon és eszközzel, több szempontból is képesek hozzájárulni a reklám üzenetének kommunikálásához. A tapasztalatok alapján azonban a jól pozícionált, a film hangulatával, valamint annak cselekményével, a benne szereplő eseményekkel összhangban lévő reklámzene nagy valószínűséggel képes lehet támogatni a fenti célokat.

IRODALOMJEGYZÉK

- Aaker, D. A. – Bruzzone, D. E. (1985): Causes of Irritation in Advertising. *Journal of Marketing*, Vol. 49, No. 2, 47–57. o.
- Alexomanolaki, M. – Loveday, C. – Kennett, C. (2007): Music and Memory in Advertising: Music as a Device of Implicit Learning and Recall. *Music, Sound and the Moving Image*, 1 (1), 51–71. o.
- Allan, D. (2006): Effects of popular music in advertising on attention and memory. *Journal of Advertising Research*, 46 (4), 434–443. o.
- Alpert, J. I. – Alpert, M. I. (1989): Background Music As an Influence in Consumer Mood and Advertising Responses, *Advances in Consumer Research*, Vol. 16, 485–491. o.
- Anand, N. B. – Shachar, R. (2011): Advertising, the matchmaker. *The RAND Journal of Economics*, Vol. 42, No. 2, 205–245. o.
- Anand, P. – Holbrook, M. (1986): Chasing the Wundt Curve: An adventure in Consumer Esthetics. *Advances in Consumer Research* Vol. 13, 655–657. o.
- Baumgartner, H. (1992): Remembrance of Things Past: Music, Autobiographical Memory, and Emotion, in *NA*

- *Advances in Consumer Research* Volume 19., Sherry, John F. Jr. – Sternthal, Brian (szerk.) Provo, UT : Association for Consumer Research, 613–620. o.
- Becker-Olsen, K. (2006): Music-Visual Congruency and Its Impact on Two-Sided Message Recall, in *NA – Advances in Consumer Research* Volume 33, Pechmann, Connie – Price, Linda (szerk.), Duluth, MN : Association for Consumer Research, 578–579. o.
- Berlyne, D.E. (1971): *Aesthetics and Psychology*. New York: Appleton–Countly Crofts.
- Bode, M. (2006): Now That’S What I Call Music!: An Interpretive Approach to Music in Advertising. *NA – Advances in Consumer Research*, Volume 33, Pechmann, Connie – Price, Linda (szerk.). Duluth, MN : Association for Consumer Research, 580–586. o.
- Bozman, Carl S. – Mueling, D. – Pettit-O’Malley, K. L. (1994): The directional influence of music background in television advertising. *Journal of Applied Business Research*, Vol. 10, No. 1, 14–18. o.
- Bradshaw, A. – McDonagh, P. – Marshall, D. – Borgerson, J. – Schroeder, J. – Giesler, M. (2005): Theorising the Relationship Between Music and Marketing: the Musician’S Perspective. *European Advances in Consumer Research*, Volume 7, Ekstrom, Karin M. – Brembeck, Helene (szerk.), Goteborg, Sweden : Association for Consumer Research, 498–501. o.
- Brandirectory (2013), *Global 500 2012*. http://brandirectory.com/league_tables/table/global-500-2013 Letöltve 2013.03.02.
- Clynes, M. (1975): Communication and generation of emotion through essentric form. Lennart Levi (szerk.): *Emotions – Their parameters and measurement*. Raven Press, New York, 561–601. o.
- Clynes, M. (1977): *Sentics: The touch of emotions*. Garden City, Anchor Press/Doubleday, New York
- Clynes, M. (1980): The communication of emotion: Theory of sentics. Plutchik and H. Kellerman (szerk.): *Emotion Theory, Research and Experience*. Academic Press, New York, 271–300. o.
- Clynes, M – Nigel Nettheim (1982): The Living Quality of Music. M. Clynes (szerk.): *Music, Mind, and Brain*. New York: Plenum Press, 47–82. o.
- Cronin, J. J. – Menelly, N. E. (1992): Discrimination Vs. Avoidance: “Zipping” of Television Commercials. *Journal of Advertising*, Vol. 21, Issue 2, 1–7. o.
- Dowling, W. J. – Harwood, D. L. (1986): *Music Cognition*. Academic Press, New York.
- Fraisse, P. (1982): Rhythm and tempo. Deutsch, D. (szerk.): *The psychology of Music*. New York, Academic Press, 149–180. o.
- Galan, J-P. (2009): Music and responses to advertising: the effects of musical characteristics, likeability and congruency. *Recherche et Applications en Marketing*, Vol. 24, No. 4, 3–22. o.
- Gorbman, C. (1987): *Unheard melodies: Narrative filmmusic*. BFI, London
- Gorn, G. (1982), Effects of Music in Advertising on Choice Behavior: A Classical Conditioning Approach, *Journal of Marketing*, Vol. 46, No. 1, 94–101. o.
- Hecker, S. (1984): Music for advertising effect. *Psychology & Marketing*, 1, 3–8. o.
- Hevner, K. (1935): The Affective Character of the Major and Minor Modes in Music. *American Journal of Psychology*, 47, 103–118. o.
- Hevner, K. (1936). Experimental Studies in the Elements of Expression in Music. *American Journal of Psychology*, 48, 246–268. o.
- Hill, R. P. – Mazis, M. B. (1986): Measuring emotional responses to advertising. *Advances in Consumer Research*, Vol. 13, 164–169. o.
- Honomichl, J (1981): FCB: Day after recall cheats emotion. *Advertising Age*, 52 (20), 2. o.
- Horváth, D. – Mitev A. (2007): Reklámmzenei élmények befogadói interpretációja, *Marketing Oktatók Klubja, Gyöngyös*, 2007. augusztus 30–31.
- Kaszás Gy.(2000): *A nagy adrenalinjáték*. Geomédia, Budapest
- Kellaris, J. J. – Altsech, M. (1992): The Experience of Time As a Function of Musical Loudness and Gender of Listener, *NA – Advances in Consumer Research*, Volume 19, eds. John F. Sherry, Jr. and Brian Sternthal, Provo, UT: Association for Consumer Research, 725–729. o.
- Kellaris, J. J. – Kent, R. (1993): An exploratory investigation of responses elicited by music varying in tempo, tonality, and texture. *Journal of Consumer Psychology*, 2 (4), 381–401. o.
- Kellaris, J. J. – Powell Mantel, S. (1994): The Influence of Mood and Gender on Consumers’ Time Perceptions, in *NA – Advances in Consumer Research*, Volume 21, Allen, Chris T. – Roedder John, Deborah (szerk.), Provo, UT: Association for Consumer Research, 514–518. o.
- Kirschner, J. (1999): *A manipuláció művészete*. Bagolyvár, Budapest
- Lee, L. – Thomas, M. (2010): The Effect of Music on Retrieved and Constructed Preferences, in *NA – Advances in Consumer Research*, Volume 37, Campbell, Margaret C. – Inman, Jeff – Pieters, Rik (szerk.), Duluth, MN : Association for Consumer Research, 45–48. o.
- MacInnis, D. – Park, C. W. (1991): The differential role of characteristics of music on high- and low-involvement consumer’s processing of ads. *Journal of Consumer Research*, Vol. 18, 161–173. o.

- Meyer, L. B. (1956): *Emotion and Meaning in Music*. The University of Chicago Press, Chicago
- Millward Brown (2013): *2012 Brandz Top 100*. http://www.millwardbrown.com/BrandZ/Top_100_Global_Brands.aspx Letöltve: 2013.03.03.
- Morris, J. D. – Boone, M. A. (1998): The Effects of Music on Emotional Response, Brand Attitude, and Purchase Intent in an Emotional Advertising Condition. *NA – Advances in Consumer Research*, Volume 25, Joseph W. Alba – J. Wesley Hutchinson (szerk.), Provo, UT : Association for Consumer Research, 518–526. o.
- North, A. C. – Mackenzie, L. C. – Law, R. M. – Hargreaves, D. J. (2004): The effects of musical and voice ‘fit’ on responses to advertisements. *Journal of Applied Social Psychology*, 34 (8), 1675–1708. o.
- Oakes, S. – North, A. (2013): Dance to the music! How musical genres in advertisements can sway perceptions of image. *Journal of Advertising Research*, 53 (4), 411–416. o.
- Papp-Váry, Á. F. (2012): Mitől jó egy reklám? 12 szempont a reklámelmélet és -gyakorlat alapján. *Kommunikáció, média, gazdaság*, 10 (1–2), 79–96. o.
- Park, C. W. – Young, S. M. (1986): Consumer response to television commercials: The impact of involvement and background music on brand attitude formation. *Journal of Marketing Research*. Feb. 1986, Vol. 23 Issue 1, 11–24. o.
- Ranking The Brands (2013): *Ranking the brands Top 100*. <http://www.rankingthebrands.com/The-Brand-Rankings.aspx?rankingID=6&nav=category> Letöltve: 2013.03.02.
- Redker, C. M. – Gibson, B. (2009): Music as an unconditioned stimulus: Positive and negative effects of country music on implicit attitudes, explicit attitudes, and brand choice. *Journal of Applied Social Psychology*, 39 (11), 2689–2705. o.
- Rozványi D. (2002): *Reklám és társai*. BBS Info, Budapest.
- Sas I. (2007): *Az ötletes reklám*. Kommunikációs Akadémia, Budapest.
- Sas I. (2007): *Reklám és pszichológia*. Kommunikációs Akadémia Könyvtár.
- Seidman, S. (1981): On the Contributions of Music to Media Productions, *Educational Communication and Technology Journal*, 19, 49–61. o.
- Shen, Y.-C., Chen, T.-C. (2006): When East meets West: The effect of cultural tone congruity in ad music and message on consumer ad memory and attitude. *International Journal of Advertising*, 25 (1), 51–70. o.
- Stewart, D. – Farmer, K. – Stannard, C. (1990): Music as a recognition cue in advertising-tracking studies. *Journal of Advertising Research*, Vol. 30, No. 4, 39–48. o.
- Till, B. D. – Baack, D. W. (2005): Recall and Persuasion: Does Creative Advertising Matter? *Journal of Advertising*, Vol. 34, No. 3, 47–57. o.
- Töröcsik, M. (2011): *Fogyasztói magatartás – Insight, trendek, vásárlók*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Wallace, W. T. – Edell, J. – Moore, M. C. (1995): The Magic of Music: Affective Responses to Music in Television Advertisements. Work in Process, Duke University, Summary of Working in Process, *Advances in Consumer Research*, Vol. 24, 301–302. o.
- Wansink, B. (1992): Listen to the Music: Its Impact on Affect, Perceived Time Passage, and Applause. *NA – Advances in Consumer Research* Volume 19, Sherry, John F.Jr. – Sternthal, Brian, (szerk.) Provo, UT : Association for Consumer Research, 715–718. o.
- Zander, Mark F. (2006): Musical influences in advertising: how music modifies first impressions of product endorsers and brands. *Psychology of Music*, October 2006, Vol. 34, No. 4, 465–480. o.
- Ziv, Naomi – Hofman, Moran – Geyer, Mor (2012): Music and moral judgment: The effect of background music on the evaluation of ads promoting unethical behaviour. *Psychology of Music*, Vol. 40, No. 12, 738–760. o.

JEGYZETEK

1 A pszichológiai hatásai alapján beszélhetünk k 2 Újabb trendként, érdemes megemlíteni az őszinte 3 A televíziós reklámok esetében a reklámelkérülés, 4 A termék megvásárlására való nyitottság, illetve	az adott termékek, termék-típusok piacán való 5 Etikai szempontból visszaszóló magatartással – csa- 6 Autóreklámok vizsgálatán keresztül azt is tapaszt

- talták, hogy a válaszadók magasabb arányban tudták felidézni az adott reklámfilm, amennyiben egy rövid részt hallottak az eredeti reklámból, mint amikor csupán a termék nevét hallották (Stewart et al. 1990).
- 7 Reklámszenék által keltett érzések és emlékek vizsgálatát végezte el egy kísérlet során Horváth Dóra és Mitev Ariel (2007), s jutottak a fentieknek megfelelő következtetésekre.
 - 8 Az előbbieket mellett, más megközelítés mentén a termékek és a befogadók közötti kommunikációs elemként is tekinthetünk a reklámokra (Anand-Shachar 2011).
 - 9 Zenék jelenlétének fogyasztói preferenciákra gyakorolt hatását vizsgálva azt tapasztalták, hogy a háttérzenék szerepeltetése képes hatni a termékek közötti választásra; a preconcepcióknak megfelelő preferenciák markánsabban jelentek meg a zene nélküli esetekhez képest (Lee-Thomas 2010). Ez a vizsgálat eszközözül szolgáló könyvek, illetve filmek közti választásoknál volt megfigyelhető, mint ahogy az is, hogy nagyobb arányban használták fel élvezeti cikkek vásárlására kuponjaikat kiskereskedelmi vásárlásaik során.
 - 10 Az egyes ismert, illetve azokhoz hasonló stílusban, műfajban íródott zenék segíthetnek ebben, továbbá a figyelem felkeltésének területén is számos eszközként tekinthetünk rájuk (Bode 2006; Allan 2006).
 - 11 Tapasztalataik alapján elmondható, hogy a reklámfilm irányában tanúsított figyelem nagyságának függvényében képes ez a hatás növekedni.
 - 12 Létező és fiktív egyetemek reklámjaiban klasszikus és populáris zenét alkalmazva más attribútumokat kapcsoltak hallgatók az intézményekhez; míg előbbieket esetében egy kifinomult, a tanulási körülményekkel kapcsolatos jellemzők kerültek kiemelésre a válaszadók körében, addig utóbbiaknál a hallgatói életforma szórakozással teli, hedonista jellege került kiemelésre (Oakes-North 2013).
 - 13 A fentiek mellett az is elmondható, hogy a megfelelő zene alkalmazása a reklámfilm számára érzelmi, társadalmi és narratív keretet képes adni (Gorbman 1987). Ennek megfelelően elmondható, hogy a zenék nem csupán jelentés nélküli, pusztán hangzásokkal, zeneelméleti megoldásokkal operáló hang információcsomagjai a reklámoknak, a zenékkel kapcsolatos szubjektív megítélések, vélekedések sok esetben fontosabb szerepet játszhatnak, mint a konkrét, szerkezetükre, felépítésükre egyes jellemzői (Galan 2009).
 - 14 Tekintettel arra, hogy mind a márkákkal szembeni attitűdöt, a termékekkel kapcsolatos vásárlási hajlandóságot, az emlékeztetést a kreativitást tartalmazó reklámok hatásosabban képesek támogatni (Till-Baack 2005), ez feltételezhetően a reklámszenéket is képes lehet érinteni; a kreatívan alkalmazott reklámszenék, hozzájárulva a reklámfilm egészének hatásához javíthatják a fenti paramétereket.
 - 15 A ritmusról és a tempóról elmondható, hogy képesek kvázi önkéntelen, motorikus jellegű reakciókat kiváltani a hallgatókból (Fraisie 1982).
 - 16 A változó tempójú, dinamikájú, repetíciókat tartalmazó, alapvetően tánczenei lüktetésű zenék képesek lehetnek kiemelni a zenei struktúrák hatását a reklámokban (Wallace et al. 1995).
 - 17 A mollban írt zenék gyakoribb lassúsága a nyugati zeneelmélet szerint a moll-hangrendszerhez kapcsolódó nehezebb játszhatósághoz, énekelhetőséghez is köthető (Meyer 1956).
 - 18 A termékek a kérdéses vizsgálatban üdvözlőkártyák voltak.
 - 19 A textúrák a modalitások, illetve hangképek adta összhatásként értelmezendők.
 - 20 Érdemes a reklámszenék vizsgálata kapcsán megemlíteni a zenék művészi szempontból történő megítélését is; a megoldások egyedisége, zeneelméleti szempontból való korrektsége, a megítélésük kapcsán fennálló szubjektivitás számos kérdést vet fel a művészi és a marketing-orientált megoldások között fennálló feszültség mentén (Bradshaw et al. 2005).
 - 21 A márkák értékének becslésére használt módszerek jelentős eltéréseket mutatnak. Ennek eredményeképpen a segítségükkel meghatározott toplisták „helyezéseiben” is jelentős eltérések adódhatnak.
 - 22 A vizsgálat nem tartalmazza a Google és Facebook reklámjait, mivel ezek a márkák nem alkalmaztak televízióreklámot.
 - 23 A listában azok a márkák szerepelnek, melyek a három módszer által meghatározott sorrend szerint legalább két top 100-as kategóriában szerepelnek.
 - 24 A mintában elemzett filmek számát több jelenség is behatárolta. Egyfelől a márkalistákon való szereplés, illetve az elért eredmények a sorszám növekedésével jellemzően egyre nagyobb eltéréseket mutattak. Másfelől a reklámfilmek elérhetősége, továbbá a besorolási szempontoknak (időszak, egy márkán belül többféle termék és/vagy zene, a film hossza) történő megfelelésük is korlátozta a minta elemszámát.
 - 25 Ez egyfelől az áttekinthetőséget is szolgálja, másrészt a keresztábla-elemzések során az elvárt elemszámot tartalmazó cellák által adódó módszertani problémákat is képes csökkenteni.

Fichte eszményi állama és gazdaságfilozófiája*

*Sipos Pál (1759–1816) emlékére,
halálának 200. évfordulóján*

(*Fichte emlékezete*) Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) a klasszikus német filozófia képviselője, az egyetemes filozófiatörténet kiemelkedő alakja. Spekulatív eszméi, tudománytannak nevezett alapfilozófiája, továbbá etikája, történetfilozófiája, részben jogfilozófiája és vallásfilozófiája a bölcelet történetének ismert és számon tartott tanait jelentik. Nemzetpolitikai és gazdaságfilozófiai tanai azonban a XX. század közepe óta inkább csak a szűk szakmában és a kutatói közösségben ismertek, és nem nagyon gyakorolnak hatást közelmúltunk és korunk közgondolkodására. Egyszerűen szólva Fichte gazdasági eszméi nem szoktak szerepelni a gazdasági tanok történetében. Ez a jelenség főleg a XX. század második felének ideológiatörténetében leli magyarázatát.

Amikor 1800-ban Fichte megjelentette „Zárt kereskedelmi állam” című művét, az abban foglalt állam- és gazdaságtanának megvolt a maga jelentősége nemcsak saját elvont filozófiájának gyakorlati következményeként, hanem egyben korának kapitalista gazdasági rendszere kritikájaként is. Ehhez hasonlóan úgy érezzük, ott kifejtett eszméi a mi korunkban is fontos szempontokat jelentenek és számvetést kívánnak meg egy szükséges átfogó és távlatos gazdaságelmélet és gazdaságpolitika szempontjából. Az alábbiakban ebből a nézőpontból kívánjuk röviden ismertetni és elemezni Fichte gazdasági tanait és eszményi, illetve ésszerű államberendezkedésre vonatkozó nézeteit.

Az eddig elmondottakhoz kapcsolódik az az érdekes körülmény és egyben összetett jelenség, hogy a „Zárt kereskedelmi állam” magyar fordítása „A tökéletes állam” címmel 1943-ban jelent meg a Phönix Kiadónál. E kiadót Sándor Pál egyik tanulmányában baloldali könyvkiadóként tárgyalja¹. Fichte szóban forgó művének fordítója Rózsahegyi Zoltán, a kiadó állandó fordító munkatársa volt, akinek a nevéhez Fichtén kívül Tacitus, Montesquieu, Schopenhauer, J. S. Mill, Tolsztoj egyes műveinek fordítása is fűződik. S ami Fichte életművének későbbi különböző ideológiai vetületeit illeti, Rózsahegyi Zoltán a Fichte-kötet Előszavában rámutatott: „El kell ismernünk, hogy az igazi Fichtéről, akit nemzetiek, konzervatívok, liberálisok, demokraták, szocialisták egyként magukénak vallanak, nehéz helyes képet adni.”²

2014-ben, Fichte halálának 200. évfordulóján világszerte számos nagyszabású konferenciát rendeztek. Németország természetesen élen járt a Fichte-Jahr jegyében szervezett tudományos rendezvényeivel, s az egyik berlini konferenciát kifejezetten a „Der geschlossene Handelsstaat” elemzésének szentelték.³ Ez utóbbi konferencián felhívták a figyelmet arra, hogy szemben azokkal a totális állam és a tervgazdaság fogalmain keresztül fenntartott vádakkal, amelyek miatt a művet eddig elhanyagolták, ma ennek helyes értékeléséhez szélesebb perspektívára van szükség, amelyben a transznacionális gazdaságnak és a pénz jelenségének vonatkozásában megpillanthatjuk e mű időszzerűségét.

Rokay Zoltán 2013-ban ezt írta: „2014 Fichte halálának 200. évfordulója. Egészen bizonyos, hogy ezen alkalomból is napvilágot fognak látni értékes és eredeti publikációk a témával kapcsolatban.”⁴ Idehaza ebben az évben jelent meg Hankovszky Tamás kiváló Fichte-monográfiája,⁵ továbbá egy konferenciát rendeztek, amelyet Erdélyi Jánoson kívül Fichte vizsgálatának szenteltek.⁶

Ennél hangsúlyosabb az a hatás, amelyet Fichte életében gyakorolt a magyarországi filozófiára. Fichtének Jénában mintegy 140 magyarországi és 37 erdélyi hallgatója volt.⁷ Fichte legjelesebb magyar követői az erdélyi Sipos Pál (1759–1816) és Körmöczi János (1762–1836) voltak. E filozófusok a szabadság fichte elvének nemcsak szubjektív, hanem inter-szubjektív, közösségi mondanivalóját, nemzetépítő jellegét is érzékelték. Sipos Pál alakjáról, születésének 250. évfordulóján Szászvárosban 2009-ben konferencián emlékeztek meg.⁸

(Eszményi állam és reális társadalom) Az ember céltételező mivolta, valamint a történelem változó és korlátozott természete miatt a történelem mozgalmaiban és a szellemtörténetben végighúzódik, meghatározott, főleg átmeneti korokban és nehéz időkben pedig jellegzetessé és erőteljessé válik az eszményi állam- és társadalomberendezkedés eszméje, amely a fennálló viszonyok és állapotok kritikájaként, továbbá nem szerves fejlődés lehetőségeként jelentkezik. Az ilyen eszményi koncepciókat utópiának szokás nevezni. A reális élet szempontjából az utópiát egyaránt lehetséges mint megvalósíthatatlant lebecsülni és mint örök értékek foglatát nagyra becsülni. Ezzel szemben a fennállóhoz kapcsolódó koncepciókat, a szerves átalakításra törekvő felfogásokat reformoknak szokás nevezni, ugyanakkor egyrészt mozgalmak, másrészt a tudás és az ész alapján a politika időnként radikális átalakításokra is irányt vesz.

Az eszmetörténetben az utópikus gondolkodás leginkább a kései antikvitást és a korajkört jellemezte; az utópikus képzeteknek pedig két fő típusát alakították ki: egyrészt az igazságos társadalmi berendezkedés eszméjét, másrészt az anyagi javak bőségének országát, a gondtalan életet biztosító államot (ilyenkor nem a munka, hanem a dologtalanság az álom tárgya). Az ilyen alakulatok pedig jellegzetesen egyrészt vagy a múltban álltak fenn, vagy a jövőben várhatók, s ha mégis a jelenben, úgy a horizonton túl, térben a már éppen el nem érhető messzeségben fekszenek.⁹

Fichte felfogása eltér ettől a sémától. Szubjektív idealista filozófiája eredetileg Kant rendszerét kívánta következetesen végiggondolni, de attól merőben különböző eszme-rendszerre fejlődött. Gondolkodásában különleges módon fonódnak össze legelvontabb eszméi a cselekvés parancsával, a szellem birodalma mint a boldogság korszaka kiépítésének igényével. Fő művei ennek a formálódó eszmének a megfogalmazásai: A teljes tudománytan alapvetése (1794); Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján (1798); Az ember rendeltetése (1800); A zárt kereskedelmi állam (1800); A jelenlegi kor alapvonásai (1804); A boldog élet útmutatója, avagy a vallás tana (1806); Beszédek a német nemzethez (1808). Egész életművét a Bajor Tudományos Akadémia 42 vaskos kötetben adta ki (1962–2012).

Fichte kétféle filozófiát különböztet meg: a dogmatizmust, amelyben a tárgy határozza meg a tudatot, és az idealizmust, amely a szabadság filozófiája. Ebben a szellem, az emberi ész teremtő erővel bír, s itt a tudat megvalósulása a lét megvalósulása. Fichte a szabadságot mint abszolút elvet gondolja el. Eszerint az igazi valóság nem az, ami van, hanem az, aminek lennie kell. Ezért a metafizika helyesen nem ontológia (lételmélet; görögül: „on” = létező), hanem deontológia (görögül: „deon” = kellő) kell, hogy legyen, s nem a reálissal, hanem az ideálissal kell, hogy foglalkozzék.

Saját korát Fichte – történetfilozófiájának ötös szakaszolásában a harmadik stádiumként – mind a tekintély, mind az ész elvetésének korszakaként határozza meg, amelyet még azzal jellemez, hogy ez az igazsággal szembeni közömbösségnek és a kötetlenségnek a kora, vagyis a tökéletes bűnösség állapota.¹⁰ Ebben a helyzetben lép fel Fichte eszményi, racionális és radikálisan új társadalmi elképzelésével, amelyet azonban nem utópiaként

kívánt kezelni, hanem bizonyos realitásból, illetve realitásra irányulóan dolgozott ki. Az, hogy Fichte felfogását a későbbi mérvadó elemzések utópiának tekintették-e, vagy sem, e megnyilatkozások világnézeti háttérétől függ.

A mű eszményi jellegének problémáját könyve elején Fichte így fogalmazza meg: „A gyakorlati politikusok mindenkor elismerték az elméleti politikusok jogát arra, hogy gondolataikat az állam szervezetéről és igazgatásáról elmondhassák – bár különben nem nagyon érdekelték őket ezek a gondolatok, és nem törődtek a plátói köztársaságokkal, illetve azok utópikus alkotmányával. El kell ismernünk: helytálló az az ellenvetés, hogy az elméleti politikusok javaslatai közvetlenül valamennyien kivihetetlenek; ám ez nem válik szégyenére a javaslatok szerzőinek, amennyiben nyíltan beismerik és tettel bizonyítják, hogy egy eszményi világ határain belül maradtak. [...] Ha azonban a filozófus tudományát komoly dolognak és nem csupán játéknak tekinti, úgy sohasem ismerheti el, nem tételezheti fel, hogy javaslatai feltétlenül megvalósíthatatlanok. [...] A filozófus azt állíthatja, lévén a közvetlenül kivihetetlen javaslatok tisztán elméletiek, hogy magasabb szempontból mindenre, s éppen ezért nem valamely meghatározott dologra illenek; az adott helyzettel szemben tehát csupán közelebbi meghatározásra szorulnak.”¹¹

(*Fichte gazdasági tanai*) Munkájában ezután Fichte rátér azokra a főbb vonásokra és tényezőkre, amelyekkel szerinte a helyes állami, társadalmi és gazdasági berendezkedésnek a fennállóval szemben rendelkeznie kell. Megállapítja, hogy Európa korabeli viszonyai nem lehetnek maradandóak, mert nem a jogon és a méltányosságon alapulnak. Fichte felveti a valóságos állam és az észállam viszonyát. Az ész szerinti elrendezést a fokozatosság alapján gondolja el, és a kívánatos berendezkedés meglévő feltételeit keresi. Ugyanakkor rámutat, hogy az ember rendeltetése a terv, annak lehető megvalósítása, s az ehhez szükséges akarát. „Sohasem vihetjük végbe azt, amire nem tudjuk magunkat elhatározni” (21). Ezzel utalhat arra is, hogy a fennálló, az adottnak tekintett rendszer létrejöttének is megvannak és megvoltak a maga tevőleges szereplői.

Fichte kinyilvánítja az ember jogát a jóléthez és ahhoz, hogy munkájában örömét lelje, s azt vallja, hogy az államnak rendeltetéséhez tartozik ennek elősegítése. Fichte szerint az államnak feladata az életfeltételek, a jog és a tulajdon biztosítása. Az állam továbbá közösségteremtő erő és intézmény, amelynek az igazságosság alapján kell állnia. Ennek tartalma a „mindenkinek a magáét” elve (25–29).¹²

Az ember méltóságának megfelelő állapotokat Fichte így írja le: „Nem jámbor óhaj az emberiség javára, hanem jogainak elengedhetetlen követelménye és rendeltetése, hogy olyan könnyen, olyan szabadon, a természetten oly mértékben uralkodva és annyira emberi módon éljünk e földön, amennyire azt a természet megengedi. Az ember dolgozzon; de ne mint egy teherhordó állat. [...] Az embernek félelem nélkül, kedvvel és örömmel kell dolgoznia és kell, hogy ideje maradjon arra is, hogy szellemét és szemét az égre irányíthassa. [...]

Legelőbb is erre a felismerésre jutunk: a belső, lényegi jólét abból áll, hogy a lehető legkönnyebb, folyamatos munkával szerezhessük meg az emberi élet örömeit. Ezt tekinthetjük a nemzeti jólétnek, nem pedig egyesek legnagyobb mértékű jólétét, ami gyakran épp a nemzet romlásának legfeltűnőbb jele és tényleges oka. Nagyjából mindenkinek egyformán kell a jólétben részesülnie. Mivel azonban természetes erőnk nem fokozódik a végtelenségig, és mivel a külső természet tevékenységünk nélkül, váratlan csoda következtében nem változik meg s nem semmisíti meg eddig ismert törvényeit, a jólétet nem a természettől, hanem önmagunktól kell várnunk; csak munkával szerezhethetjük meg” (49–50).

Mindennek a megvalósítása új társadalmi és gazdasági rendet tesz szükségessé. Fichte bírálja korának berendezkedését és világkereskedelmi rendszerét. Fichte kritikája a fenn-

álló gazdaságnak főleg merkantilista vonatkozásaira irányul. A társadalom addigi tagolódásához képest Fichte az alapvető foglalkozási ágak szerinti társadalmi és gazdasági tagozódást tartja kívánatosnak. Gazdasági szempontból Fichte a munkának két fő ágát, a termelést és a feldolgozást különbözteti meg egymástól, s legfőbb mértékként alapvetőnek a mezőgazdaságot nevezi meg (29; 34). E nézete Fichtét a fiziokratizmus és a tradicionalizmus szellemével rokonítja.

A társadalom alapelemeit a földművesek, a kézművesek és a kereskedők rendjében jelöli meg (30–31). E rendek létszámát és arányát Fichte meghatározandónak tekinti, s ebből következőleg a munkamegosztás átfogó társadalmi szabályozását tartja szükségesnek (35). Kívánatosnak tekinti a szükségletek szerinti arányos elosztást, a felesleg kölcsönös kiegyenlítését, a közösség javaiból való igazságos részesedést, amelynek következtében sem gazdag, sem szegény nem válhat senkiből (45).

Miként Fichte megállapítja: „A felállított elmélet főeredményei a következők. A törvényileg szabályozott államban meg kell állapítani a nemzet három legfontosabb rendjének számarányát, és ezek mindegyikének létszámát meghatározott számú tagban kell korlátozni. Minden polgárnak biztosítani kell, a neki kiosztott munka ellenében, az ország minden terményéből és iparcikkéből reájutó részt. Hasonlóképp kell eljárni a köztisztviselőkkel is, bár ezek kézzelfogható ellenértéket nem adnak érte. E célból meg kell határozni és le kell rögzíteni az árak egymás közötti és pénzben kifejezett értékét. Végül mindennek lehetővé tételére meg kell akadályozni, hogy a polgárok a külfölddel közvetlenül kereskedhessenek. Mind e megállapítások a tulajdonról szóló elméletekre épülnek” (66–67).

Az állam így irányt vesz az önellátásra, belső működésének összehangolására, harmóniájára. Külső gazdasági kapcsolatot csak maga az állam tart fenn a szükséges mértékben, pénzügyi téren pedig az állam mint egyetlen bank működik (132). Így kialakul a zárt kereskedelmi állam, hiszen – miként Fichte rámutat – jogi és politikai értelemben az állam amúgy is az, szemben az eddigi gazdasági szinttel (47). Fichte érzékeltetni kívánja, hogy a kereskedelem folyamatában elkerülhetetlenül megjelenik a vesztes (89), s a külkereskedelemből és az ellenőrizhetetlen árumennyiségből óhatatlanul nehézségek származnak (101). Ahogyan Fichte fogalmaz: „Véleményünk szerint minden jelenlegi kereskedelmi és ipari politikai rendszerből [...] az egyetlen helyes és józan ész által megkívánt rendszerbe az vezet, ha az állam teljesen elzárkózik a külföldi kereskedelemtől, és elkülönült kereskedelmi egység lesz belőle, mint ahogy addig is külön jogi és politikai test volt” (104).

Fichte igen fontosnak tartja, hogy a szükségleteket természetes és mesterséges szükségletek szerint megkülönböztessük egymástól. Erről így nyilatkozik: „Szigorúan véve igaz ugyan, hogy mindenkinek meg kellene elégednie azzal, amit lakhelyének éghajlata és a körülötte lakó polgártársainak ügyessége állít elő. Ha ifjú korától megszokta volna ezt, talán panasz nélkül mondana le a külföldi árurol, vagy legalább is nem kívánna meg annyifélélt. A megszokás révén a külföldi áruk nélkülözhetetlenül szükségessé váltak a jóléthez. [...] Ám egyrészt a külföldi iparágak belföldi fejlesztésére tekintettel, másrészt mivel a nemzetet fokozatosan kell leszoktatni bizonyos, a jövőben ki nem elégíthető élvezetekről, különbséget kell tenni a jóléthez ténylegesen némiképp hozzájáruló, és az olyan élvezeti cikkek között, amelyeket csak a divat teremt meg” (105–106).

Az államnak Fichte elképzelése szerint természetes határaihoz kell visszahúzódnia vagy kiterjeszkednie. Ezután az államnak el kell zárkóznia, ezzel pedig megszünteti a háborúk okait. Fichte tudniillik rámutat arra, hogy a kereskedelem háborút szül, s a világgereszkedő állam folytonosan terjeszkedni akar és háborút okoz (84; 95; 111). Ezt a kérdést Fichte így világítja meg: „A bölcselők előjoga volt mindenkor, hogy a háborúk miatt sóhajtozzanak. Jelen könyv szerzője sem szereti jobban a háborút, mint bárki más.

[...] Ha meg akarjuk szüntetni a háborút, úgy a háborúk okát kell megszüntetni. Minden államnak meg kell kapnia azt, amit háborúval akar megszerezni, mégpedig egyedül azt, amit ésszerűen akarhat: természetes határait. [...] Ha egy állam határainak elzárására készül, úgy előbb természetes határáig kell kiterjeszkednie, vagy oda vissza kell húzódnia. [...] Amit nem tesz meg az elzárkozás befejezése előtt, azt később már nem teheti meg. Ha természetes határain belül még idegeneket tűr meg, úgy ezek később elszaporodnak és megdöntik az államot” (109–110).

Igen fontosak ennek az államfoglásnak pénzelméleti vonatkozásai és következményei. Fichte az új államban országpénzt kíván bevezetni, amely értékálló, értékét törvény szabja meg, s amely teljesen megfeleltetendő az ország határain belül forgalomban lévő áruk mennyiségének és értékének (58–60). A feladatot Fichte a következőkben állapítja meg: „Ami az egész világon érvényes pénzből, vagyis arany és ezüstpénzből a polgárok birtokában van, azt ki kell vonni a forgalomból, és egy olyan új nemzeti pénzzel kell pótolni, amely csakis az országban, ott azonban kizárólagosan lenne érvényes. [...] A mi rendszerünkben a nemzeti pénz nem függ semmi másról és általában nem cserélhető be semmire. [...] Közvetlenül csak áruval van kapcsolatban és csak áruval cserélhető el; vagyis igazi, közvetlen, egyedüli pénz” (112–119).

Az így kialakuló államban a termelés és az elosztás összeegyeztetése megvalósul, egyensúlyuk biztosítatik (54). A polgárok tevékenységét nem a haszonra törekvés (130) és a birtoklás, hanem a használat és a hivatás vezérli (67–69). Az adó mértékét nem a lehetőség, hanem csakis a szükségesség szabja meg (86), az adózás és a közteljesítés helyes gyakorlata társadalmi békéhez vezet (133). Mindennek következtében pedig a bűncselekmények jelentős része okafogyottá válik (134). A fenti elvek alapján kialakuló állapotokat Fichte a továbbiakban így jellemzi: „Az elzárkózással beálló javulás következtében a nép igen magas jólétben él, és ebből a jólétből mindenkinek megfelelő rész jut. Amire bármelyik polgárnak szüksége van és meg akarja azt szerezni, biztosan megtalálhatja valamelyik polgártársánál, aki épp annak a szükségletnek a kielégítésére van kijelölve, és akitől azt bármikor megkaphatja. Ha valamiből az egyiknek feleslege van, arra biztosan igényt tart másvalaki, akinek szükségleténél már a másik feleslegére számítottak, és akinek a felesleget bármikor eladhatja” (129).

Fichte kitér arra is, hogy ennek az elrendezett és megfelelő körülményeket biztosító államnak nemzeti szempontból is nagy hatása és jelentősége van. Ezt a szempontot így fogalmazza meg: „Mivel az alattvalók csak egymással és igen kevés idegennek élnek együtt, s különleges életmódjukat, berendezkedéseiket és szokásaikat az új rendszabályoktól nyerik, s hazájukat és minden nemzeti intézményt ragaszkodva szeretnek, - nyilvánvaló, hogy az ilyképp elzárkózott nemzetnél igen hamarosan kifejlődik a nemzeti becsület és az élesen meghatározott nemzeti jellem. Így keletkezik egy másik, egy teljesen új nemzet. Megteremtője valójában a nemzeti pénz bevezetése volt” (134).

Fichte már könyve elején megemlítette, hogy tudja, javaslatát egyetlen állam sem lesz hajlandó bevezetni (20). Most műve végén koncepcióját szembesíti korának közgondolkodásával, amelyről kinyilvánítja lesújtó véleményét. Indokoltnak tartjuk ezeket a gondolatait az alábbiakban összefüggőben idézni.

„Az itt kifejtett eszmék sokaknak mélységesen visszatetszők lesznek, és így ezek nem képzelhetik el a dolgok azon állapotát, ahova ezek az eszmék irányulnak; ennek igazi okát a következőkben látom: Korunknak van egy, az ősök komolyságától és józanságától elütő vonása, mégpedig az, hogy játszani, a képzelettel szerte csapongani akar, és mivel nincs sok mód e játékszenvedély kielégítésére, nagyon is hajlandó játékká változtatni az életet. [...]

A játékos hajlam következtében semmit sem akarunk szabályosan elérni, mindent csak ravaszsgal és szerencsével. Azt kívánják, hogy a pénzszerzés és minden emberi kapcsolatot a szerencsejátékhoz hasonlítsa. [...] Jobban örülnek a megszerzés csalfintaságának, mint a birtoklás biztonságának. Ezek azok, akik állandóan szabadságot követelnek, a kereskedelem és a pénzszerzés szabadságát, szabadulni akarnak a rendiség ellenőrzésétől, szabadulni akarnak minden rendtől és erkölcstől.

Természetes szabadságuk korlátozásának tekintik mindazt, ami szigorú szabályszerűsége és a dolgok rendezett, teljesen egyenletes menetére irányul. Ezeknek csak ellenszenves lehet egy olyan közéleti berendezkedésnek gondolata, ahol nincs többé megtévesztő spekuláció, nincs előre nem látott nyereség, nincs hirtelen meggazdagodás” (135–136).

„Dicsérték sokszor a nagyszabású világkereskedelmi rendszer előnyeit azzal, hogy az utazások és a kereskedelmi kapcsolatok révén megismerkednek egymással a nemzetek, és ezáltal sokoldalú műveltség keletkezik. Valóban: igaz lenne ez, ha már népekké és nemzetekké alakultunk volna, ha valahol is léteznék egy szilárd nemzeti műveltség, s ez a népek érintkezése által egybeolvadna, általános, tisztán emberi műveltséggé változna. Ám amint én látom, az a törekvés, hogy világpolgárokká váljunk és mindenütt otthon legyünk, semmi komoly dolgot sem eredményezett, és sehol sem érezzük magunkat otthon” (137).

(Értelmezések, értékelések, időszerűségek) Ezek a megfontolások alkotják Fichte felfogásának leglényegesebb összetevőit. Látnivaló, hogy a koncepció igen specifikus és összetett, amelynek értékelése körültekintést, árnyaltságot és megkülönböztetési készséget igényel, s az eszme és a realitás iránti komolyságot követeli meg. Fichte elgondolásainak éppen a középponti eleme, a zárt állam, közvetlenül nézve, a mai korban nemcsak lehetetlennek tetszik, hanem szoros értelemben véve nem is tűnik kívánatosnak. Ennyivel azonban az eszme mégsem intézhető el, mert a lehető önellátásra törekvés önmagában jogos elv, s ha a körülmények erre megadatnak, alapelve tétele indokolt lehet. A „zárt kereskedelmi állam” elvében azt is méltányolnunk kell, hogy ez a parttalan és társadalombontó tökéletes világkereskedelem elleni visszahatásképpen fogalmazódott meg, s ennyiben figyelmet érdemel mindaddig, amíg az említett világrend érvényesül. Az állam természetes határainak fogalma pedig önmagában ismét jogos tartalmat hordozó elv akkor is, ha érvényesítése a történelemben általában több mint nehéz feladat.

Emelkedett gondolkodást tükröz, és mindenkor indokolt törekvés az, ahogyan Fichte a társadalmi béke és az igazságos berendezkedés feltételeit keresi, s amellyel Platón, Morus Tamás, Kant és mások útját követi. Gondolkodásának értéke az, hogy a társadalmi problémák megoldása során az ésszerűséget hívja segítségül és kívánja érvényesíteni, továbbá, hogy a politikai akarat tényezőjének fontosságát hangsúlyozza. Időszerűséggel bír a merkantilista gazdaságpolitika, továbbmenve pedig a nemzetek feletti kereskedelmi érdekeltesség bírálata. Hasonlóképpen megfontolandó a liberalizmussal szemben az állam szerepének felismerése és társadalomszervező hivatásának bemutatása. Figyelmet érdemel az is, hogy ezekkel kapcsolatban Fichte az ellenérdekeltiségeknek pontosan a tudatában van.

Rendkívül valóságos problémát ragad meg Fichte, amikor felveti a helyes munkamegosztás iránti igényt, és az egyes gazdasági ágazatok közt egyeztetést követel meg. Kétségtelenül igaza van akkor is, amikor a külkereskedelem egyes felesleges területeit jelöli meg, és mesterséges ágait és jelenségeit kárhoztatja. (Hazai boltjaink kínálatából, a bonyolultabb termékekről most nem is beszélve, gondoljunk az ír vaj, az olasz tej vagy a kínai fokhagyma mai jelenségére, ami nemcsak botrányos, hanem ésszerűtlen is.) Mély gazdasági, társadalmi, lelki és erkölcsi problémára tapint rá akkor is Fichte, amikor a szükségleteket megkülönböztetve bírálja az álszükségleteket, és tudatosítja, hogy saját kora mesterséges szükségletképzést folytat.

Ami Fichte pénzelméletét illeti, a teljesen csak az országon belül érvényes pénz gyakorlatáról feltehetően nem lehet kezeskedni. Mégis roppant fontos az országos pénz fichte eszméje, mert ezzel a valóságos fedezettel bíró, objektív értéket képviselő, értékálló reális pénz elvének alapvető mivoltát hangsúlyozza. Ennek jelentősége még szembeszökőbb a mai korban, amikor a gazdaság virtuális világában a nemzetközi fináncoligarchia a hitel-pénz révén határ nélkül, teljes önkénnyel érvényesíti uralmát. Fichte gazdaságfilozófiájának megbecsülendő vonása az is, hogy megfogalmazásakor a nemzeti érdek, a nemzetépítés szempontja is vezette, s tisztában volt azzal, hogy gazdasági elveinek a nemzetté válás és a nemzeti érzés szempontjából jelentősége van. Végül meg kell szívlelnünk Fichte szavait abban a vonatkozásban is, hogy saját korát a komolytalanná válás és így a tökéletes bűnösség korának tekintette, s ebben a mi korunk sok tekintetben ismét magára ismerhet. Mindezek miatt Fichte filozófiájának nemcsak többi ága, hanem gazdaságfilozófiája is méltó a figyelmünkre akkor is, ha ma ezt a területet inkább elkerülik, vagy méltatására csak gyenge hangon kerül sor, vagy megemlítése rendre hiteltelenítésbe fordul.

Fichte gazdaságfilozófiájának utóélete egyenetlen, és úgy tűnik, a rá következő korok hányatott és radikális rendszerei miatt máig nem került nyugvópontra. Eszméit több irányzat igyekezett kisajátítani, illetve több irányzattal bélyegezték meg, természetesen ideológiai indítékokból. Itt mindenekelőtt a szocializmus, illetve a nemzeti szocializmus irányzatáról van szó. Ezekről függetlenül Fichte kétségtelenül sajátos, többtényezős eszmerendszert képvisel. Fichte racionalisztikus, szocialisztikus (vagyis társadalomban gondolkodó) és ekkorra nyilvánvalóan antiliberalis politikai gondolkodó, aki azonban az egyént, a személyt nem becsüli alá, hanem magasba kívánja emelni. Erre a legegyszerűbb bizonyíték „Az ember rendeltetése” című munkája, amely az emberi szabadság, méltóság és öntételezés elvét hangoztatja, s amely ugyanabban az évben jelent meg, mint „A zárt kereskedelmi állam”. „Az ember méltóságáról” című művében kijelenti, hogy a filozófia középpontjában az ego áll.¹³ Végeredményben egyöntetűen azt lehet mondani, hogy Fichte egész filozófiája a szabadság filozófiája, csak hogy egészen más értelemben, mint a liberalizmus szabadság-fogalma.

Ernst Bloch Fichtét határozottan utópikus gondolkodónak, s az egyik első antikapitalista utópistának tartja.¹⁴ Mások filozófiájának kifejezetten reális politikai konzekvenciáit hangsúlyozzák. Jean Jaurès a szocializmus történetében jelöl ki előkelő helyet neki.¹⁵ Egyesek szerint Fichte egyenesen az államszocializmus eszméjét előlegezte meg. Többek közt a német nemzet felrázását célzó beszédssorozata miatt sokan a német sovinizmus és a nemzeti szocializmus ősatyját pillantják meg alakjában.¹⁶ Bruno Bauch szerint Fichte a kapitalizmussal és a marxizmussal szemben az etikai szocializmus képviselője.¹⁷ Arnold Gehlen Fichtét az első német teoretikus szocialistának tekinti.¹⁸ Vannak, akik Fichte ellentmondásosnak tűnő eszméit azzal kívánják feloldani, hogy filozófiájának fejlődését, alakulását, különböző korszakainak eltérő arculatát hangsúlyozzák, de olyanok is akadnak, akik Fichte tanait végeredményben ellentmondásos eszmerendszernek ítélik.

A spontán vagy a tervezett gazdaság és társadalom elve a társadalomfilozófia állandó dilemmája. E két elv tisztán nézve a politika két rossz véglete. A szabad verseny és a tervgazdaság, a liberális kapitalizmus és az államszocializmus rendszereiben a történelem e két rossz elv gyakorlati bizonyítékát is felmutatta. Úgy véljük, hogy amikor Fichte szembenéz kora problémáival, nem ezeknek a rendszereknek az útját egyengeti, hanem új megoldásokat keres, mindenesetre úgy, hogy az adott helyzethez képest domborítja ki a kívánatos berendezkedés tényezőit, s egyben közelíti a régi társadalom hivatásrendi tagolódásához. Szeretnénk világossá tenni, hogy azok az interpretációk, amelyek Fichte gazdasági tanait a kommunista szocializmus és a nemzeti szocializmus irányzatával ösz-

szefüggésbe hozzák, lett légyenek ezek akár méltató, akár bíráló hangok, egyrészt anakronisztikusak, másrészt elsiklanak afölött, hogy Fichte koncepciója teljesen mentes attól az erőszaktól és intézményesített terrortól, amely a megnevezett rendszereket természetből fogva jellemzi.¹⁹

Ilyen merő ideológiai fogantatású anakronizmusra akadnak példák a XX. század filozófiatörténetében. Jellegzetesen ebbe a sorba tartozik Lukács György „Az ész trónfosztása” (1954) című munkája, amely az egész újkori irracionalista filozófiát és számos egyéb jelentős elméletet a fasizmusként emlegetett náciizmushoz vezető áramlatként ábrázolta.²⁰ (Lukács György természetesen nem Fichte bírálatával foglalkozik, hiszen egyrészt Fichte, nem tartozván az irracionalizmushoz, nem illeszkedik a koncepciójába, másrészt Fichtéről Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” című könyve előszavában mégiscsak így nyilatkozik: „Mi, német szocialisták, büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-től és Owentól származunk, hanem Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is.”²¹ Ellenkezőleg, Lukács egész pályáján, különböző vonatkozásokban sokszor felhasználja Fichte eszméit.²²)

Az említett anakronizmus másik eklatáns példáját Karl Popper „A nyílt társadalom és elenségei” (1945) című könyve szolgáltatja, amelyben a szerző a történelmet az úgynevezett zárt és nyílt társadalmak konfliktussorozataként láttatta.²³ A zárt, kollektív társadalmaknak és a XX. századi totális államoknak, a náciizmusnak és a kommunizmusnak szerves elődeiként az egykor szocialista, majd liberális Popper – filozófushoz és írástudóhoz méltatlan önkénnyel, a történettudomány és a filozófiatörténet-írás szabályait áthágva – képes volt Platón, Arisztotelészt, a középkori kereszténységet és Hegelt beállítani, s ezek helyett a liberális racionalizmus nyílt társadalmát mutatta föl követendő példaként. Popper Fichte-ellenes kirohanásairól szólva Arthur Fridolin Utz az „emigráns-sors” indulatait emlegeti.²⁴

Nemcsak e teljesen torz beállításokhoz, hanem a fentebb érintett különböző egyoldalú értékelésekhez képest is igen eredeti elemzéssel járult hozzá Fichte megértéséhez Anthony Curtis Adler „Fichte monetáris történelme” című, közelmúltban megjelent tanulmányával.²⁵ Adler hangsúlyozza, hogy „A zárt kereskedelmi állam” Fichte jogfilozófiájának függeléke, de ugyanakkor olyan mű, amelyet szerzője egyik legjobb, legátgondoltabb írásának tekintett. Utal arra, hogy a művet Friedrich Schlegel nagyra tartotta, világos szándékú, a filozófiától a politikához vezető mintaszerű alkotásnak tekintette. Adler rámutat a politikai gazdaságtan fontosságára, méltányolja, hogy a műben a tulajdon nem előzi meg az államot, s a gazdasági igazságosság vezet a politikai igazságossághoz. Adler a mű erényének tekinti, hogy abban szoros összefüggés áll fenn a jogfilozófia, a gazdaságfilozófia és az elméleti filozófia között.

Adler végiggondolja „A zárt kereskedelmi állam” helyét Fichte életművében és korában. Megállapítja, hogy a szóban forgó mű Fichte pályája közepén, egyben a XVIII–XIX. század fordulóján született meg, abban az időszakban, amely egyszermind a felvilágosodás és a romantika köztes időszaka, valamint a francia forradalom és Napóleon közötti szakasz is. A mű célja mindezek miatt Adler szerint az átmenet, az átvezetés kidolgozása az ideálisból a reálisba, vagyis a történelem alakítása, s ebben a gyakorlati ész szerepének biztosítása.

Ebből a perspektívából nyeri el igazi értelmét a pénz, amely Fichte művében középonti szerepet kap. Amikor korábban a művet elhanyagolták, s azt homályosnak, különösnek és merevnek tekintették, nem értették meg Fichte szellemét. Adler megvilágításában Fichte itt maga a történelemre mint pénzre, s a pénzre mint történelemre tekintett, hiszen a pénz maga az igazi közvetítő. A történelem sem nem ideális, sem nem materiális, hanem monetáris, vagyis egyszerre ideális és reális, a valóság és a lehetőség egysége.

S ha ezek után Adler interpretációját és Fichte intencióját megfontoljuk, leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy nem elég egyszerűen bírálni a modern kor pénzközpontúságát. Ha a pénz történetét megértjük, belátjuk azt is, hogy a pénz a merő realitás és a merő idealitás egysége, olyan különös kikerülhetetlen jelenség és emberi produktum, amely egyszerre teljességgel van is és nincs is. Ha ez a körülmény Fichtét két évszázada arra készítette, hogy a pénznek ezen a sajátos és egyetemes közvetítő természetén elgondolkozzék, megnyíval élesebben jelentkezik a probléma a mi korunkban, amikor a pénz virtuális és reális világa között a feszültség soha nem látott méreteket öltött. Bizonyos értelemben ezért még mindig indokoltnak tűnnek Wilhelm Busse szavai 1848-ból, aki szerint „*Es muß auf Fichte zurückgegangen werden*”, vagyis „Fichtéhez kell visszatérnünk.”²⁶

IRODALOM

Kiadások és bibliográfiák

Johann Gottlieb Fichte. Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (=GA). Hrsg. von Reinhard Lauth, Erich Fuchs, Hans Gliwitsky, Peter K. Schneider. 42 Bände. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1962-2012.; *Fichtes Sämtliche Werke*. Hrsg. von Immanuel Hermann Fichte. 11 Bände. Veit und Comp. Berlin, 1845-1846. Nachdruck der Ausgaben Berlin, 1845-1846 und Bonn, 1834-1835. Walter de Gruyter, Berlin, 1971.; Sabine Doyé: J. G. Fichte-Bibliographie. Amsterdam, 1993.; Hans Michael Baumgartner – Wilhelm G. Jacobs: J. G. Fichte-Bibliographie. Frommann, Stuttgart 1968.; J. G. Fichte: Der geschlossene Handelsstaat. Ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre zu liefernden Politik. Cotta, Tübingen, 1800.; Insel Verlag, Leipzig, 1922.; Hrsg. von Hans Hirsch. *Hamburg, 1979.*; GA, *Reihe I. Band 7. 1988.*; Fichte: A tökéletes állam. Phónix, Bp. 1943. Fordította és az előszót írta Rózsashegyi Zoltán.

Idegennyelvű irodalom

Adler, Anthony Curtis: An Interpretive Essay: Fichte's Monetary History. In: J. G. Fichte: The Closed Commercial State. Transl. introd. Suny Press, State University of New York, 2012. 1–72.; Bauch, Bruno: Fichte und der deutsche Gedanke. Flugschriften der Fichte-Gesellschaft von 1914, Heft 4. Deutsche Verlags-Anstalt, Hamburg, 1917.; Bauch, Bruno: Fichte und unsere Zeit. Erfurt, 1920.; Bauch, Bruno: Fichte und der deutsche Staatsgedanke. Beyer & Söhne, Langensalza, 1925.; Bergner, Dieter: Neue Bemerkungen zu Fichtes Stellungnahme zur nationalen Frage. VEB Deutscher Verlag, Berlin, 1957.; Bergner, D. – Mende, G.: Fichte und seine Bedeutung für die Gegenwart. Zwei Festvorlesungen zur Gedenkveranstaltung anlässlich der 200. Wiederkehr des Geburtstages von J. G. Fichte (Universität Jena, Mai 1962). Schiller Universität Halle, 1962. Klny: Jenaer Reden und Schriften, 1962. 4.; Bloch, Ernst: Prinzip Hoffnung, I-III. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1959.; Bonar, James: Philosophy and Political Economy. Transaction Publishing, New Brunswick – London, 1992. 280–296.; Bruhin, Alexander: Die Fichte'sche Idee des Geschlossenen Handelsstaates in ihrer Bedeutung für die Nationalsozialistische Wirtschaftsordnung. Berlin, 1943.; Burtcher, Michael: Die Fichte-Rezeption im Kaiserreich. Ideenpolitische Aspekte. Doktoritézis, Ludwig-Maximilians-Universität, München, 1991.; Busse, Wilhelm: J. G. Fichte und seine Beziehung zur Gegenwart des deutschen Volkes. Heynemann, Halle, 1848.; Engelbrecht, Helmuth C.: Johann Gottlieb Fichte. A Study of his Political Writings with special Reference to his Nationalism. Columbia University Press, New York, 1933.; Fischer, Kuno: Geschichte der neuen Philosophie. 6. Bd. Fichtes Leben, Werke und Lehre. Heidelberg, 1900.; Freyer, Hans: Die politische Insel. Eine Geschichte der Utopien von Platon bis zur Gegenwart. Leipzig, 1936.; Gehlen, Arnold: Deutschtum und Christentum bei Fichte. Junker und Dünhaupt, Berlin, 1935.; Groß, Stefan: Handelsstaat versus Globalisierung. Anmerkungen zu Johann Gottlieb Fichtes „Geschlossenem Handelsstaat“. Tabula Rasa. Jenenser Zeitschrift für kritisches Denken. No. 31. 2008. 15. Januar.; Hahn, Karl: Erziehung und Wissenschaft bei J. G. Fichte. Beck, München, 1969.; Hartmann, Nicolai: Die Philosophie des deutschen Idealismus. 1. Teil. Fichte, Schelling und die Romantik. Gruyter, Berlin, 1960.; Heinz, Marion – Schäfer, Rainer: Die Fichte-Rezeption im Nationalsozialismus. In: Jürgen Stolzenberg – Oliver-Pierre Rudolph (Hrsg.): Wissen, Freiheit, Geschichte. Die Philosophie Fichtes im 19. und 20. Jahrhundert. Fichte-Studien, Band 35. Editions Rodopi, Amsterdam – New York, 2010. 243–265.; Hoeres, Peter: Krieg der Philosophen. Die deutsche und die britische Philosophie im Ersten Weltkrieg. Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien - Zürich, 2004. 293. skk.; Inhoffen, Peter: Freiheit durch Vernunft? Ordnung und Ziel der menschlichen Gesellschaft nach Johann Gottlieb Fichte. Jahrbuch

für Christliche Sozialwissenschaften 28 (1987) 91–131.; Jacobs, Wilhelm G.: Johann Gottlieb Fichte. Eine Biografie. Insel, Berlin, 2012.; James, D.: Fichte's Theory of Property. *European Journal of Political Theory*, 9. 2010. 202–217.; Jaurès, Jean: Les origines du socialisme allemand (1892). Maspero, Paris, 1960.; Krautkrämer, Ursula: Staat und Erzielung. Berchmans Verlag, München, 1979.; Kühn, Manfred: Johann Gottlieb Fichte. Ein deutscher Philosoph. C. H. Beck, München, 2012.; La Vopa, Anthony J.: Fichte. The Self and the Calling for Philosophy. Cambridge University Press, 2001.; Meinecke, Friedrich: Fichte és a német nemzetállam eszméje az 1806–1813-as években. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában. A nacionalizmus. Tanulmány, Pécs, 1995.*; Molnár, László: Geschlossener Handelsstaat oder freier Markt? Bemerkungen über zwei Konzeptionen des Wirkungsbereichs des modernen Staates. Konferencialóadás. Geschichte und Identität. Budapest, 2007. nov. 9.; Nakhimovsky, Isaac: The Closed Commercial State. Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte. Princeton University Press, New Jersey, 2011.; Oesterreich, Peter L. – Traub, Hartmut: Der ganze Fichte: Die poluläre, wissenschaftliche und metaphilosophische Erschließung der Welt. Stuttgart, Kohlhammer, Stuttgart, 2006.; Papadopoulos, Theodoros: Die Theorie des Eigentums bei J. G. Fichte. *Ars Una*, München, 1993.; Pesch, Rainer: Die politische Philosophie Fichtes und ihre Rezeption im Nazionalsozialismus. Philipps-Universität, Marburg-Kassel, 1982.; Rothhaar, Markus: Die Menschenwürde als Prinzip des Rechts. Mohr Siebeck, Tübingen, 2015.; Saage, Richard: Zur Konvergenz von Kontraktualistischem und Utopischem Denken in Johann Gottlieb Fichtes Der geschlossene Handelsstaat. In: Neugebauer-Wölk, Monika – Saage, Richard (Hrsg.): *Die Politisierung des Utopischen im 18. Jahrhundert.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1996. 40–55.; Schmoller, Gustav: Johann Gottlieb Fichte. Eine Studie aus dem Gebiete der Ethik und der Nationalökonomie. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 5 (1865) 1–61.; Schrader, Wolfgang H. (Hrsg.): Fichte im 20. Jahrhundert. Fichte-Studien, Bd. 13. Rodopi B. V. Amsterdam–Atlanta, 1997.; Siep, L.: Praktische Philosophie im deutschen Idealismus. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992.; Sombart, Werner: Die drei Nazionalökonomien. Duncker & Humblot, München – Leipzig, 1930.; Verzar, Andreas: Das autonome Subjekt und der Vernunftstaat. Eine systematisch-historische Untersuchung zu Fichtes Geschlossenem Handelsstaat von 1800. Bonn, 1979.; Villacañas, José L.: Ethischer Neu-Fichteismus und Geschichtsphilosophie. Zur soziopolitischen Rezeption Fichtes im 20. Jahrhundert. In: Schrader, i. m. 193–220.; Vorländer, Karl: Kant, Fichte, Hegel und der Sozialismus. Berlin, 1920.; Weber, Marianne: Fichte's Sozialismus und sein Verhältnis zur Marx'schen Doktrin. Mohr, Tübingen, 1900.; Willms, Bernard: Die totale Freiheit. Fichtes politische Philosophie. Westdeutscher Verlag, Köln, 1967.; Zinn, Karl Georg: Politische Ökonomie. Apologien und Kritiken des Kapitalismus. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1987.

Magyar irodalom

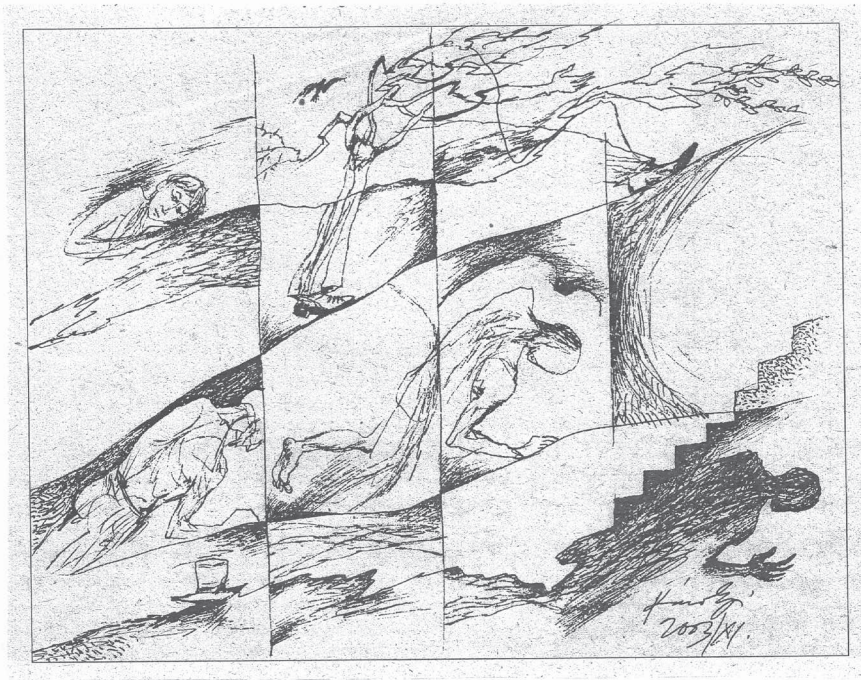
Bretter György: Fichte eszményi állama. In: uő: *Párbeszéd a vágyakkal.* Bp., 1979. 188–214.; Felkai Gábor: Fichte. Kossuth, Bp., 1988.; Frivaldszky János: A jogi reláció a (poszt)modern korban. *Olasz filozófusok Fichte nyomdokain. Iustum Aequum Salutare VI.* 2010/4. 59–109.; Frivaldszky János: Johann Gottlieb Fichte: A jog kölcsönös elismerő viszony vagy a tulajdonosok egyezsége? In: uő (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei.* Szent István Társulat, Bp., 1913. 268–283.; Hankovszky Tamás: Fichte esszéje az igazságról. *Tiszatáj*, 2013/5. 78–83.; Hankovszky Tamás: Fichte korai tudománytanának alapfogolata. *L'Harmattan*, Bp., 2014.; Hankovszky Tamás: A nemzeti gondolat nyelvfilozófiai megalapozása Fichte: Beszéd a német nemzethez. *Kellék* 45 (2011), 69–85.; Hankovszky Tamás: Fichte jénai tudománytanának kiindulópontja. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55, 2011/3. 31–56.; Hankovszky Tamás: Az ember természeti állapota és az ember természete. A korai Fichte Rousseau-kritikája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 57, 2013/1. 38–50.; Hrubí Attila: Fichte korai tudománytanának alaptételei. *Passim*, 9/1. 2007. 57–67.; Hermann István: Teleológia és történetiség. *Gondolat*, Bp., 1979.; Lendvai L. Ferenc: Utopizmus és poroszság. Adalék Johann Gottlieb Fichte történetfilozófiájához. *Világosság*, 1975/8–9. 498–504.; Mannheim Károly: Ideológia és utópia. *Atlantisz*, Bp., 1996.; Molnár Tamás: Utopia: örök eretnekesség. Szent István Társulat, Bp., é. n. (1993); Rokay Zoltán: Johann Gottlieb Fichte élete és műve. Óbecse, 2013.; Szelényi Ödön: Fichte vallásfilozófiai fejlődése, némi tanulsággal napjaink philosophálására. *Wigand*, Pozsony, 1915.; Weiss János 2004. Adalékok a tudománytan születéséhez. *Magyar Filozófiai Szemle*. 48/3. 351–369.

JEGYZETEK

- * Előadásként rövidebb formában elhangzott a „Határtalan értékek a valós és a virtuális világban” c. konferencián a Magyar Tudomány Ünnepe 1 alkalmából. Tomori Pál Főiskola, Budapest, 2015. november 24.
Sándor Pál: Baloldali könyvkiadás Horthy-

- Magyarországon. Magyar Könyvszemle, 78. évf. 1962. 2–3. sz. 125–130. Különösen 126–127.
- 2 Rózsashegyi Zoltán: Előszó. In Fichte: A tökéletes állam. Phönix, Bp. 1943. 6.
 - 3 Mit Fichte philosophieren. Perspektiven seiner Philosophie heute. Berlin, Humboldt-Universität, 2014. jan. 29–31.; Sein und Freiheit in J. G. Fichtes Spätwerk. Facetten und Probleme. Internationale J. G. Fichte-Gesellschaft, Rammenau, 2014. máj. 23–25.; Nation und Natur. Bewusstsein und Selbstbewusstsein im Werk J. G. Fichtes. Leibniz-Sozietät der Wissenschaften zu Berlin. 2014. nov. 13. E konferencia anyaga megjelent: Hans-Otto Dill (Hrsg.): Denken und Handeln. Philosophie und Wissenschaft im Werk J. G. Fichtes. Akten der Interdisziplinären Fichte-Konferenz der Leibniz-Sozietät der Wissenschaften. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2015.; Fichtes Geschlossener Handelsstaat. Über Ort und Ortlosigkeit der Ökonomie im transzendentalen System. Fern-Universität in Hagen, Berlin, 2014. nov. 28–30.
 - 4 Rokay Zoltán: Johann Gottlieb Fichte élete és műve. Óbecse, 2013. 3.
 - 5 Hankovszky Tamás: Fichte korai tudománytáának alapgondolata. L'Harmattan, Bp., 2014.; Ezen kívül egy irodalomtörténeti tanulmány: Gurka Dezső, A morális reflexiótól a cselekvésig: Kanti és fichtei elemek Kölcsy Ferenc írásaiban, Acta Academiae Pedagogicae Ariensis Sectio Philosophica, 46 (2014), 163–176.
 - 6 Erdélyi János – Johann Gottlieb Fichte. A Michael Benedikt Társaság nemzetközi konferenciája. MTA Domus-Ház, Bp. 2014. ápr. 14–15.
 - 7 Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jenai egyetemen. MTA, Bp., 1890.
 - 8 Fichte magyarországi hatásáról: Benkő Samu: Sipos Pál és a magyar filozófiai esszé születése. In uő: A helyzettudat változásai. Kriterion, Bukarest, 1977. 84–122. = Uő: Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 331–370.; Hajós József: Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből. In uő: Barangolások kolozsvári könyvtárakban. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1999. 305–378. = Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetéből. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 1999. 170–220.; Egyed Péter: Az erdélyi filozófusok viszonya Fichtéhez – a XX. századra való különös tekintettel. In Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): Alternatív tradíciók, i. m. 221–229.; Egyed Péter (szerk.): Sipos Pál: A keresztény vallásnak és a világosodásnak együtt való terjedéséről. Pro Philosophia, Kolozsvár – Szeged, 2002.; Hajós József: Egy röpirat a gondolat szabadságáról. Korunk, 1972/12. 1806–1811.; Hajós József: 175 éves első Fichte-fordításunk. Látóhatár, 1973. 86–88.; Körmöczy János és a kortárs eszmei áramlatok. Keresztény Magvető (Kolozsvár), 120. 2014/3–4. Körmöczy-Különszám.; Gurka Dezső: Körmöczy János filozófusi pályakezdése a jénai posztkantiánizmus hatásterében. Keresztény Magvető, 2014/3–4. 439–452.; Gurka Dezső: Kölcsy Ferenc filozófiai tájékozódásának kanti-fichtei tendenciái. Irodalomtörténeti Közlemények CXIX. 2015. 2. sz. 216–234.; Gergye László, Kanti és fichtei nyomok Kazinczy Ferenc egy epizódjában, Magyar Filozófiai Szemle, 37 (1993), 436–438.; Makkai Ernő: Sipos Pál és Kazinczy Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944, 12–23. Erdélyi Tudományos Füzetek, 174. 5–9.; Makkai Ernő: Sipos Pál kisebb filozófiai művei. Szellem és Élet, 6. évf. 3–4. sz. 1943. dec. 157–170.
 - 9 Hahn István: A késő antik utópia. Világosság 1975/8–9. 470–477. In uő: Hitvilág és történelem. Gondolat, Bp., 1982.; Frenyó Zoltán: Az antik mitológia alvilág-képzetei. In uő: Kereszténység és filozófia. Kairosz, Bp., 2006. 7–58.; Morton, A. L.: Angol utópia. Kossuth, Bp., 1974.
 - 10 J. G. Fichte: A jelenlegi kor alapvonásai. 1–2. előadás. Válogatott filozófiai írások. Budapest, 1980. 424.; 431.
 - 11 J. G. Fichte: A tökéletes állam, i. m. 17–18. A továbbiakban a vizsgált műből vett idézetet vagy az e műben szereplő tantételre vonatkozó egyértelmű utalást a szövegben egyszerű zárójellel lappszámmal jelezzük.
 - 12 A „mindenkinek a magáét”: „suum cuique” római jogi alapelv, amely a görög filozófia igazságosság-fogalmára megy vissza. Platon: Állam, IV. 433 a.; Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika, V. 6-9. 1131 a – 1134 a.; Cicero: De natura deorum, III. 15. 38.; Cicero: De finibus bonorum et malorum, V. 23. 67.; Ulpianus: Digesta, I. 1. 10.; Iustinianus: Institutiones, I. 1. 1-4.
 - 13 J. G. Fichte: Über die Würde des Menschen (1794). GA I/2. 79–89.
 - 14 Bloch, Ernst: Prinzip Hoffnung. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1959. 638–642.
 - 15 Jaurès, Jean: Les origines du socialisme allemand (1892). Maspero, Paris, 1960.
 - 16 J. G. Fichte: Reden an die deutsche Nation (1808); Ld. még Fichte megnyilatkozását a zsidókról, akiknek helyzete Fichte szerint „állam az államban”. J. G. Fichte: Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution. Verlag Ferdinand Troschel, Danzig, 1793. Sämtliche Werke, Bd. VI. 37–288. Gesamtausgabe, Bd. I/1. 203–404.
 - 17 Ld.: Heinz, Marion – Schäfer, Rainer: Die Fichte-Rezeption im Nationalsozialismus. In: Jürgen Stolzenberg – Oliver-Pierre Rudolph (Hrsg.): Wissen, Freiheit, Geschichte. Die Philosophie Fichtes im 19. und 20. Jahrhundert. Fichte-Studien, Band 35. Editions Rodopi, Amsterdam – New York, 2010. 252.

- 18 Gehlen, Arnold: *Deutschum und Christentum bei Fichte*. Junker und Dünhaupt, Berlin, 1935. 227. Ld.: Heinz-Schäfer, i. h.
- 19 A kérdésről ld.: Hankovszky Tamás: Az agresszió mint jogi és mint erkölcsi probléma Fichténél. Előadás a Lábjegyzetek Platónhoz c. konferencián, Szeged, 2015. máj. 15. Megjelent: Hankovszky Tamás: Az agresszió elutasítása Fichte jogfilozófiájában és etikájában. In Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 14. Az agresszió. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó*, Szeged, 2016. 329–337.; A mondottakat támasztja alá, hogy egy évszázada Xavier Léon, akinek identitását Stéphane Soulié a „franco-judaïsme” terminussal jellemzi (Stéphane Soulié: Xavier Léon, *philosoph. Archives Juives*, 2006/1. Vol. 39. 143–147.), nagyszabású munkákban értékelte Fichte filozófiáját. Xavier Léon: *La philosophie de Fichte*. Alcan, Paris, 1902.; *Fichte et son temps*, I-III. A. Colin, Paris, 1922-1925.; *Fichte franciaországi hatásáról* ld.: Ives Radrizzani (ed.): *Fichte et la France*. Beauchesne, Paris, 1997.
- 20 Georg Lukács: *Die Zerstörung der Vernunft*. Aufbau-Verlag, Berlin, 1954. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető, Bp., 1978.
- 21 Friedrich Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Kossuth, Bp., 1965. 11.
- 22 Ld. pl.: Lukács György: *Ifjúkori művek*. Magvető, Bp., 1977. 842–844.; *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Bp., 1971. 372–379.
- 23 Karl Popper: *The Open Society and its Enemies*. Routledge & Kegan Paul, London, 1977. K. Popper: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi, Bp. 2001.
- 24 Arthur Fridolin Utz (Hrsg.): *Die offene Gesellschaft und ihre Ideologien*. Bonn, 1986. 405. Vö.: Inhoffen, Peter: *Freiheit durch Vernunft? Ordnung und Ziel der menschlichen Gesellschaft nach Johann Gottlieb Fichte*. *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 28 (1987), 94.
- 25 Adler, Anthony Curtis: *An Interpretive Essay: Fichte's Monetary History*. In: J. G. Fichte: *The Closed Commercial State*. Transl. introd. Suny Press, State University of New York, 2012. 1–72.
- 26 Busse, Wilhelm: *J. G. Fichte und seine Beziehung zur Gegenwart des deutschen Volkes*. Heynemann, Halle, 1848. Jobban ismert a neokantianizmusnak Busse formuláját szó szerint követő jelszava, amelyet Otto Liebmann fogalmazott meg 1865-ben: „Kanthoz kell visszatérnünk!” Az újfichteанизmus (Neufichteанизmus) a XX. században bontakozott ki.

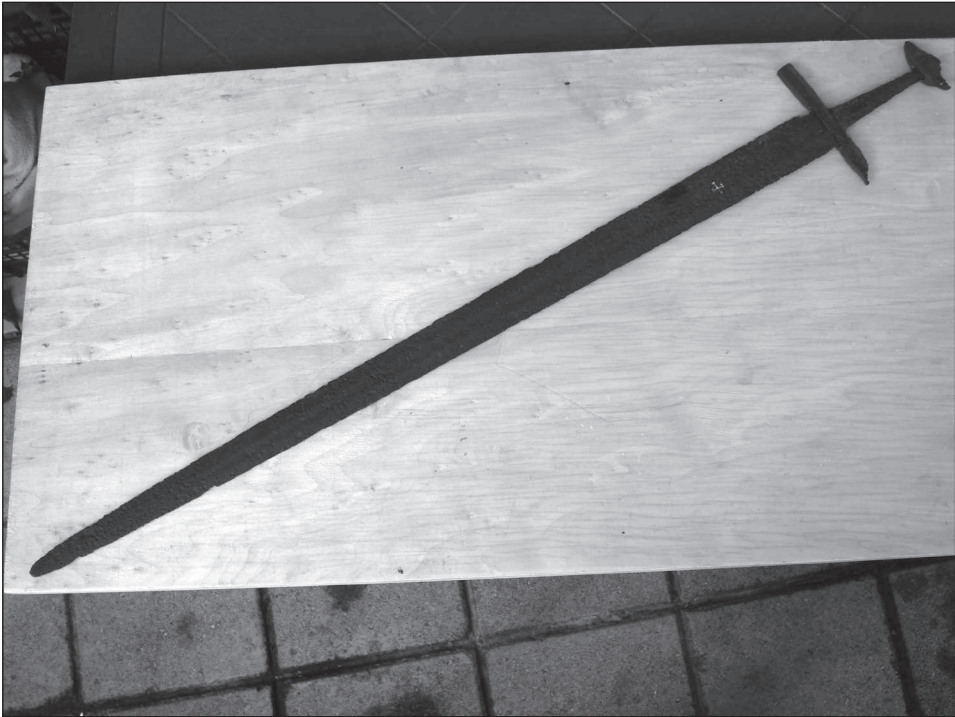
Kard és kereszt

Magyar magángyűjteményben található – sajnos hazai lelőhelye közelebről ismeretlen – olyan unikális kétélű vaskardról írunk, melynek pengéjén – mindkét oldalon – egy-egy belekovácsolt talpas kereszt-jel található. Felfigyeltem arra, hogy a római pápák hófehér reverendáján, az évek egyes napjain bizonyos jelek is feltűnnek. Köztük van a talpas kereszt is, amely a frank Meroving-dinasztia és alattvalói 496. évi keresztény hitre térésének az emlékét is idézheti. A Merovingok voltak ugyanis az első olyan frank (germán) dinasztia képviselői, akik az ókor végén, 496-ban keresztény hitre térítették népüket. (Természetesen lehet ez a jel a jeruzsálemi lovagrend jelének a talpas kereszt alakú külső nagy keresztje is.) Maga a kard igen jó acélból készült, és ezért feltehető az is, hogy a Merovingot később felváltó Karoling uralkodói dinasztia, amely elnevezését az első uralkodója, Nagy Károly nevéből kapta, uralkodásának idejében még a harcosok használhatták a kissé korábban készült fegyvereket is. Nagy Károlyhoz fűződik az a történelmi tény, hogy a frankok szerették volna a már igen legyengült Avar Kaganátust is meghódítani, de ez számukra nem sikerült. A magyar szakemberek véleménye megoszlik abban, hogy Kis Pippin vezetésével 791-ben az avar birodalom határvidékére behatolt frank seregek mindig jutottak be a frankok országába, azaz túllépték a Rába folyó vonalát vagy sem. Maga a kard tehát olyan kitűnő minőségű, hogy nem lehet kétségünk abban, hogy a kolostorba vonult utolsó Meroving frank császár uralkodása után is még javában használhatták ezt a nemesacél fegyvert és így került az hazánk földjébe, talán az egyik éppen az avarok által megölt és itt, a mai Magyarország területén elhantolt frank harcos sírjába. Ezt azonban valószínűleg már sohasem lehet felderíteni. A Karoling-korban ezt a talpas keresztet már nem verték bele a kardokba, hanem más szimbólumokat használtak. De ugyanekkor megváltoztak a kardokon a markolatgombok formái is.

Maga az egyenes kard pengéje igen jó acélból készült. Teljes hossza, a markolatával együtt, 115 cm, melyből a kétélű penge 89 cm volt. Súlya jelenleg – mivel a rozsdá sokat megevett már belőle – 85,6 dkg. (Nyilvánvalóan a valószínűleg bőrrel is bevont fatokja még növelte eredetileg a súlyát.) Keresztvasának a hossza eredetileg 16 cm volt, a markolatvasé ma is még 10 cm. A kétélű acélpenge szélessége a tövénél, a markolatvas alatt, mindössze 5 cm, maga a szintén kétélű hegye pedig 20 cm hosszú. A markolat és a keresztvas gyengébben edzett, mint a maga a penge, így jobban megrongálódott, megrozsdásodott.

Csupán megjegyezzük, hogy a frankoknak az is sikerült, hogy két, vagy három avar uralkodót Aachenben megkereszteljenek. Magának az Avar Kaganátusnak a végét 822-től számítjuk. Közben észak felől, lassan-lassan a nyelvüket tekintve mára már éppen kihalt szláv morvák hatoltak be a Kárpát-medence peremére, sőt még beljebb is és ott a Cirill és Metód nevű testvérpár tevékenysége révén igyekeztek a kereszténységet elterjeszteni. A mai Zalavár határában létesült Mosaburgban viszont olyan központ volt, melyet jelenleg – Csemiczkné Soós Ágnes halála után – Szőke Béla Miklós régész kutat tovább, igen sikeresen. Ebben az egykori jelentős városban szintén frankok vertek hatalmi gyökeret. A mai szlovákiai Nyitráról elmenekült Pribina fejedelem (Privina) frank hűbéresként uralkodott 840 tájától Mosaburgban, hosszas egyenetlenkedés után. Miután a morvák elleni háborúskodásban életét vesztette, grófságát fia, Kocel örökölte.

Nemrégén sikerült csak bebizonyítani, hogy a magyar honfoglalás végét, lezárását jelző csata nem Posoniumnál (Pozsonynál) ért véget 908-ban a magyarok győzelmével,

Késői Meroving-kori acélkard, Magyarországról, lelőhelye ismeretlen, valószínűleg a Rába és a Lajta közötti területről származik (fotó: Erdélyi István)

hanem Mosaburgban! Ahol az első templom Keresztelő Szent János tiszteletére már 840-ben felépült, majd rá tíz esztendőre a második, illetve még valamivel később a harmadik is. Pannónia érseke Metód lett. 882-ben hunyt el és valószínűleg Mosaburgban temették el, de sírját még nem találták meg.

Őseink 862 körül mintegy „felderítették” jövődő hazájukat, de még nem szánhatták el magukat a későbbi honfoglalásra, amelynek pontos kezdőidőpontját nem ismerjük (hiszen nem maradt ránk a 11. századi, I. András királyunk korában íródott Őskronikánk sem...).

Mosaburg területén az említett két jeles magyar régésznek a 9. századi város öt részletét sikerült eddig már megkutatnia és részben fel is tárnia. A két fentebb említett térítő testvér által képviselt kereszténység azonban nem a nyugati frank, hanem a keleti, azaz bizánci gyökerű kereszténység volt. Cirill, akiről a jellegzetes ábécét elnevezték, rövidesen elhunyt. A térítő testvérek által megkeresztelt morvákat is találtak aztán itt honfoglaló őseink. A honfoglaló magyarok más szlávokat is, például szintén megkeresztelt protohorvátokat találtak délebbre, akik viszont délről, a Balkán felől, a Száván át jöttek némileg északabbra. Eközben az avarok is szépen-lassan elszlávosodtak nyelvileg. Az írásos forrásokból sajnos mindösszesen csupán 17 avar szót ismerünk, ilyenek például a kagán, a katun, a tudun stb. Ezek ősi török eredetűek, a többi nem maradt ránk. Lehetséges természetesen az is, hogy a magyar honfoglalásig még létező, eredetileg ősi török nyelvű avarság nyelvéből is kerültek be a magyar nyelvbe régi türk eredetű szavak, de a legtöbbet keletről hozták őseink magukkal. Ezek száma azonban nemigen lehet több

a másfélszáznál, amint azt már a múlt század első felében Marczali Henrik, Munkácsi Bernát és utánuk pedig Gombocz Zoltán igazolta. Az avarok temetőinek jegyzéke szinte teljes egészében elkészült és kiadásra is került Budapesten 2002-ben, két kötetben, német nyelven. Van legalább húsz olyan, már eddig ismert temető a Kárpát-medencében, amelyben az avar sírokkal egy helyen, egyazon temetőben, honfoglaló magyar sírokat is találtak. Ez a jelenség is azt bizonyíthatja, hogy az avarok egy jelentős része nyilvánvalóan megérte a magyar honfoglalást.

A többféle jellegű és eredetű szláv lakosság, az elszlávosodott bolgárokkal együtt igen gyér volt a korabeli Alföldön. A kezdetben a Dunától Marosig, majd annak vonalán északkelet felé behatolt bolgárság egy része az *eszegel* bolgár elnevezést viselte. Ez a népnév, azaz a bolgárok itteni része, szemben a délebbi Duna-mentiekkel volt ilyen formában elterjedve, és az is joggal feltételezhető, hogy a székelyek neve is ebből a népnévből származik, jöllehet, hogy ezt többen vitatják. Ez a kérdés külön vizsgálatot igényel, már csak azért is, mivel a székely-magyar rovásírást is ők hozhatták magukkal. Azt a rovásírást, amelynek végeredményben, gyökerében távoli, keleti, azaz türk gyökerei vannak és változata még ma is használatos, sőt folyamatosan használatos is volt a székelyeknél, legalábbis erre mutatnak a 11. századtól szinte folyamatosan fennmaradt emlékek. Van a székely rovásábécében három bizánci-glagolita eredetű jel is. Nem valószínű viszont, hogy a székelyek etnikus neve szláv gyökerű, és összefügghet a szekaty (a *vágni* ige múlt idejével) igével, azaz a keleti kárpáti szorosokat irtással rendben tartó, vagy erdőirtó földművelést gyakorló népre utalna.

Korát megelőzve? Henszlmann Imre Shakespeare-kritikái és a magyarországi Shakespeare-recepció a 19. század közepén

„Könyv olvasó nélkül olyan, mint szinpad néző nélkül.
Mindkettő csak úgy válhatik hasznossá, ha közönsége van,
s ilyenre csak úgy tehet szert, ha élvezhető.”¹

„[S]oha ember nem szólhatott volna épen úgy mint szól Hamlet hires magánybeszédében, melly így kezdődik »Lenni, vagy nem lenni.«² – írja Henszlmann Imre 1842-ben, a *Drámai jellemek* című tanulmányában Shakespeare költői teljesítményéről. Henszlmann drámaelméletének fő tézise az, hogy a költő feladata a szereplők jellemének alapos és részletes kidolgozása, és a drámai cselekmény ebből megvalósuló felépülése. Drámakritikáiban a hősök karakterének összetevőit szisztematikusan a beszédmódjukkal hozza összefüggésbe, abból vezeti le. Henszlmann számára azért fontos a drámában a részletes jellemrajz, és azért fontos a szereplők beszédének és jellemének vizsgálata és értékelése, mert csak így válhat valóra legfőbb célja: a közönség, a kritikusok, a színészek, a költők és kora egész társadalmának a gondolkodásra, „öneszmélkedésre” való ösztönzése.³

Magyarországon a szakmai diszkusszió Shakespeare költészetéről Henszlmann drámaelméleti és -kritikai tevékenységének aktív időszakában (1840-es évek eleje) még gyerekcipőben járt. Shakespeare műveinek megismerése a 18. században a fordítás nehézségeibe ütközött. Íróink az angol drámaíró műveit többnyire német vagy francia fordításban olvasták, és magasztaló véleményeiket is külföldi tekintélyektől vették át, nem pedig az önálló olvasásélmény ihlette őket.⁴ Ezenkívül a Shakespeare-tiszteletet kezdetben az a viszonyulás alapozta meg, hogy „ha egyszer valamit a művelt és felvilágosodott angolok csinálnak, legyen az bármennyire meglepő dolog, akkor abban *kell lennie* valaminek, ami [...] átvételre is érdemessé teszi.”⁵ A 19. század elején Vörösmarty kezdetben német fordításból olvasta Shakespeare szövegeit, majd idővel megszerezte az eredetit, és lefordította a *Julius Caesart* és a *Lear királyt*. Ezzel korszakos jelentőségre tett szert a Shakespeare-kultusz fejlődéstörténetében.⁶ A Henszlmann korabeli irodalomkritika vallásos metaforarendszerrel jellemezte Shakespeare költészetét, és a drámaszövegek értékelése a vallásos világkép szakrális nyelvéből átvett magasztalásban bontakozott ki.⁷ Petőfi 1847-ben a *III. Richárd*-előadásáról írt kritikájában ezt írja: „Shakespeare egymaga fele a teremtésnek.”⁸

Noha a honi kritika és a költők már érezték, és lassan értették Shakespeare művészetének nagyságát, a századközép színházba járó magyar közönsége még korántsem volt felkészülve Shakespeare drámáinak értő befogadására. Ezt sajnálattal közli Henszlmann mellett az 1840-es évek több kritikus is. Bajza József szerint „Shakespeare nagy költő, de nem magyar költő, s így minden szava, amit írt, magyarnak sohasem fog tetszeni.”⁹ Vachot Imre a *Lear királyról* írt kritikájában megjegyzi, hogy a bécsi és pesti közönség közötti különbség a műveltségben és a drámák megértésében van: a bécsiek „a’ mű és előadás’ folyamat a’ lehető legnagyobb figyelem- és részvétellel kísérik; az egész közönség egy nagy lángoló és küzdő szív”.¹⁰ Dávidházi Péter megállapítása szerint, miközben az 1840-es évek magyar kritikusai azt bizonygatják, hogy a közönség még nem elég érett a költő nagyságának megértéséhez, egyes rétegeiben azonban már megjelenik bizonyos kultúrznobizmus.¹¹

Az 1840-es évek irodalomkritikusai tehát már érzékelték, és némileg értették a Shakespeare-kultusz mögötti tartalmat, mindez azonban ebben az időben még a vallási nyelvezettel kifejezésre juttatott magasztalásban és a közönségnek a tudatos befogadásra való nevelésében, annak a deklarált szándékában összpontosult. Henszlmann Imre aktív drámakritikai tevékenysége erre az időszakra tehető. Ő azonban Shakespeare teljesítményét nem mítikus jelzőkkel és a transzcendens világ nyelvi készletével magasztalja, hanem az általa felállított és következetesen alkalmazott drámapoétikai szempontrendszer alapján értékeli, a közönség és a kritika elé állított elvárásokhoz pedig mindvégig szigorúan ragaszkodik. Henszlmann Imre drámakritikáinak az alapja a *jellemzetes* fogalma, elvárása és követelménye: a Shakespeare-hősök beszédmódjának és jellemének a vizsgálata, és az ebből kialakult cselekmény értelmezése. Dolgozatomban az 1840 és 1860 közötti időszak folyóirataiban megjelent Shakespeare-kritikák tanulmányozásával és a bennük megfogalmazódó tézisek és konklúziók meghatározásával arra keresem a választ, hogy kik és hogyan írtak az angol drámairó szövegeiről, valamint a színi előadásokról. Továbbá, ha Shakespeare munkássága Henszlmann számára a *jellemzetes* kritériuma, illetve annak beteljesítése miatt volt példaértékű, akkor a többi kritikus miben látta az angol költő teljesítményének nagyságát.

Ezenkívül szükségesnek tartom megemlíteni azt a már híressé vált, és sokak által vizsgált¹² dramaturgiai vitát, amely az 1840-es évek elején Bajza József és Henszlmann Imre között folyt. Polémiájuk Shakespeare és a francia drámák honi fogadtatásának fontos része, és két nemzedék korszakváltásának illusztrációja,¹³ amelyet Széles Klára a két különböző gondolkodású és szerepvállalású kritikus összecsapásában összegez. Bajza képviselte a színházszervező gyakorlatias magatartást, szemben Henszlmann-nal, aki a magyar tudományos élet fejlesztésére adta az életét, mintegy „kivülállóként”.¹⁴ Így a kritikátörténeti diskurzusban többnyire Bajza oldalára billen a mérleg, és a polémia kimenetele Henszlmann-t érinti hátrányosan. Erre utal Korompay H. János is a korszakról írt kritikátörténeti dolgozatában, és a polemizáló ellenfelek közötti egyensúly helyreállítását kéri számon az utókoron.¹⁵ Bár Henszlmann drámakritikusi tevékenységének csak egy rövid szakaszáról beszélünk (1841-1846 között születtek Shakespeare-rel foglalkozó írásai), kritikai szempontrendszere, Shakespeare-ről való gondolkodása és a *jellemzetes* kritériuma ekkor még, tehát az 1840-es években egyedülálló volt, és amely – mint látni fogjuk – nem tűnt el nyomtalanul az irodalom- és színháztörténeti gondolkodásból. Ennek alaposabb elemzése talán hosszabb távon új megvilágításba helyezheti a Henszlmann Imre és Bajza József közötti polémia megítélését, és ezzel együtt fényt vethet Henszlmann ez idáig homályban maradt irodalomtörténeti jelentőségére is.

(*Hogy a közönség is megértse – koncepciók a Shakespeare darabok előadására az 1840-es években*) Bajza József 1838. évi, a Magyar Játékszíni Krónikában megjelent Shakespeare-kritikáinak középpontjában a színészi játék értékelése és a közönség Shakespeare iránti érzékenységre nevelésének programja áll. Utóbbi talán a legfontosabb célkitűzése Bajza kritikus tevékenységének, aki elismeri, hogy hazánkban szükséges lenne Shakespeare műveit meghonosítani, és a színházi közönséggel megkedveltetni.¹⁶ A *Coriolán*-kritika végén megjegyzi, hogy a darabot rövidítve adták elő, ami szükséges volt a közönségre nézve, ugyanis a „[f]elületesség időszakát éljük; mély dolgokat általában nem szeretünk, s ha a mély még hosszú is, akkor éppen nem kell. Bár *Hamlet*, bár *Lear* is célszerű rövidítésekkel adatnának.”¹⁷ Később, a *Hamlet*ről írt cikkében ugyancsak a színházi előadás rövidített megvalósulását méltatja, mely eszköze Shakespeare megkedveltetésének, „mert közönségünknek a hosszú előadások, ha még oly jók volnának is, nincsenek kedvére, és idegenítők.”¹⁸ Az *Othello* és a *III. Richárd* színikritikájában pedig a közönség Shakespeare-

re nevelésének módját határozza meg: a színészeknek a drámákat tökéletes felkészültséggel kell előadniuk, a fordítóknak pedig „jelkiösmerteszen meg kellene gondolniok, mit bír meg közönségünk, mit nem”.¹⁹ Ezenkívül fontos a fokozatosság, „a közönséget gyöngeségeinél fogva megragadni, és magasabb művészi éldelethez szoktatni: erőszakolás, rádísputálás által semmire sem fogunk menni”, és nem érdemes a közönség műértését kritizálni, mert az az elhidegüléshez vezet.²⁰ Bajza kritikusai tevékenységében a színészi játékra és a fordításra tett javaslatok a közönség nevelésének a részét képezik.

Vörösmarty 1841-ben, az Athenaeumban *V.* szerzői név alatt megjelent *Hamlet*-kritikájában a dráma cselekményének leírása után a fordításról, a színészi játékról és a honi színházi körülményekről értekezik. Szállóigévé vált nyilatkozata a dráma fordításának fontosságáról és jelentőségéről: „Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább a felével.”²¹ A *Hamlet* fordításához ad javaslatokat, miszerint néhány helyen érdemes rövidíteni. Valamint, mivel egyes elmélyültebb jelenetet nehéz fordítani, szójátékait visszaadni, amíg ez nem sikerül, szerencsésebb kihagyni a színi előadásból is.²² Továbbá felhívja a színészek figyelmét arra, hogy nem elég a tehetség és a szereptudás; fontos „[a] szerep átgondolása, otthoni kidolgozása [amely] már több valódi szorgalmat követel, ’s ebben áll a színésznek fő érdeme”.²³ A hazai színészek szorgalmát és elhivatottságát hiányolja Vachot Imre is, aki szerint kevés az elhivatott és alázatos a szakmában, s ennek is köszönhető nemzeti színi ügyünk elmaradottsága.²⁴ Vörösmarty kitér a daraboknak otthon adó honi színházi épület adottságaira is, amelyben „nem mindenütt hallani jól”, ennek oka pedig a színpad és a színpalak rossz elrendezése. Azonban amíg ezeken nem lehet változtatni, addig is úgy kell a darabokat előadni, hogy azok a közönség számára is érthetőek legyenek, tehát „kinek kinek úgy kellvén lakni, mint a ház engedi”.²⁵

Vachot Imre és Henszlmann egyidejű, a Regelő Pesti Divatlapban megjelent Shakespeare-kritikái azonosságot mutatnak abban, hogy a cselekményt mindketten csak másodlagosnak tekintik, és egyaránt elismerően írnak a drámaíró jellemkidolgozásairól. Azonban Henszlmann minden írásának a teljes terjedelmét a szereplők beszédmódja elemzésének szenteli, azzal a céllal, hogy ennek alapján jellemezze és határozza meg a karaktereket. Ezzel szemben Vachot írásának az elején rögzíti, hogy Shakespeare drámája „nincs az a képtelen, erőltetett cselekvényhalmaznak öszpontosíthatlanul, szétágazó, bizarr tarka szövétel elborítva, hanem egyszerűen ’s a legnagyobb valószínűséggel foly a különféle, legeredetibb characterek’, a kedély ’áradásig bő forrásából”,²⁶ majd figyelmét többnyire a történet leírására, végül a színészi játék, a fordítás és a közönség kritikájára fordítja.²⁷ A *Lear királyról* írt cikkében magasztalja Shakespeare tragikai zsenialitását, hogy magát Lear képes annyira emberivé rajzolni, szenvedését és bukását olyan érzékletesen leírni, hogy az emberben a legmélyebb szánakozó részvétet gerjeszti. „Lear egy személyben többet szenved mint Prometheus és Laokoon; [...] Learban az egész emberiség gyarlósága, ’s ebből eredő szenvedéseinek szörnyetege egyszerűen öszpontosul.”²⁸ Vachot is osztja Henszlmann nézetét a francia darabokkal kapcsolatban, s megjegyzi, hogy karaktereik „mind üres, szív- és lélek nélküli, egyforma fábábok, kik magokon valódiilag sem isten, sem ember, sem az ördög képét nem viselik, kiknek gondolatai vizenyősek, álmosak, érzelmei, szenvedélyei, erkölcsi vagy gyehennai tűzkint égetők, vagy siberiai hidegkint fagylakók.”²⁹

Az 1840-es évek drámakritikai gondolkodását a színház és az abban játszott, játszani kívánt darabok határozták meg. A korszak gondolkodói törekedtek a Shakespeare-dramák feldolgozására, fordítására, és a külföldi, bécsi és londoni színházak mintájára szerették volna népszerűsíteni azokat a hazai színházi közönség körében. Ennek az időszaknak a Shakespeare-kritikái legfőképp ezt a problémát járták körül. Így a cikkekben a szerzők

leírták a darabok történetét, szakmai javaslatokat adtak a fordításhoz, és a színészeket el-látták tanácsokkal. Mindezt azzal a céllal, hogy Shakespeare drámáit megszerettessék a közönséggel. Bajza József színházigazgatóként és az Athenaeum szerkesztőjeként jól látta a Shakespeare-drámák korabeli helyzetét: „országos színházunk oly rossz állapotban van, min nem segíthet, nem változtathat semmi kritika [...] ezen csak országosan lehet segíteni, csak országosan eszközölhető, hogy intézkedések történjenek a művészet érdekében”.³⁰ Így az Athenaeum-kritikák célja rövid színi tudósításokban megkedveltetni Shakespeare-t, és ezzel együtt javítani a hazai színház helyzetén. Az Athenaeum kritikusai nem kívántak szakmai szempontrendszer mentén értekezni a drámákról. Ezzel szemben a Regélő Pesti Divatlap tudatosan hirdette új kritikai programját. Ennek elméleti alapjait Henszlmann dolgozatai és a *jellemzetes* kritériuma képezte. A Regélő kritikáinak értékítéletét mindenekfelett az egyénített jellemrajz és az ebből kialakított cselekmény minősége határozta meg.³¹

(*A mélyebb megértés útján – az 1850-es évek ismertetései*) Tíz évvel később, az Értesítő hasábjain megjelent Shakespeare-kritikák szerzői már a jellemek kidolgozásának leírására és értelmezésére koncentrálnak, a drámaíró nagyságát ehhez mérten minősítik. Henszlmann már 1842-ben megfogalmazta a drámák és a költészet feladatát: „[a]’ lelki tulajdonok’ ezen egymás általi módosításának előadása a’ drámai költőnek legelső föladata”,³² amely tézis úgy tűnik, ebben az időben teljesedik ki. Dobsa Lajos z. álnéven írt cikkeiben Shakespeare jellemeinek a tökéletességét ecseteli, és az angol drámaíró humorait méltatja a szereplők karaktereinek példatárával.³³ Az *Othellóról* írt tudósításban – Henszlmannhoz hasonlóan – sorra veszi a darab szereplőit, és azoknak a jellemét vizsgálja. Azonban ezt nem a beszédmódjuk elemzésével teszi, magából a drámaszövegből sem idéz – ellentétben Henszlmann-nal, aki következetesen ezt alkalmazza minden cikkében –, hanem kiemeli a karakterek fő összetevőjét, miközben elmeséli magát a történetet is. „Desdemona azon büntelen jellemek közé tartozik, kik szerfölött szívjóságuk és eszélyességükhöz miatt lakolnak, mert szerencsétlenségökre oly jellemekkel jönnek össze-ütközésbe, melyekről épen nem sejtik, hogy egészen másfélék”³⁴ – írja, majd karakterét több másik Shakespeare-darab nőalakjaival (Hermione, Julia, Portia, Imogen) veti össze.

Miközben az 1852-es Értesítő kritikusai már elismerik Shakespeare kiváló jellemki-dolgozását, ugyanekkor Dobsa a *IV. Henrik*ről írt kritikája elején még mindig a közönség érdektelenségén kesereg, valamint hiányolja a hazai Shakespeare-szakirodalmat: „meny-nyíval lehetne a közönség részvétét növelni, ha irodalmunk Shakespeare remekeivel többet foglalkoznék.” Ahogyan teszik ezt más nemzetek gondolkodói: a németeknél Schlegel, Heine, a franciáknál pedig François Guizot, „[n]em is említjük angolban a rendkívül gazdag Shakespeare-irodalmat.”³⁵ Dobsa megjegyzi továbbá, hogy „[v]olt idő, mikor Henselman és Egressi Gábor műismertetései nálunk is kezdenek ez irányban hat-ni, s emlékszünk, hogy akkor tele színházban láttuk III. Rikárdot, Coriolánt, Hamletet és IV. Henriket. Azóta az irodalom elhallgatott, divatos ujdonságokra fordult a közönség figyelme, melyek az izlést bizony nem művelték, sőt ronták”.³⁶ Henszlmann 1843-ban, a *Figyelmeztetés Shakespeare’ harmadik Richardjára* című cikkét azzal indítja, hogy a magyar közönség láthatta már a színpadon a *Lear királyt*, az *Othellót*, a *Julius Caesart* és a *Velencei kalmárt*, de a *III. Richárdot* „eddigél nem valánk szerencsések láthatni”³⁷, így Henszlmann műelemzése mintegy előkészíti ezt a darabot az első hazai előadásra. Henszlmann a darab előadásával kapcsolatban azt a félelmét írja le, miszerint a közönség „helytelen rosszállásaival” elveszi a színészek kedvét a Shakespeare művek játékatól.³⁸ A későbbi, 1852-es Dobsa-cikkéből az derül ki, hogy Henszlmann írása nagymértékben előkészítette a *III. Richard* sikerét, „tele színházban” adták elő a darabot.³⁹ Székely József

1852-es *Athéni Timon*-kritikája elején leszögezi, hogy nem kívánja a darab cselekményét részletezni, mert „Shakespeare-nél a cselekvény analyse: a jellemzés a fő dolog.”⁴⁰ Székely az angol drámaíró költészetét a jellemek kidolgozása, és az azokból kialakult erkölcsi és drámai hatás tökéletessége miatt méltatja. Az *Athéni Timon*ban nem maga a történet lényeges, hanem annak tárgya: az embergyűlölet, mert ebből alakul ki a hős drámai jelleme, éppen úgy, mint a *III. Richard*ban. Székely szót ejt továbbá a darab fordításáról: az eredetiből sok rész kimaradt, „[n]émelly jelenetek egészen meg vannak kuszálva”, ami által megváltozott például Alkibiad jelleme, és az a viszony, ami közte és Timon közt van.⁴¹ A kritika végén a színészi játékot és a színészek beszédét minősíti, melyben a jellemek hű visszaadása és átélése a szempontja.

„[A’] cselekvénynek a drámában a jellemekből kell kifejtetnie”⁴² – Henszlmann már 1843-ban kimondja, és erre építi drámaelméleti koncepcióját, amelyet egyben az egész nemzeti művészet kialakítása alapjának tekint, és amiből levezeti a művészet és a műkritika feladatát is. A drámában azért szükséges a szereplők jellemének alapos és részletes kidolgozása, mert ebben a műfajban a költőnek a cselekményre nincs befolyása, szemben a szereplők jellemével, ugyanis a szereplők maguk a cselekvők. A drámában a cselekmény a szereplők tetteitől függ, a szereplők cselekedetét pedig a jellemük határozza meg, ezáltal alakítja a jellem a cselekményt. Az Életképek kritikusi már az egyéni jellemek tökéletes ábrázolását és az ebből kialakult cselekmény, tragikai hatás megvalósítását dicsérik Shakespeare költészetében. A lap célkitűzése már nem a közönségnek Shakespeare-re való nevelése, hanem olyan szakmai szempontú értekezések közlése, melyek „ezen óriásköltő” művészetét értékelik – miként tette ezt Henszlmann már a ’40-es években. Ezt mutatja a *T. álnév alatt megjelenő Shakespeare természetfölötti jellemei* című dolgozat⁴³ is, amely már nem egy konkrét dráma karaktereit és történetét írja le, hanem összességében vizsgálja Shakespeare egész költői attitűdjét, amely a jellemkidolgozás zsenialitásában összpontosul. A különböző „természfölötti lények” bemutatására, és a drámák karaktereinek sokszínűségének alátámasztására a drámák szövegeiből hoz példákat a szerző, amely eljárást korábban csak Henszlmann alkalmazta az 1840-es évek drámakritikáiban. Henszlmann számára azért fontos a drámában a részletes jellemrajz, és azért fontos a szereplők jellemének értékelése és vizsgálata, mert ez az eszköze legfőbb célkitűzésének: a közönség, kritikusok, színészek, költők és kora egész társadalmának a gondolkodásra, „öneszmélkedésre” való ösztönzésének. Ahogyan ő megfogalmazza: „czészerűbb földadat volna-e, tulajdon eszmélkedése által a’ közönséget is eszmélkedésre és fontolásra ébreszteni?”⁴⁴

(*Kritika és árnyalt megítélés – az 1860-as évek írásai*) Gyulai Pál 1865-ben már nem feltétlenül magasztalással és elismeréssel ír Shakespeare munkásságáról, hanem valódi kritikát is megfogalmaz az angol költővel szemben. Gyulai írása abban az időszakban jelent meg, amelyet Dávidházi Péter a Shakespeare-kultuszról szóló monográfiájában az „intézményesülés korának” nevez (kb. 1860-tól). Ez „[a] kultusz hivatalos nemzeti jóváhagyással történő *legitimációja*, ünnepélyes betagozódása a társadalom elismert alakulatai közé”.⁴⁵ Ekkor alakult meg a Kisfaludy Társaságon belül a Shakespeare-bizottság, és megtervezték az első teljes magyar Shakespeare-kiadást. A *Téli regéről* írt kritikájában Gyulai is erre a lépésre utal, és ennek kártékony hatását emeli ki: „[m]ióta a Kisfaludy Társaság fordíttatja Shakespeare-t, s a nagy költő másod- és harmadrangú színművei is színpadra kerülnek, némelyek egész gúnyt űznek a Shakespeare-kultuszból.”⁴⁶ Gyulai már kevésbé elfogult Shakespeare műveivel kapcsolatban, mint az 1840-es és főként az ’50-es évek kritikusi. Kimondja, hogy az angol drámaírónak is vannak gyengébb színművei,

amelyeket nem szabadna piedesztálra emelni pusztán azért, mert Shakespeare írta őket. Ezenkívül Shakespeare-ben már nemcsak az egyéni költői nagyságot, zsenialitást látja, hanem az egész európai irodalom egy új eszményének és szakaszának a megjelenését, amelynek legfőbb képviselője az angol költő.⁴⁷ Dolgozatában a *Téli rege* műfaji besorolását boncolgatja, véleménye szerint „se tragédia, se komédia, se bohózat, sőt tulajdonképpen rendes dráma sem, hanem mindebből valami, különböző elemek vegyülete, mely némiképp a melodráma felé hajlik.”⁴⁸ Így tehát Gyulai számára már nem az a feladat, hogyan lehetne a magasztalt költőt a közönséggel is megszerettetni, hanem a darabok szakmai szempontú, objektív értelmezése és értékelése az irodalom normáinak megfelelően. Nem tekinti ezt a darabot Shakespeare jól sikerült művének, amit azonban elismer benne, az a jellemrajzokban rejlő lélektani mélység és drámaiság, valamint a mellékszereplők életszerű ábrázolása.⁴⁹

Gyulai 1857-ben a magyar nemzeti színház ügyét a következőképpen jellemzi: „Hatvan év nehéz küzdelme közönséget teremtett. [...] Ma már bizton elmondhatjuk, hogy oly közönségünk van, melynek szükségévé kezd válni a színház.”⁵⁰ Az 1840-es évek kritikusainak munkája tehát erre az időszakra beért: van intézményes keretek között működő színházunk, amelybe sikerült műértő közönséget nevelni és vonzani. Az általam tárgyalt időszak Shakespeare-kritikái jól és híven tükrözik az angol drámaíró meghonosításának és hazai recepciójának fázisait: értetlen ismerkedés, mítikus magasztalás, végül mindennek a lenyugvása, és a higgadt, szakmai szempontú kritikai megközelítés. Az 1860-as években már nem Shakespeare megszerettetése és elfogadtatása a feladat, hanem a drámák fordítása és az arról való szakmai diskurzus és szakirodalom létrehozása.

Láthattuk, az 1840-es években az Athenaeum és a Regélő kritikusai még Shakespeare hazai meghonosításának ügyén gondolkodtak, és cikkeiket ennek alárendelve írták a darabokról és a színi előadásokról. Ezzel szemben Henszlmann már pontosan tudatában volt Shakespeare nagyságának, és látta hazai megismertetésének és elfogadtatásának a jelentőségét honi kultúránk kialakításában és formálásában. Mindezt – akkor még egyedülállóan – kizárólag szakmai, tehát dramaturgiai alapokon nyugvó kritikáival igyekezett elérni. Ezek az írások nem egyoldalúan elfogultak, magasztalóak. Központi tézise azonban ugyanaz, ami egész művészetkritikai tevékenységének minden területén: a karakterisztikus. Mivel a Henszlmann utáni kritikusok nemcsak a Henszlmann által leírtakat visszhangozzák és alkalmazzák, hanem vannak, mint például Dobsa Lajos, akik hivatkoznak is rá, úgy tűnik, Henszlmann kritikai tevékenysége, annak a szempontrendszere és módszere – kimondatlanul ugyan, de – követőkre talált. Ezzel pedig Henszlmann nemcsak a Shakespeare-drámák hazai recepcióját készítette elő, sőt alapozta meg, hanem a hazai színházi élet előrehaladását is jelentősen segítette.

JEGYZETEK

1	Egressy Gábor, <i>Az irodalmi tollkezelés művészeti szempontból</i> , Értesítő, 1852/21, 161.	5	Dávidházi: i. m. 85.
2	Henszlmann Imre, <i>Drámái jellemek</i> , RPDI, 10(1842), 78.	6	Dávidházi: i. m. 138.
3	Henszlmann Imre, <i>Miért tetszik a' francia dráma?</i> , RPDI, 31(1842), 243.	7	Dávidházi: i. m. 141.
4	Dávidházi Péter, „Isten másodszületlje”: <i>A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza</i> , Gondolat, Bp., 1989, 80.	8	Petőfi Sándor, <i>III. Richárd király</i> , Életképek, 1847, 251.
		9	Bajza József, <i>Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum: Válaszul Henszlmann Imre úrnak</i> , Ath, 1842, 585–590, 593–598, 602–608 = <i>Tollharok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847</i> ,

- kiad., jegyz. Szalai Anna, Szépirodalmi, Bp., 1981, 269.
- 10 Vachot Imre, *Lear király*, RPDI, 1842, 240.
- 11 Dávidházi Péter, „Isten másodszületője”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Gondolat, Bp., 1989, 156.
- 12 A vita állomásairól és téziseiről részletesebben ld: T. Erdélyi Ilona, *Irodalom és közönység a reformkorban: Regélő Pesti Divatlap*, Bp., Akadémiai, 1970, 148–149, Korompay H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai, 1998, 112–142, Uő, *Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról*, ItK, 1986/5, 507–522, Széles Klára, *Henszlmann Imre – Bajza József vitája*, It, 1976/1, 37–62, Uő, *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikus gyakorlata*, Bp., Argumentum, 1992, 46–63.
- 13 Korompay H. János, *Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról*, ItK, 1986/5, 507.
- 14 Széles Klára, *Henszlmann Imre – Bajza József vitája*, It, 1976/1, 60–61.
- 15 Korompay H. János, *Kritikatörténet és irodalmi hagyomány*, ItK, 1998, 479.
- 16 Bajza József, *Othello* = Bajza József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál., bev., jegyz. Kerényi Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004, 340–341. és Bajza József, *III. Richárd király* = Bajza József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál., bev., jegyz. Kerényi Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004, 344.
- 17 Bajza József, *Coriolán* = Bajza József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál., bev., jegyz. Kerényi Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004, 334.
- 18 Bajza József, *Hamlet* = Bajza József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál., bev., jegyz. Kerényi Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004, 343.
- 19 Bajza József, *Othello* = Bajza József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál., bev., jegyz. Kerényi Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004, 341.
- 20 Bajza József, *III. Richárd király* = Bajza József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál., bev., jegyz. Kerényi Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004, 345.
- 21 Vörösmarty Mihály, *Hamlet*, Ath, 1841/12, 191.
- 22 Uo.
- 23 Vörösmarty Mihály, *Hamlet*, Ath, 1841/12, 192.
- 24 Vachot Imre, *Művészeink’, különösen vándorszínészeink’ martyrsága*, Ath, 1841/58, 913–919.
- 25 Vörösmarty Mihály, *Hamlet*, Ath, 1841/12, 192.
- 26 Vachot Imre, *Othello, a velencei szerecsen*, RPDI, 1842/2, 1053.
- 27 Vachot Imre, *Othello, a velencei szerecsen*, RPDI, 1842/2, 1065–1067.
- 28 Vachot Imre, *Lear király*, RPDI, 1842/6, 237.
- 29 Vachot Imre, *Lear király*, RPDI, 1842/6, 239.
- 30 Bajza József, *Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum: Válaszul Henszlmann Imre úrnak = Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, kiad., jegyz. Szalai Anna, Szépirodalmi, Bp., 1981, 267.
- 31 Korompay H. János, *Egy kritikai iskolától a kritika kétségbevonásáig (A Regélő Pesti Divatlap és a Pesti Divatlap)*, It, 1997, 91.
- 32 Henszlmann, *Drámai jellemek*, RPDI, 10(1842), 78.
- 33 *Z, IV. Henrik király*, Értesítő, 1852/2, 14.
- 34 *Z, Othello*, Értesítő, 1852/25, 197.
- 35 *Z, IV. Henrik király*, Értesítő, 1852/2, 13.
- 36 Uo.
- 37 Henszlmann Imre, *Figyelmeztetés Shakespeare’ harmadik Richardjára*, RPDI, 1843/2, 643.
- 38 Henszlmann Imre, *Figyelmeztetés Shakespeare’ harmadik Richardjára*, RPDI, 1843/2, 645.
- 39 *Z, IV. Henrik király*, Értesítő, 1852/2, 13.
- 40 Székely József, *Athéni Timon*, Értesítő, 1852/26, 202.
- 41 Székely József, *Athéni Timon*, Értesítő, 1852/26, 204.
- 42 Henszlmann, *A dráma alapelvei...*, i. m., 110.
- 43 T., *Shakespeare természetfölötti jellemei*, Értesítő, 1852/16, 123–124.
- 44 Henszlmann Imre, *Miért tetszik a’ francia dráma?*, RPDI, 31(1842), 243.
- 45 Dávidházi Péter, „Isten másodszületője”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Gondolat, Bp., 1989, 165.
- 46 Gyulai Pál, *Téli rege* = *Gyulai Pál válogatott művei*, szerk. Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Szépirodalmi, Bp., 1989, 331.
- 47 Ugyanaz, 333.
- 48 Ugyanaz, 334.
- 49 Ugyanaz, 340.
- 50 Gyulai Pál, *A nemzeti színház és drámairodalmunk* = *Gyulai Pál válogatott művei*, szerk. Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Szépirodalmi, Bp., 1989, 268.

Sztyepan Razin, a lázadó atamán

1671. június 4-én a Szerpuhovból Moszkvába vezető úton kétezer sztrelec kísért egy szekert, amelyhez két jól megtermett, vállas, szakállas férfi volt odaláncolva. Erősen tűzött már a nap, amikor dél körül feltűntek a moszkvai templomok kupolái. Az út szélén bá-mészködő tömeg félelemmel vegyes szánakozással figyelte a menetet, a foglyokat, akik közül az egyiktől nem is olyan régen fél Oroszország rettegett, a másik fele pedig benne látta reményei megtestesítőjét...

A néhány éve még legendás hírű kozákvezér, Sztyepan Tyimofejevics 1630 körül született a Don folyó melletti Zimovejszkaja sztanyicán, egy néhány száz fős településen. Apja, Tyimofej Razin Voronyezsből származott, és jómódú, tehetős személynek számított a környéken. Házukban gyakori vendégek voltak a kozák sztarsina (vagyonos réteg) tagjai, a seregkörzeti gyűlés (krug) atamánjai, és maga Kornyilij Jakovlev is, a cserkasszki főparancsnok, aki egy személyben Sztyenka Razin keresztapja volt. Nem meglepő tehát, hogy Razin fiatal korától részt vett a doni sereg (Donszkoje Vojszko) gyűlésein, és – gyors észjárása miatt – hamarosan nagy tekintélyre tett szert a kozákok körében.

Az első hiteles adat Sztyepan Razin életéről 1652-ből származik, amikor apja halálának évfordulóján engedélyért folyamodott a cserkasszki elöljáróságához: szeretne elzarándokolni – Moszkván keresztül – a fehér-tengeri szolovecki kolostorhoz, hogy ott Zoszima és Szavvatyij szentek közbenjárását kérve, az elhunyt Tyimofej Razin és saját lelki üdvéért imádkozzon. Levéltári dokumentumok bizonyítják, hogy 1661-ben Sztyepan Razin részt vett a krími tatárok elleni hadjáratban, amelyet Ivan Hitrovo atamán vezetett, majd 1662. március 8-án már az ő parancsnoksága alatt Perekop alá vonultak a kozákok, és onnan gazdag zsákmánnyal tértek vissza, miután szétverték Szafar Kazi aga katonáit.

Nem sokkal ezelőtt Razin kozák diplomataként is megjelenik a forrásokban: viszonylag fiatalon, 1658-ban követségben járt Moszkvában, és ott a tárgyalások során találkozott a bojár duma (a főurak legfelső tanácsa) tagjaival. A fővárosban azonban a kozákoknak megalázó fogadtatásban volt részük, mivel nem bocsátották őket az uralkodó, Alekszej Mihajlovics (1645–1676) cár elé. Ezen kívül Razin megfordult követségben a krími, a nogaj (tatár részfejedelemség) és a kalmük kánok udvaraiban is, ami arra mutat, hogy minden bizonnyal jól értette nyelvüket.

1665-ben Razin – Ivan és Frol nevű testvéreivel együtt – részt vett a lengyelek ellen indított hadjáratban. Az ottani események aztán soha nem múltó nyomot hagytak emlékezetében. Az történt ugyanis, hogy ősszel a kozák csapatok cári engedély nélkül haza akartak térni, ezért Jurij Andrejevics Dolgorukij herceg a hangadókat – köztük Razin bátyját – hadbírótság elé állíttatta és kivégeztette. Sztyepan Tyimofejevicset érthető módon elkésértette és felháborította testvére vitatható halála, ezért megesküdött, hogy bosszút áll érte. Mielőtt azonban kiderülne, hogy Sztyepan beváltotta-e fogadalmát, vessünk egy pillantást atyafiai, a függetlenségükre mindig büszke katonaréteg történetére!

A kozákság a XVI. század második felétől a dél-oroszországi területeken, a Don, a Jaik (Urál), a Tyerek, valamint a Kubán folyók vidékén élt, és ebben az időben főként a határok védelme volt a feladata. Annak fejében, hogy a fegyverforgatásban gyakorlott, a hadakozásban jártas könnyűlovas katonaság megvédte a délorosz területeket és a termékeny Ukrajnát a gyakori török és tatár portyázásoktól, a cárok – IV. (Rettegett) Ivántól kezdve – évente zsoldot, fegyvert, lőszert és élelmiszert küldtek az úgynevezett bejegyzett kozá-

kok számára. Így volt ez Alekszej Mihajlovics (a második Romanov uralkodó) idejében is, amikor a kozákok – az évi zsold ellenében – részt vettek az Oroszország és Ukrajna egyesítéséért folytatott harcban (1648–1654), majd a Lengyelország és Svédország ellen vívott háborúkban.

Ezek a fegyveres konfrontációk ugyanakkor leírhatatlan nyomorúságot okoztak a kozákság szegényebb rétegei és az egész orosz parasztság körében. Az általános elégedetlenséget országszerte csak tovább fokozta a történetírásban „jámbor”-nak nevezett Alekszej Mihajlovics cár központosító politikája, amely újabb és újabb terheket rakott a parasztság vállára. Az uralkodói ukázok értelmében állandóan növekedett a kötelező heti robotnapok száma, a termény- és pénzbeszolgáltatás mértéke, valamint az állami adók nagysága. Ezenkívül az 1649. évi törvénykönyv kimondta – többek között – az orosz jobbagyság örökös röghöz kötését, a szabad költözési jog teljes megvonását. Ez a rendelkezés heves ellenállást váltott ki a parasztság körében, amely a XVI. század végéig a Szent György-napot megelőző és követő héten – kötelezettségeinek teljesítése után – szabadon elköltözhetett egyik földesúr birtokáról a másikéra. A XVI–XVII. század fordulójától azonban sorra láttak napvilágot a szabad költözést akadályozó cári rendeletek, amelyek azt is előírták, hogy a földesuraknak öt-tizenöt év felkutatási időn belül joguk van karhatalommal visszakényszeríteni szökött jobbagyaikat.

Ezek a rendelkezések mégsem tudták elejét venni a tömeges jobbagyszökéseknek: parasztszok ezrei menekültek ugyanis a Don vidékére, a szabad kozákok közé, ahonnan csak a legkritikább esetben szolgáltatták ki őket a hatóságoknak. A szökött parasztszok – a kozákok szegényebb elemeivel közösen – gyakorta szerveztek kisebb katonai akciókat, amelyek során le-lecsaptak a krími és a nogaj tatár kánok méneseire, állatsordáira. A zsákmányolt állatokat aztán értékesítették, így biztosítva egy rövid időre megélhetésüket.

Az általános elégedetlenséget tovább fokozta a XVII. század közepére megerősödő vagyoni és társadalmi rétegződés a kozákság körében, s egyre tisztábban rajzolódott ki egy tehető, jómódú réteg (sztarsina) és a szegény kozákság (golitba) körvonalai. Újabb feszültséget váltottak ki azok az ukázok is Alekszej Mihajlovics cár uralkodása idején, amelyek a hagyományos kozák előjogokat és kiváltságokat igyekeztek megnyirbálni. A Don vidéki közhangulatot jól szemlélteti az a tény, hogy 1666 nyarán Vaszilij Rogyionovics Usz atamán vezetésével ötszáz fős kozák csapat indult Moszkvába, hogy az uralkodó jóindulatát, segítségét, valamint az elviselhetetlen állapotok, a nyomor enyhítését kérje. Amerre Usz és kozákjai elvonultak, jobbagyok százai csatlakoztak hozzájuk, hogy a cárnál panaszt tegyenek földesuraik túlkapásai és kegyetlenkedései ellen.

Vaszilij Usz csapatának megjelenése a központi orosz kormányzóságokban nagy riadalmat keltett, ezért az uralkodó Jurij Nyikityics Barjatyinszkij herceg vezetésével reguláris alakulatot vezényelt ki ellenük, hogy gátat vessen a métely további terjedésének. A kozák atamán azonban Voronyezs környékén kitért a döntő összecsapás elől, és ezáltal egysége sértetlenül tért vissza a Donhoz, ahol szétszéledt a környező erdőkben. Ezt követően egy év sem telt el azonban, és újra fegyvert ragadtak a Don-vidék kozákjai. Élükre történetünk főhőse, Sztyepan Tyimofejevics Razin, az orosz történelem egyik legendás kozákvezére állt.

Az általa vezetett felkelés nyitányát az jelentette, hogy 1667 kora tavaszán lázas készülődés kezdődött a doni kozákok között. Kezdetben olyan hírek terjedtek el, hogy a Don torkolatánál fekvő, török kézen levő Azov erődjének bevétele lesz a hadjárat célja, majd egyre többen kezdték suttnogni, hogy valójában a gyűlölt bojárrok, a cári hivatalnokok és a gazdag kereskedők ellen vonulnak. Razin jó és határozott szervezőnek bizonyult: néhány hét leforgása alatt maga köré gyűjtötte az elégedetlenkedőket, akik – a seregkörzeti

gyűlés határozata nélkül – a portyák és különböző hadi vállalkozások folytatása mellett kardoskodtak, mivel ezek hosszabb-rövidebb időre enyhítették a közkozákok és a jobbagyászokévények nyomorát. Ezzel végképp szakadás állt be a kozákság jómódú és szegényebb rétege között, bár Razin lelkesítő-lázító beszédei, amelyek heves kirohanásokat tartalmaztak az atamánok, a földesurak, a kereskedők, a hivatalnokok és a pópák ellen, nagy hatással voltak környezetére. Ezzel magyarázható a felkelők elhatározása, hogy – zsákmányszerzés céljából – a perzsa partokhoz hajóznak. A kozák különítmény – kezdetben mintegy ötszáz fő – 1667 áprilisában indult el négy dereglyén felfelé a Don folyón. Útközben sokan csatlakoztak hozzájuk csónakokon és vitorlás hajókon, miközben sorra kifosztották a földesúri kastélyokat, a gazdag kereskedőket, s ily módon drága kelmék, posztók, ékszerek, fegyverek birtokába jutottak. Kornyilij Jakovlevics Jakovlev atamán – Razin keresztapja – ezért lovas csapatot indított utánuk, hogy a felkelők vezetőit letartóztassa, és elvegye a kedvüket a további rablásoktól, fosztogatásoktól. Az akció azonban nem érte el célját, sőt az atamán katonái közül is többen a lázadókhöz csatlakoztak. Razin alakulata – ekkor már mintegy kétezer fő – április végén érte el a Don felső vidékét, ahol partra szállt, és elindult a védművekkel megerősített Panysin gorodok felé. Miután szinte az egész környék szegény lakossága csatlakozott hozzájuk, hadi tanácskozást tartottak, hogy megvitassák a további teendőket. A kozákok itt találkoztak Andrej Gyementyevics Unkovszkij caricini (ma: Volgograd) vajda megbízottaival, akik uruk parancsára követték, hogy a felkelők vonuljanak vissza és akkor nem esik bántódásuk. Razinéra fittyet hányva a vajda utasítására, huszonöt dereglyén, bárkán és csónakon elindultak a Volgán lefelé. Néhány versznyi út után reguláris sztrelec (puskával felfegyverzett) alakulatok várták őket. Ekkor a kozákok kikötöttek, sáncokat, mellvédeket emeltek, árkokat ástak, majd véres ütközetben szétverték a reguláris erőket.

Május 25-én a felkelők Caricin alá értek, amelynek helyőrségparancsnoka nem merte megtámadni őket, ezért tovább hajózhattak Csornij Jar irányában. Ott azonban május 31-én Szemjon Fjodorovics Beklemesov sztrelec (lövész) egysége várta őket, de Razinék rövid összecsapás után megfutamították a túlerőben levő ellenséget. Az ütközet után három sztrelec század átállt a felkelők oldalára, és később mindvégig hűségesen teljesítette Razin utasításait. Maga a sebesült Beklemesov nagy nehézségek árán eljutott Asztrahánba, és jelentést tett Ivan Andrejevics Hilkov vajdának a történetekről.

A következő állomás június végén Jaickij gorodok (ma: Uralszk) volt, amelynek helyőrsége élén Ivan Alekszandrovics Jacin kapitány állt. A támadás előestéjén a városi szegények kiszöktek a felkelőkhöz, és támogatásukról biztosították Razint, aki a település elfoglalására ravasz tervet eszelt ki. Másnap reggel negyven szerzetesnek öltözött kozák jelent meg az erőd falai alatt, hogy bebocsátást nyerjenek a helyi templomba, és ott imádkozhassanak. Amikor azonban a kapu kinyílt, előhúzták fegyvereiket, és az álszerzetesek mindaddig keményen tartották magukat, amíg a főerők meg nem érkeztek. A felkelőknek nagy segítséget nyújtott Jaickij gorodok lakossága is, amely husángokkal és kaszákkal támadt a sztrelecekre. Az ütközetben százhetven sztrelececet öltek meg Razin katonái, majd a helyőrség többi tagját is kivégezték Rakovaja közelében. Itt értesültek arról is, hogy a cár leváltotta I. A. Hilkov asztraháni vajdát, amiért hagyta őket kijutni a Jaik (Urál) folyóhoz, és helyére Ivan Szemjonovics Prozorovszkij és Szemjon Petrovics Lvov hercegeket nevezte ki. 1667–1668 telét a felkelők az elfoglalt erődítményben töltötték, ahova újabb kozák erők érkeztek a Dontól. De a Kuma és a Tyerek folyón is szüntelenül hajóztak kozákok, szökött jobbagyok, városi nincstelének.

A tél folyamán volt idő többször is megvitatni az uralkodó levelét, amelyben a felkelőknek mentelmet ígért, ha visszatérnek a Donhoz és leteszik a fegyvert. A kozák krug

(katonai tanács) azonban minden alkalommal elutasította a cári ajánlatot, és a további harc mellett döntött. Erre hamarosan alkalmuk is nyílt, hiszen 1668. március elején a cári kormány rábírta a kalmük kánokat, hogy támadják meg Jaickij gorodokat. A megvesztegetett kalmük vezetők – Sukur Dajcsin kán vezetésével – március közepén tízezres sereggel támadtak Razin felkelőire. Mivel az erőd ostroma megfelelő ágyúk és tüzérség híján nem járt sikerrel, a kalmükök kénytelenek voltak visszavonulni sztyeppéikre.

Alig lélegeztek fel azonban a védők, amikor Jakov Bezobrazec vezetésével feltűntek az asztrahani sztrelec egységek. Razin hallani sem akart az erőd átadásáról, sőt az asztrahani vajda követeit nyomban felkötötte. Ekkor a sztrelecek kísérletet tettek az erőd bevételére, de a felkelők gyilkos küzdelemben kitörtek, és a falak előtt győzték le a támadókat, akik közül többen átálltak Razin oldalára. Március végén aztán újabb – ezúttal békés – kísérletet tett a kormányzat a felkelőkkel való megegyezésre. Leonyid Tyerentyev atamán érkezett a táborba a doni seregkörzet és az uralkodó utasításával, amelyben a lázadókat hazatérésre és fegyverletételre szólította fel. A követ értésükre adta azt is, hogy Alekszej Mihajlovics cár ukázának megfelelően a környék katonai parancsnokai szigorú utasítást kaptak, hogy haladéktalanul tegyenek intézkedéseket a felkelés elszigetelésére és a lázadók könyörtelen megbüntetésére.

Sztyepan Razin azonban mit sem törődött az uralkodó fenyegetésével. Tavasszal újabb csapatok érkeztek táborába, majd április közepén a kozákvezér hatezres sereggel a Tyerek folyón elindult a Kaszpi-tengerhez, hogy aztán a perzsa partoknál kössön ki. A felkelők május végén érték el Perzsiát, amelyet a II. Abbasz (1642–1666) sah halálát követő időszakban feudális anarchia, az egymással szembe forduló főurak marakodása jellemezett. Az új perzsa uralkodó, I. Szulejmán (vagy más néven: II. Szafi, 1666–1694) képtelen volt rendet teremteni országában. Ezzel is magyarázható, hogy Razin csapatai 1668 nyarán nem ütköztek komolyabb ellenállásba, és ezáltal lehetőségük nyílt rövid idő alatt kifosztani a teljes partvidéket Bakutól Derbentig.

Mázandarán tartomány kirablása és Asztrabad elfoglalása után Razin egységei Rasht városához érkeztek, amelynek közelében szétverték a sah seregét, majd kifosztották a Perzsa Birodalom egyik leggazdagabb települését. Egy hét múlva I. Szulejmán újabb hadsereget mozgósított ellenük, amely kiszorította őket a városból. A kozákok ekkor gyorsan hajóikra szálltak és elvitorláztak Ferabat irányába. A Rasht melletti vereség azonban érzékeny veszteséget jelentett számukra, mivel négyszáz katonájuk elesett, ágyúik zömét kénytelenek voltak hátrahagyni, és csak alig tudtak kimenekülni a városból. Ráadásul maga Sztyepan Razin is súlyosan megsebesült és emberei csak nagy áldozatok árán tudták kimenteni az atamánt.

Amint Razin katonái elérték Ferabat városát, tervet dolgoztak ki annak bevételére. A kozákok egy része kereskedőnek öltözve bejutott a gazdag zsákmánnyal kecsegtető városba. Öt napon át jó kalmárokhoz illően árulták, cserélték portékáikat, de aztán fegyverükhöz nyúlva kifosztották a várost, és fűre dereglyéiken elhajóztak.

Razin csapata az 1668–1669-es telet Milan Kale környékén, a Kaszpi-tenger délkeleti részén töltötte. Tavasszal ismét áthajóztak a nyugati partokhoz, ahol 1669 júniusában döntő tengeri ütközetre került sor. Ekkor a perzsák Mohamed kán vezetésével ötven nagyobb hajót összeláncoltak, hogy így kerítsék be és semmisítsék meg a jóval kisebb kozák dereglyéket. Razin emberei azonban felrobbantották az ellenséges vezérhajót, amelyen a löport is tárolták, majd egyenként süllyesztették el az immár mozgásképtelen hajóhadat négyezer főnyi legénységével együtt.

Erdekes fejezetét képezik Razin perzsiái hadjáratának azok a tárgyalások, amelyeket a kozákok követői folytattak I. Szulejmán sah megbízottaival. A doni atamán ugyanis

felkínálta szolgálatát a perzsa uralkodónak, amennyiben szabad letelepedést biztosít a felkelőknek. A tárgyalások azonban nem vezettek sikerre, mivel Alekszej Mihajlovics cár levélben kérte I. Szulejmánt – akihez szövetség fűzte a törökellenes harcokban –, hogy haladéktalanul semmisítse meg Razin különítményét. A sah ezek után újabb erőket vont össze szárazföldön és tengeren egyaránt. A kozák vezér szerette volna elkerülni a várható veszteségeket, ezért elhatározta, hogy Asztrahánon keresztül visszavonul a Donhoz. Razin ugyanis világosan látta, hogy a hosszas harcokban emberei kimerültek, ezért pihe-nésre, újabb erők toborzására, a rend és a fegyelem megszilárdítására van szükség, hogy elkerülje csapatának széthullását.

A hajóhad 1669. augusztus 19-én ért Asztrahánhoz, ahol Ivan Szemjonovics Prozorovszkij herceg, az új vajda és Szemjon Petrovics Lvov herceg, a helyőrség parancsnoka átnyújtotta neki a cári „kegyelemlevelet”, amely szabad elvonulást ígért, ha a felkelők békésen visszatérnek a Donhoz. A tárgyalások után, augusztus 22-én a kozákok Asztrahánban hagytak huszonegy nehézágyút, tíz zászlót, és átadták a helyőrségnek összes foglyaikat, köztük a perzsa főparancsnok fiát, Sabin Debej kánt. Razin lépése józan kompromisszumnak tekinthető, hiszen ellenkező esetben – a perzsa és a cári erők által két tűz közé szorítva – minden bizonnyal a teljes megsemmisülés fenyegette volna seregét. Csapatának feltétlenül pihenésre és időnyerésre volt szüksége ahhoz, hogy sikeresen folytathassa a harcot.

A Prozorovszkij herceggel kötött megállapodás értelmében a felkelők augusztus 25-én elhagyták Asztrahánt, és a Volgán keresztül elindultak a Donhoz. Szeptember elején értek Caricinhoz, ahol az ottani katonai parancsnok, Leontyij Bogdanovics Plohovo rövid időre visszatartotta őket, és a fegyvereik átadását követelte. Razin erre azt válaszolta, hogy a nehézágyúkat és a zászlókat már beszolgáltatta Prozorovszkij hercegnek, a kisebb kaliberű ágyúkra és kézi lőfegyverekre azonban szükségük lesz, ha esetleg útközben tatár egységek támadnák meg őket.

Október közepén kötöttek ki Razin hajói a védműekkel megerősített Kagalnyickij gorodok (ma Kagalnyik) közelében, ahol az 1669–1670-es telet töltötték. Ez utóbbi év kora tavaszán a cári udvar mindent megtett, hogy végképp leszámoljon Szytepan Razin mozgalmával, de képtelen volt rövid időn belül jelentősebb erőket összpontosítani a lázadók ellen. Ezért Alekszej Mihajlovics ismét a kalmük feudális urakat igyekezett megnyerni a felkelők leverésére. 1670 február–márciusában Ajuka és Batir Ajagejev kánok vezetésével kétszer is tízezres kalmük lovas sereg vonult Kagalnyickij gorodok falaihoz, de vereséget szenvedett.

1669–1670 telén Razin több alkalommal is tárgyalásokat folytatott a cár követével, Geraszim Jevdokimov bojárral, de megbeszéléseik eredménytelenek maradtak, sőt a haragra gerjedt kozákok megölték a cár bizalmasát, és holttestét a Donba vetették. Ezzel Razin és tábor a nyílt szakítás útjára lépett. Véget ért a mozgalom első periódusa, és kezdetét vette a XVII. század legvéresebb parasztháborúja.

Május elején indult el Razin hada Kagalnyickij gorodokból Perevolok irányában, hogy a Volga menti városok és erődök elfoglalása után a gyűlölt bojárok, hivatalnokok és kereskedők ellen Moszkva felé vonuljon. Május 9-én értek a Don folyó bal partján fekvő Panysin gorodok falaihoz, ahol a mintegy ezerötyszáz lovas és négyezer gyalogos gyűlést tartott. Szytepan Tyimofejevics ekkor részletesen kifejtette a hadjárat célját. Eszerint azért vonulnak a fővárosba, hogy az uralkodónál kivívják a leggyűlöltebb bojárok és egyes vezető egyházi személyiségek szigorú felelősségére vonását. Mindez – mai szemmel – rendkívüli naivitásra vall. A parasztháború résztvevői szinte kizárólag csak a felsorolt személyekben látták a bajok igazi okát, ugyanakkor hittek a „jó cárban”, és úgy vélték: a tanácsadó bojárok a rosszak, ők a nép igazi ellenségei.

Május közepén Razin serege a Volgán elindult lefelé, Caricin irányába. A kozákok minden nehézség nélkül bevették az erődöt, és annak parancsnokát – népitélet alapján – kivégezték. Caricinban értesültek a felkelők arról, hogy Asztrahán felől Ivan Lopatyin kétezres sztreleckülönítménye közeledik, Csornij Jar mellett pedig Szemjon Ivanovics Lvov herceg és Leontyij Bogdanovics Plohovo vajda hajtottak végre csapatösszevonásokat. Május végén Caricintől hét versztnyire (1 verszt = 1067 m) északra – a Gyenyezsnyij-szigetnél – Razin csapatai megtámadták Ivan Lopatyin egységét, amelyet öldöklő küzdelemben megsemmisítettek. Magát a parancsnokot és a tiszteket helyben lefejezték, a fogoly sztreleceket pedig gályarabságra vetették.

Razin Caricintől nem fordult azonnal északnak – Moszkva ellen –, mivel délről, Asztrahán felől újabb sztrelec csapatok támadására lehetett számítani. Ezért július elején Csornij Jarhoz vonultak, amelynek katonasága ugyan tüzet nyitott a felkelőkre, de később fellázadt, és kiszolgáltatta a tiszteket Razinnak. Ezeket könyörtelenül lefejezték, csak Lvov hercegnek, és egy Ludvig Fabritius nevű holland tisztnek kegyelmeztek meg, aki később könyvében részletesen beszámolt az eseményekről. Csornij Jar sikeres bevétele fontos stratégiai előnyökhöz juttatta a felkelőket, mivel ezzel megnyílt az út a Volga-vidék legnagyobb közigazgatási és katonai központja, Asztrahán felé. Utközben Razin csapatai Kamisin erődje mellett haladtak el, amelyet hadicsellel foglaltak el. A kozák vezér utasítására sztrelecruhába öltözött felkelők kísérték egy csapat foglyot, mintha át akarnák adni őket a helyi hatóságoknak. Amikor azonban megnyílt előttük a kapu, néhány óra leforgása alatt megadásra kényszerítették a meglepett védőket.

Kaminsin bevétele után a kozákok azonnal Asztrahán felé indultak, amelynek falai július 19-én tűntek fel előttük. Razin tisztában volt azzal, hogy az alaposan megerősített várat nem lesz könnyű bevenni, hiszen azt Pjotr Ivanovics Prozorovszkij herceg parancsnoksága alatt mintegy hatezer sztrelec és ötszáz ágyú védte. Sztyepan Razin július 21-én követeket küldött a herceghez, hogy tárgyaljanak vele a város átadásáról, de Prozorovszkij nyilvánosan felkötötte őket. Erre a felkelők vezérkara a július 22-ről 23-ra virradó éjjel általános rohamot rendelt el, és a védők félrevezetése céljából elhíresztelte, hogy a Voszkreszenszki kapu felől fognak támadni. Az ostrom előtt Razin lelkesítő beszédet mondott katonái előtt: „Harcra fel, testvéreim! Ma bosszút állhattok a zsarnokokon, akik eddig állati elnyomásban tartottak benneteket...! Eljöttem, hogy szabadságot adjak nektek, csak legyetek állhatatosak és szilárdak!” A fővezér szavait lelkes éljenzés fogadta, s esküt tettek, hogy készek meghalni Razinért.

Kegyetlen és véres harc kezdődött, amelynek során Razin katonái feljutottak a vár-falakra, majd ezután elfoglalták a bástyákat és lövészpostákat. A sztrelecek – előre látva a csata kimenetelét –, a város lakóival összefogva saját maguk gyilkolták meg tisztjeiket, és nagyon sokan átálltak a felkelők oldalára. Június 23-án délre Asztrahán ostroma be is fejeződött. Razin katonái a földig rombolták Prozorovszkij palotáját, a hatalom gyűlölt jelképét, az ott talált hivatalos iratokat elégették, a herceget pedig – a tömeg követelésére – a legmagasabb bástya fokáról taszították le a mélybe. Délután Razin katonái lefoglalták a gazdag kereskedők és a magas rangú hivatalnokok vagyonát, s letartóztatták Jozsif metropolitát is, az ellenállás szellemi atyját.

Közel egy hónapot állomásozott Razin immár tizenháromezer embere Asztrahánban, ahol időközben állandóan folyt a hadsereg szervezése. A felkelők csaknem minden fegyvernemmel (gyalogság, lovaság, tűzérség, flotta) rendelkeztek, és nagy gondot fordítottak a tartalékképzésre is. Fegyverzetük viszont meglehetősen silány volt, amit egy ideig még ellensúlyozni tudott az urak elleni kérelhetetlen gyűlölet, a hősiesség és az elszántság. Razin kétezres főnyi helyőrséget hagyott hátra Asztrahánban, majd a főszereg

mintegy kétszáz hajón elindult fölfelé a Volgán. Útközben a felkelők azt híresztelték, hogy köztük van Alekszej Alekszejevics cárevics (Alekszej Mihajlovics uralkodó fia) és a kegyvesztett, egyházi méltóságától megfosztott Nyikon pátriárka is. Ez természetesen nem felelt meg a valóságnak, mivel a cárevics még 1670 januárjában meghalt, Nyikon pedig – az egyházi reform életre hívója – a ferapontovi börtönben raboskodott. Mégis sokan hittek ezeknek a hamis híreszteléseknek, mivel a foglyul ejtett Andrej Kambulatovics Cserkasszkij pjatyigorszki herceg feltűnően hasonlított a cárevicsre, és ez a tény ezeket vonzott Razin táborába.

A főserég július 29-én érkezett Caricinba, ahol rövid pihenő után a vezérkar haditanácsot tartott. Azt vitatták meg, hogy a továbbiakban a Donon vagy a Volgán haladjanak-e a birodalom fővárosa ellen, vagy esetleg a sztyepei utakat válasszák. Végül az döntött, hogy amennyiben a Donon hajóznak, könnyen beleütközhetnének a tambovi és a kozlovi körzetben állomásozó reguláris erőkbe. Ha pedig a sztyeppén haladnának, hatalmas élelmiszer-szállítmányokra lenne szükségük, mivel ez a terület meglehetősen néptelen, és az utánpótlás is csak nehezen biztosítható. Ezért az látszott ésszerűnek, hogy a főerők a Volgán hajózzanak tovább, hiszen ennek körzetében mindenütt számíthattak a jobbágyok csatlakozására.

1670 nyarán számos cári rendelet látott napvilágot, amelyek szigorúan megparancsolták a közigazgatási egységek vezetőinek: haladéktalanul lássanak hozzá reguláris erők, szolgáló nemesi különítmények, valamint büntetőosztagok szervezéséhez. Ezek az utasítások azonban egy időre hatástalanok maradtak, mivel Razin felkelő hadának létszáma egyre nőtt, és lavinaként zúdult előre, egymás után foglalta el a Volga menti településeket. Útja során nemcsak szökött jobbágyok, szegény kozákok és városlakók csatlakoztak hozzá, hanem az elnyomott nemzetiségek (csuvasok, marik, mordvinok, tatárok) tömegei is. Amerre elvonult a felkelők hada, ott leszámoltak a helyi hatóságok vezetőivel, a gyűlölt földesurakkal, kereskedőkkel és katonai parancsnokokkal. Felgyújtották házaikat, lemészárolták családjaikat, így állva bosszút rajtuk korábbi sérelmeikért.

1670 nyarán Razin nevéől visszhangzott Oroszország. Az uralkodó osztály tagjai gyűlölték, és csak „tolvaj Sztyenkának” hívták, de a szegények megváltójukat, felszabadítójukat látták benne, aki kegyetlenül leszámol a gyűlölt elnyomókkal, Oroszország uraival. Úgy tűnt, nincs erő, amely megállíthatná a felkelők hadait. Nyár végére hatalmas területek hódoltak meg előttük: a penzai, kazanyi, tambovi, szimbirszki, nyiznyij-novgorodi, jaroszlavlí, vjatkai, vologdai kormányzóságok, sőt a Moszkva alatti területek egy része is. A főváros urai aggodalommal figyelték az eseményeket, a szegények viszont szívesen megnyitották volna előttük a kapukat.

Augusztus 7-én indultak el a főerők – amelyek zömét ekkora már fegyverforgatáshoz alig értő, a harcban járatlan jobbágytömegek tették ki –, és minden nagyobb ellenállás nélkül 15-én elfoglalták a Volga jobb partján fekvő Szarátovot. Itt a Bogorogyickij-kolostor apátja kenyérrel és sóval fogadta őket, majd Kuzma Ivanovics Lutohin vajdát – a város szegényeinek követelésére – kivégezték. Ezt követően Razin Szamara városát (ma Kujbisev) foglalta el. Razin ezután gyorsan szerette volna bevenni a stratégiai fontosságú Szimbirszket (ma Uljanovszk), hogy aztán Moszkva ellen vonulhasson. Szimbirszk ötezer fős helyőrségének parancsnoka ekkor Ivan Bogdanovics Miloszlavszkij herceg, a cár közeli rokona volt, aki jól felkészült az 1648-ban épített erőd védelmére: megerősítette a falakat, sáncokat emeltetett, és bőven gondoskodott élelelről és lőszerről.

Razin főerői szeptember 4-én értek a jól megerősített Szimbirszk elé. Másnap elszánt küzdelem bontakozott ki a város birtoklásáért. Ekkor értek a helyszínre – Ivan Miloszlavszkij megsegítésére – Jurij Nyikityics Barjatyinszkij herceg két lovasezrede

és Pjotr Szemjonovics Uruszov nemesi osztagai, amelyek a cár augusztus elsejei ukája értelmében indultak el Moszkvából a védők katonai támogatására. A felkelők azonban szétverték, megfutamították Barjatyinszkij ezredeit, Miloszlavszkij pedig kénytelen volt visszavonulni a fellelő falai mögé. Razin azonban nyomban hozzáfogott a citadella ostromához, amely egy hónapig tartott. Ezzel viszont helyrehozhatatlan stratégiai hibát követett el, mivel Szimbirszk falai alatt feleslegesen vesztegette az időt, ahelyett, hogy azonnal a főváros ellen vonult volna, annál is inkább, mivel ez az időszak a parasztháború tetőpontja volt: országszerte mintegy kétszáz ezer felkelő vívta élethalálharcát elnyomóival szemben.

Szimbirszk ostroma – a támadók minden hősiessége ellenére – sem járt eredménnyel. Október 3-án ugyanis a város falai alá ért egy ötezer katonából álló reguláris cári sereg, amelynek parancsnoka korának egyik legkiválóbb hadvezére, Jurij Alekszejevics Dolgorukij herceg volt. De megérkezett közben Kazanyból Jurij Barjatyinszkij herceg egysége is, amely szeretett volna visszavágni korábbi vereségéért. A felkelők két tűz közé kerültek, mivel Miloszlavszkij helyőrsége is kitört a várból, ezáltal a bekerítés és a teljes felmorzsolódás veszélye fenyegette Razin seregét. Október 4-én maga a kozák fővezér is súlyosan megsebesült, és csak hűséges környezetének köszönhette megmenekülését, akik csónakba fektetve vitték el a harctérről.

A cári hadsereg kihasználva létszámbeli és tüzérségi fölényét, október 5–6-án döntő csapást mért a vezér nélkül maradt felkelők hadára, amely kénytelen volt elvonulni Szimbirszk alól. A vereség azonban még nem jelentette az egész mozgalom végét, mivel a főerők dél felé vonulva elfoglalták Penza, Szaranszk, Narovcsat, Sack, Nyizsnij Lomov és Verhnyij Lomov városokat. Ezekben a sikerekben orosz-lánrésze volt Mihail Haritonov atamának, Sztjepan Razin hűséges segítőtársának.

A szimbirszki kudarc ellenére Razin nem mondott le a harc további folytatásáról, mivel bízott abban, hogy rövid idő alatt új erőket tud gyűjteni a Don vidékén. A későbbi események azonban nem őt igazolták, hiszen főerői súlyos vereséget szenvedtek október 17-én Sack, 22-én Muraskino, majd Konobejev alatt. A felkelők seregének maradványai ezután Kozmogemjanszk, Kurmis, Civilszk és Unzsa irányában vonultak el. Hasonlóan vereséget szenvedtek a népi mozgalmak 1670 őszén a tambovi és kozlovi kormányzóságokban. Ugyancsak elbuktak a Volga középső szakasza vidékén fellángolt nemzetiségi küzdelmek is, amelyekben különösen a mordvin, a mari és a csuvas szegények vettek részt.

1671 márciusában Razin maradék csapatai még kísérletet tettek Cserkasszk elfoglalására, de ez a katonai akció nem járt eredménnyel. Március végén a kozák előkelőségek ötezer fős hadsereget küldtek a felkelők téli szálláshelye, Kagalnyickij gorodok bevételeire. Kornyilij Jakovlevics Jakovlev atamán csapatai pedig foglyul ejtették a sebesült Razint és testvérét, Frolt, majd erős őrizet alatt Moszkvába szállították őket.

A kivégzés előtti napon, június 5-én Razint egy vasrácsos szekérhez láncolva szállították végig a főváros utcáin, majd kegyetlen kínzásoknak vetették alá. A hóhérok értették munkájukat: sűrűn csattantak a korbácsütések, amelyek mély barázdát szántottak a fogoly hátára. Razin mindezt szótlanul tűrte, semmiféle beismerő vallomást nem tudtak kicsikarni belőle. 1671. június 6-án a Vörös téren ítélték nyilvánosan halálra, „mivel lázadást szított, az uralkodó és az állam ellen támadt és káromolta az istent”. Zúgtak a harangok, a bojárok ünnepeltek, hiszen ott volt előttük megbilincselve a legendás népvezér, akiért néhány hónappal ezelőtt még ezrek mentek tűzbe, s ragadtak fegyvert egyetlen hívó szavára.

1671 nyarán a helyzet egészen más volt: a megfélemlített tömeg csendben, szánakozó együttérzéssel figyelte a csatákban tanúsított bátorságáról és állhatatosságáról híres kozákvezér tortúráját. A hóhér először Razin jobb karját vágta le könyékig, aztán a jobb

lábát térdig, majd tövig mindkét kezét és lábát. A szörnyű kínzások alatt egyetlen szó sem hagyta el az egykori doni atamán ajkát. Testvére, Frol nem tudta elviselni a fájdalmakat, és végül beismerte bűnét. Ezért őt csak később, 1676. május 28-án végezték ki: karóba húzták, levágták a fejét, majd testét felnégyelték.

Razin halálával távolról sem ért véget az orosz szegényparasztság és kozákság mozgalma, hiszen a felkelők Alekszej Hromov vezetésével 1671 nyarán Ukrajnában bevették Osztrogozsszk, Csugujev, Zmejev, Carjov-Boriszov és Kolontajev településeket, amelyeket még heteken át megszállva tartottak. A Szoloveckij-kolostor fellázadt jobbágysai pedig egészen 1672 tavaszáig ellenálltak a reguláris erők ostromának, és csak akkor adták meg magukat a hatóságoknak, amikor élelmiszer-tartalékaik teljesen kimerültek.

Sztyepan Tyimofejevics főerőinek maradványai 1671. június 9-én dereglyéken Szimbirszk alá hajóztak, hogy ismét megostromolják az erődöt. Pjotr Vasziljevics Seremetyev, a helyőrség parancsnoka azonban sikeresen verte vissza a rohamokat, majd a július 3-ai ütközetben elért győzelmével arra kényszerítette a felkelőket, hogy felhagyjanak Szimbirszk blokádjával. Július 13-án a felkelők újabb kísérletet tettek az erőd bevételére, de ez alkalommal is kénytelenek voltak visszavonulni Asztrahánba, amelyet viszont augusztus közepétől Ivan Miloszlavszkij herceg vett ostrom alá, harmincezres seregével. Razin egykori katonái több mint három hónapon keresztül hősiezen védelmezték az erődöt, de végül győzött a túlerő. Ezzel kezdetét vette a kegyetlen megtorlás: az elfogott felkelőket előbb szörnyű kínzásoknak vetették alá, majd valamennyiüket kivégezték. A megtorlás méreteire jellemző, hogy több tízezer felkelőt végeztek ki vagy kintoztak halálra, nem is szólva a száműzöttekről és a kényszermunkára ítéeltokről. A korabeli leírások szerint csak Arzamaszban három hónap alatt tizenegyezer felkelőt akasztottak fel Jurij Dolgorukij herceg parancsára. Mindenütt hullák, levágott fejek hevertek, akasztott emberek lógtak a fákon.

A cári hatóságok kíméletlen bosszúja, szörnyű kegyetlenkedései sem tudták azonban kitörölni az elnyomott emberek tudatából a csakhamar népdalokban megénekelte Sztyepan Razin mozgalmának emlékét, a legendás atamán iránti tiszteletet és rokonszenvet. Mintegy száz év múlva pedig ugyanarról a Zimovejszkaja sztanyicáról – ahol Razin is született – indult el Jemeljan Ivanovics Pugacsov (1773–1775), hogy a nagy elődje által elkezdett utat folytatva, élére álljon az elégedetlenek mozgalmanak, és – ha átmeneti időre is – véget vessen az orosz társadalom kilencven százalékát kitévő jobbágysággal szemben alkalmazott embertelen bánásmódnak és a földesúri önkénynek.

SZAKIRODALOM

- Abramov, M. Ju.—Valdin, A. Sz.—Koroljov, V. N.—Korjagin, Sz. V.: Brak i szemja u donszkih kazakov. Moszkva, 2001.
- Asztapenko, M. P.: Sztyepan Razin (Isztoricseszkoje povesztvovanyije). Rosztov-na-Donu, 2008.
- Buganov, V. I.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII—XVIII vekov. Moszkva, 1976.
- Buganov, V. I.: Razin i razinci. Moszkva, 1995.
- Buganov, V. I.: Sztyepan Razin. Moszkva, 1995.
- Burtovoj, V. I.: Szamarszkaja volnyica (Sztyepan Razin). Moszkva, 2011.
- Čapigin, A. P.: Stepan Razin. Berlin, 1974.
- Csapigin, A. P.: Sztyenka Razin. Ford.: Makai, I. Budapest, 1950.
- Csiszťjakova, J. V. – Szolovjov, V. M.: Sztyepan Razin i jevo szoratyiki. Moszkva, 1988.
- Csiszťjakova, J. V.: Sztyepan Tyimofejevics Razin. = Voproszi Isztorii, 1971. 8. sz.
- Dukes, P.: A history of Russia. 3. ed. London, 1998.
- Dukes, P.: The making of Russian absolutism (1613 – 1801). 2. ed. London, New York, 1990.

- Field, C.: The great Cossack (The rebellion of Stenka Razin against Alexis Michaelovitch, Tsar of all the Russias). London, 1947.
- Fuhrmann, J. T.: Tsar Alexis (His reign and his Russia). Gulf Breeze, 1981.
- Haumann, H.: Geschichte Russlands. München, 1996.
- Kamenskij, V. V.: Sztyepan Razin. (Poema) Moszkva, 1980.
- Kamenskij, V. V.: Sztyepan Razin. Moszkva, 1991.
- Kazancev, N. V.: Protyiv tyecsenyija. Isztoriceszkij roman iz vremjon Sztyenyki Razina. Moszkva, 1995. (Legújabb kiadása: Moszkva, 2011.)
- Khodarkovskij, M.: The Stepan Razin Uprising (Was it a peasant war?) In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 42. Berlin, 1994.
- Kornblatt, J.: The Cossack hero in Russian literature (A study in cultural mythology). London, 1992.
- Koroljov, V. N.: Ataman Vaszilij Kosztrodim (Iz isztorii i kulturi linyejnovo kazacesesztva Szevernovo Kavkaza). Krasznodar, 2004.
- Kosztomarov, N. I.: Bunt Sztyenki Razina. Moszkva, 1994.
- Lebegyev, V. I.: Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom Sztyepana Razina (1667–1671). Moszkva, 1955.
- Longworth, Ph.: Alexis, Tsar of all the Russians. London, 1984.
- Longworth, Ph.: The cossacks. London, 1969.
- Lozanova, A. N.: Narodnije pesznyi o Sztyepanye Razinye. Szaratov, 1928.
- Löwe, H. – D.: Volksaufstände in Russland. Wiesbaden, 2006.
- Lunyin, B. V.: Sztyepan Razin. Rosztov-na-Donu, 1971.
- Manykov, A. G.: Zapiszki inosztrancev o vossztanyii Sztepana Razina. Leningrad, 1968.
- Martiszzevics, I. D.—Sulgin, V. Sz.: Ocserki russzkoj kulturi XVII veka. Moszkva, 1979.
- Minyinkov, N. A.: Donszkoje kazacesesztvo v epohu pozdnyevo szrednyevekovja (do 1671 goda). Rosztov-na-Donu, 1998.
- Missal, S.: Stepan Razin in Raum und Zeit. Magdeburg, 1993.
- Naszivin, I. F.: Sztyepan Razin. Moszkva, 2012.
- Neubauer, H.: Zapiszki inosztrancev o vossztanyii Sztyepana Razina. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 17. Berlin, 1969.
- Plokhy, S.: Tsars and cossacks (A study in iconography). Cambridge, 2002.
- Procenko, V. N.: Duhovnaja kultura donszkih kazakov (Zagorovi, oberegi, narodnaja megycicina, poverja, primeti). Rosztov-na-Donu, 1998.
- Rigelman, A. J.: Isztorija o donszkih kazakah. Rosztov-na-Donu, 1992.
- Rozner, I. G.: Jaik pered burej. Moszkva, 1966.
- Schostakowitsch, D.: Execution of Stepan Razin. München, 2006.
- Septajev, L. Sz.: Rannijje predanyija i legendi o Razinye. In: Szlavjanskij folklor i isztoriceszkaja gyejsztvityelnosztj. Moszkva, 1965.
- Solovjev, S. M.: The Tsar and the patriarch (Stenka Razina revolts on the Don, 1662 – 1675). Gulf Breeze (Florida), 2000.
- Suksin, V. M.: „Ja prisol daty vam volju”. Moszkva, 1971.
- Svecova, J. A. (összeáll.): Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom Sztyepana Razina. Szbornyik dokumentov. Moszkva, 1954.
- Szaharov, A. N.: A nagy atamán. Ford.: Balassa, A. Budapest, Uzsgorod, 1985.
- Szaharov, A. N.: Sztyepan Razin (Hronyika XVII veka). Moszkva, 1973. (Vtoroje izdanyije: Moszkva, 1987.)
- Szaharov, A. N.: Sztyepan Razin. Moszkva, 2014.
- Szmirnov, A.: Kazaki – morszkoje szoszlovije. Szankt-Petyerburg, 2003.
- Szolovjov, V. M.: Anatomija russzkovo bunta. Sztyepan Razin (Mifi i realnosztj). Moszkva, 1994.
- Szolovjov, V. M.: Pohod za utracsennoj volej (Kresztjanszkaja vojna 1667—1671 godov pod predvogyityelsztvom Sztyepana Razina). Moszkva, 1990.
- Szolovjov, V. M.: Szovremennyiki i potomki o vossztanyii Sztyepana Razina. Moszkva, 1991.
- Sztyepanov, I. V.: Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1670 – 1671 godah. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 25. Berlin, 1977.
- Szuhorukov, V. I.: Isztoriceszkoje opisanyije zemli Vojszka Donszkovo. Rosztov-na-Donu, 2001.
- Witzenrath, Ch.: Cossacks and the Russian Empire (1598 – 1725). London, 2007.
- Zlobin, Sz. P.: Sztyepan Razin. Ford.: Makai, I. Budapest, Uzsgorod, 1966.

Balassa János (1814–1868)

Az orvostudomány fejlődése már az ókorban megkezdődött. Ez nem volt egyenes vonalú emelkedés. A XVIII. században leverték a tudomány pilléreit, de ekkor még nem sikerült megszabadulni a teológiai, illetve vallási kötelekektől, erre a XIX. század közepén került sor. A természettudományos medicina kialakulására és térhódítására – mint mindig – néhány géniusz megjelenése tette fel a koronát (Pasteur, Koch stb.). De a zsenik sorában ott van két magyar kutatóorvos is, Balassa János és Semmelweis Ignác. Jelen írásunkban Balassa János pesti sebész egyetemi tanárra vonatkozó újabb irodalmi közléseket foglaljuk össze.

Balassa János 1814-ben született a Tolna megyei Sárszentlőrinc községben. Édesapja evangélikus lelkész volt ebben a községben. Balassa János igazán polihisztor beállítottságú orvos és ember volt. Sebészorvosként – társaival – átszervezték a magyar egészségügyet, hogy ezzel is közelebb vigyék Európához. Új alapokra helyezte az egyetemi oktatást. A sebészetet tudományos rangra emelte. Felismerte a honvédorvoslás jelentőségét, megindítva a honvéd-orvosképzést, illetve a továbbképzést. Segítőivel átszervezte az ápolóképzést, hathónapos tanfolyamhoz kötve azt. Megszüntették a foglalkozásban a férfiak primátusát – innentől már egyre több nő vehetett részt az ápolás feladatainak végzésében. Igen jelentős részt vállalt az Orvosi Hetilap beindításában. Ez a szakmai egységésítés mellett a magyart tette meg a szakma nyelvén.¹ Könyveit, cikkeit is magyar nyelven jelentette meg először, és csak a magyar megjelenés után küldte el azokat bécsi lapokhoz. Részt vett a politikai élet szervezésében, főleg a forradalom és szabadságharc alatt. Részt vett 1848. március 19-én a bécsi tárgyalásokon, elvállalta a pesti orvosi kar igazgatását. Az Eötvös József vezette kultuszminisztériumban az egyetemi osztály vezetője lett. Munkatársaival együtt megszervezte a Természettudományos Társulatot, elvállalva annak első elnöki tisztét. Az egyetemen számos új szakmát vezetett be (balneológia, gyermekgyógyászat, orvosi történelem, kór- és gyógyszeratan, törvényszéki orvostan, államorvostan). A hároméves sebészképzést eltörölte, elősegítve ezzel a sebészet beemelését az orvosi szakmák közé. Észlelte, hogy az orvosi kar fogalmát mindenki az egyetemi professzorok és a tanszemélyzet sajátjának tekintti, így csak ezek problémáival foglalkoznak. Megszervezte az egyetemen kívüli orvosok karát, mint új testületet. 1848. június 12-én Országos Orvosértekezletet hívott össze. Itt bejelentette az orvosképzés reformját, többek között a végző orvosok gyakorlóévének a kötelezővé tételét. Bekerült a jövő feladatai közé a vidék egészségének javítása, mint sürgős feladat. Balassa 5000 lakosonként javasolta a területek orvossal való kötelező ellátásának megszervezését. Ezen belül a szegények orvosi ellátását ingyenesnek javasolta. Ezek a reformtörekvések jórészt elbuktak. Az orvostársadalom 1848 nyarán végig zúgolódott. Az egyetemi tanárok nem fogadták el Balassa orvosképzésre vonatkozó átszervezési javaslatait sem. Támadásuk személyeskedésbe is átment, nevezetesen megvádolták Eötvöst, hogy azért pártfogolja Balassát, mert ő kezelte a feleségét. Az orvostársadalom két részre szakadt. Az egyik oldalon álltak Balassa és Sauer Ignác, mint az orvostársadalom (és főleg az orvosképzés) reformtörekvéseinek képviselői. A konzervatív oldalt vezetőként Bugát Pál és Flór Ferenc jegyezték. A minisztérium végül egyértelműen a reformok mellé állt, de a győzelemhez Balassáéknak kompromisszumokat kellett kötni. De ha nehezen is, megindultak a reformtörekvések eredményeképpen a változások, és Balassa János helyzete megszilárdult az orvostársadalom vezetésében.

A kérdés néha felmerül, hogy a két zseni közül melyik volt a nagyobb, Balassa vagy Semmelweis Ignác. Ez a felvetés persze felesleges és nehezen megválaszolható. Semmelweis tevékenysége a gyermekági lázra koncentrálódott, de anyák millióit mentette meg; zsenialitása megfigyelésein, következtetésein alapult. Később – a baktériumok felfedezése után – az egész világ hódolt az eredményeinek. Balassa igazi polihisztor volt. Sebészként, orvos-vezetőként, szervezőként minden elképzelése helyesnek bizonyult, az utókor szemében is. Egyébként barátok voltak, Semmelweis tagja volt a Balassa-körnek (melyről még a későbbiekben szólunk). Feltétlen híve volt Balassa reformtörekvéseinek. Balassa tevékenysége tehát szerteágazóbb volt. Nagyobb szeletét fogta át a magyar egészségügy fejlesztésének, Európához való közelítésének. Semmelweisnek nem volt jó a kapcsolata környezetével, Balassa kiváló kapcsolatteremtő személyiség volt. Az egész országból keresték fel a betegek, külföldről is sok beteg kívánta magát vele gyógyíttatni. Egész életében vallotta: „*Vivere aliis non sibi, constituit essentiam medici.*”⁷² (*Másoknak élni, nem magának, ez adja az orvos lényegét.*) Ez nála nem szólam, egy közlemény hangzatos befejezése volt, ő eszerint élt. Barátai, munkatársai, betegek ezt egységesen hangoztatták róla. Pedig lett volna mire büszkének lennie: a császár neje őt választotta orvosának, és őt kérte fel Valéria főhercegnő megszületésének levezetésére 1868. április 22-én. Előadásaiiban gyakran hangoztatta azt, amit az őt 300 évvel megelőző Paré, a híres francia sebész mondott a neki köszönetet mondó huszártisztnek: „*Gyógyítottam én, meggyógyította az Isten.*”⁷³ Tudta, hogy a legkiválóbb orvos tevékenységének is vannak határai. A legszegényebb beteg legkisebb műtétjénél is beavatkozási stratégiát alkotott; az átlagot messze meghaladó improvizációs készsége alaposságon és invenció tudáson alapult. Műveiben sokat foglalkozott a transzplantációs biológia alapjaival. Kazuisztikus közleményeiben sok figyelmet szentel betegek pszichológiai megközelítésének. Először alkalmazta eseteirásainál a tudományos fényképezés eszközét. Mester Endre szerint ez is hozzájárult ahhoz, hogy közleményei kis remekművek és a mai orvosok számára is tanulságos és megejtő olvasmányok.

A kiváló sebész, Balassa tudományteremtő személyiség volt. A sebészet klasszikus területei mellett (has, mellkas stb.) kiválóan végezte a plasztikai sebészet, az ízületi és csont-tbc sebészet, az urológia (közúzás!), a gégészet és a traumatológia műtéteit is, nemegyszer iskolateremtő eljárásokat vezetve be ezek végzésébe és oktatásába. És mindezt bravúros technikai készséggel. Honnan volt ehhez ereje, intelligenciája, orvos-sebészeti adottsága?

Az eredet kérdéseit kutatva kézenfekvő a családi adottságok és a genetikai háttér felvétele. Az apa, id. Balassa János, Sárszentlőrinc evangélikus papja, aki egyik önéletrajzában szinte hangsúlyozottan emeli ki a család nem nemesi, jobbágy származását. Kiváló adottságú pap volt, kit több gyülekezet is szeretett volna a soraiban tudni, de ő ragaszkodott kis falujához. Csepregi Béla sárszentlőrinci evangélikus lelkész és id. Balassa János kései munkahelyi utódja egy munkájában ezt írja: „*Az önzetlen áldozatkészség mellett a szerénység is otthoni vonás Balassa jellemében.*”⁷⁴ Papi szolgálata mellett egészségügyi segítséget is nyújtott a hozzá fordulóknak. Nem kétséges, hogy az ifjabb Balassa itt, a saját falujában találkozott először a magyar falusi nép szociális és egészségügyi problémáinak megoldatlanságával. A kép, amit látott, végtelenül elszomorító volt. Csepregi Béla lelkész a falu halálozását elemezve azt találta, hogy 1831/1832-ben a falu lakosságának 21,4%-a halt meg.⁷⁵ Kétségtelen, hogy a magas gyermekhalandóság is hozzájárult ezekhez az adatokhoz.⁷⁶ A falu lakóinak átlagéletkora 1814–1832 között 19 és 30 év között mozgott. Kézenfekvő arra gondolni, hogy ez nagy hatással lehetett a nagy szociális érzékenységu fiatalember pályafutására.

Ifj. Balassa János látta apja segítő szándékú kisebb beavatkozásait falujában. Nem volt kétséges pályaválasztása. Beiratkozott az orvosegyetemre Pesten, majd három év után átment Bécsbe, mely ekkor második virágkorát élte. A második bécsi orvosi iskola kiváló professzori gárdával rendelkezett: Rokitansky, Skoda, Kolletschka stb. E nagy tudósok nagy előrelépést kezdtek megvalósítani ekkortájt: a gyógyítás ellenőrzése a kórbonctan által, a belgyógyászati fizikális diagnosztika belépése, a sebészet fejlődése (altatás, sebfertőzés elleni küzdelem, a műteti technika stb.). Nem volt véletlen, hogy Balassa átjárt az előbb említett belgyógyászok és kórboncnokok előadásainak meghallgatására. Ugyanakkor azt sem szabad elhallgatni, hogy a bécsi oklevél nem volt egyenrangú a pestivel, ezért a legjobbak Bécsben fejezték be tanulmányaikat. Bécsben egy magyar, ráadásul protestáns embernek nem volt könnyű karriert csinálni.

Az egyetem befejezése után, 1839-től sokat operált Schuh professzor helyetteseként, híre egyre növekedett. 1842-ben meghívták a pesti egyetem sebészi tanszékére egyetemi tanárnak. Kinevezésében állítólag nagy szerepet játszott gróf Lónyay János, kihez a pesti egyetem irányítási kérdései tartoztak. Egy rokona megbetegedett – nyakán egy porckemény terime jelent meg. Lónyay meghívta konzíliumba Wattmann Józsefet, a világhírű sebészt és Balassa Jánost. A két sebész ellenkező véleményen volt. Wattmann szerint egy rosszindulatú daganat áttétjéről van szó, melyhez hozzányúlni nem szabad. Balassa a képletet tályognak tartotta, és megoperálta a beteget, aki a tályog kiürítése után meggyógyult. Balassa megkapta az állást, a császár 1843. március 21-én aláírta a 29 éves sebész egyetemi kinevezését. Mielőtt elfoglalta volna tanszékét, kiment Párizsba, hogy tanulmányozza a világhírű francia sebésziskola eredményeit, módszereit. Figyelte a világ legjobbainak tartott Velpeau és Malgaigne beavatkozásait, és hogy nem eredménytelenül, azt maga Balassa bizonyítja, amikor az Orvosi Hetilapban és a Wiener Zeitschriftben közli egyes esetmegoldásait, mindig hozzáfűzi, hogy ez kinek a megoldási kísérlete. A kép megítéléséhez az is hozzátartozik, hogy Lumniczer Sándor – ki Markusovszky után a legkedvesebb munkatársa volt – végigjárta Európa leghíresebb sebészeti klinikáit, figyelve az operátorokat, és a következő megállapítást teszi: *„Két ízben jártam végig Európa műtősebészeti kitűnőségeit, de sem Dieffenbachban, sem Malgaigneben, Roux, Blandin vagy Velpeauban, sem Listonban nem lelém fel annyira összpontosulva a jeles operateur minden tulajdonát, mint Balassában...”*⁷ És Lummitzernek, mint kiváló sebésznek ezt el kell hinnünk – még ha bizonyos elfogultság fel is merülhet a fenti megállapításban.

Balassában megvolt az elegancia, a bravúros technika, a szellemi-diagnosztikai rákészség, Pesten egy dolog nagyon hiányzott: a körülmények. Ez utóbbiak nagyon szerények voltak, különösen fájó lehetett ez a jó körülményekhez szokott Balassának. 13-14 ágy állt a sebészeti klinika rendelkezésére, két kórteremben. Műtéteiket a tanteremben voltak kénytelenek végezni. Többen felvetették, hogy nem volt sok a „gazdag császárvárost” Pestre cserélni, a világszínvonalú felszerelést egy szegény, rosszul instrumentált két kórtermes klinikára? Ezt tényleg csak mély hazafiságtól vezérelve lehetett végigvinni. A 29 éves Balassa professzor és munkatársai megkezdték a gyógyítómunkát. Az éves jelentések szerint emberfeletti teljesítményt nyújtottak. Közben új műteti eljárásokat dolgoztak ki („képző” műtétek, urológiai közúzás, gégesipoly fedése kettőzött szabad lebennyel). Hazánkban először Balassa végzett sikeres hasmetszést, e klinikán végeztek először gégetükrözést. Kötelezővé tette a műtét előtti bemosakodást. Balassa nagy gondot fordított az utánpótlás nevelésére is – 10 tanársegédet és 27 műtősebészt nevelt az országnak. Híre az egész országban felívelt, betegek ezrei keresték fel.

BALASSA JÁNOS⁸
Életrajzi adatok
I. 1814–1847 (Ifjúkor, fiatal orvos)

Mi?	Hol?	Mikor?	Megjegyzés
Születés	Sárszentlőrinc	1814. május 5.	Evángélikus pap-család
Iskolai évek	Sárszentlőrinc (alapismertetek) Sopron–Pozsony (lyceum)		
Felvétel az orvoskarrá	Pest	1832–1834	
Bécsi egyetemi orvoskar	Bécs	1835–1838	orvosi, sebész, szülésmester - diplomák
Műtő eseti felvétel	Bécs	1839	
Osztályvezető helyettes sebész	Bécs	1841	Pr. Wattmann
Segédtanár	Bécs	1842	Pr. Schuh
Egyetemi tanár	Pest	1843. március 21.	Kinevezés
Nyugat-európai tanulmányút	Főleg Párizs	1842–1843	
Pesti Orvosi Iskola	Pest	1843–1847	
Első éternarkózis operáció	Pest	1847. március 11.	
Természettudományi Társaság	Pest	1847	

Ezt az idilli helyzetet megszakították az 1848/49-es szabadságharc előkészületei, eseményei. Balassa professzor lelkesen vesz részt – szervezői kvalitásait latba vetve – az események szervezésében. Amikor választania kell a Kossuth-, illetve a Deák-koncepció közül, habozás nélkül Kossuth mellé áll. Március 19-én részt vesz a bécsi tárgyalásokon – az egyetemi kart képviselve.⁹ A szabadságharc alatt a Honvéd Kórház igazgatója, a Közoktatási Minisztériumban az egyetemi ügyek tanácsosa, az egyetemen az orvosi kar vezetője.¹⁰ A vereség után letartóztatták, katedrájától megfosztották, börtönbe vetették. Vétkeességét három tényre vezették vissza: először is a sikeres nyári hadjárat idején levelet írt Kossuthnak. Figyelmébe ajánlott két fiatal tisztet. Másodsor, a felkelő sereg részére megszervezte a tábori sebészellátást, létrehozta a tábori orvosképzést. S végső soron az orvoskari igazgatói állását megtartotta a „rebellisek” uralma alatt is. Három hónap börtönre ítélték. Miközben zajlik a börtönbüntetés, melyet Batthyány Lajos miniszterelnök sirlomházi cellája feletti helyiségben töltött Balassa János, a miniszterelnök öngyilkosságot kísérelt meg. Az odahívott sebész ellátta a vágott sebeket. Mint közismert, másnap katonai sortűzzel végezték ki Batthyányt. Két hónap múlva rájöttek a híres sebész fogvatartói,

hogy a tanszéki utódlása nem oldható meg – méltó utód híján. Az orvostanhallgatók tiltakozást szervezve követelték Balassa szabadlábra helyezését. Korányi Frigyes, a legkedvesebb tanítvány, Pesten felkereste Prottmann rendőrfőnököt, és „fulmináns” beszédben követelte a professor szabadon bocsátását. Mivel a bécsi kormány közoktatásügyi minisztere is javasolta a szabadon bocsátást, a császár aláírta a büntetés elengedését.¹¹ 1849. november 23-án megnyílt a börtön ajtaja, de tanszékét csak 1851-ben kapta vissza.

BALASSA JÁNOS

Életrajzi adatok

II. 1848–1851 (Szabadságharc és következményei)

Mi?	Hol?	Mikor?	Megjegyzés
Petőfi Sándor szavalata	Pest	1848. március 15.	Klinika udvarán
Tárgyalás az országgyűléssel	Bécs	1848. március 19.	Korányi Frigyes
Egyetemi osztály vezetője	Pest	1848. május 5.	Vallás és közoktatási miniszter
Pesti Orvosi Kar igazgatója	Pest	1848. június–július	Eötvös - kultusz-miniszter
Honvéd Kórház igazgatója	Pest	1848. június–július	Eötvös - kultusz-miniszter
Minisztérium – egyetemi osztályvezető	Pest	1848. június–július	Eötvös - kultusz-miniszter
Tábori sebésztanfolyam	Pest	1848. augusztus–október	
Magyar egészségügyi szakigazgatás átszervezése	Pest	1848. május–december	
Tanfolyamok (honvédorvos – kórápolói)	Pest	1849. július	
Letartóztatás, tanszéktől való megfosztás	Pest	Világos körül	Batthyány-affér
Szabadláb (Korányi Frigyes)	Pest	1849. november 23.	
Katedrára való visszahelyezés	Pest	1851	

Azonnal maga mellé veszi volt honvédorvos társait és barátait, Markusovszkyt, Lumniczert, Korányi Frigyeset, sőt bérüket ő fizeti ki saját jövedelméből: vasárnaponként lakásán fogadja barátait és bajtársait. Ezek az összefogatok részben továbbképző jellegűek, részben itt vitatják meg a magyar egészségügy fejlesztésére szolgáló elképzeléseket. Ezt később Balassa-körnek nevezik el. Tagjai Markusovszky, Lumniczer, Korányi, Hirschler, később Semmelweis. A szereplők néha kilovagolnak, így folytatva a jövő egészségügyének tervezettségét. Közben Balassa hírneve egyre nő, betegek százai áramlanak hozzá. Új műtéti eljárásokat dolgoz ki, ezeket főleg az akkor¹² megindult Orvosi Hetilapban publikálja. Európa orvos-társaságai levelező tagjai sorába választják, kitüntetések kap. Erzsébet

királynő szülészorvosává választja, és a Várban Balassa vezeti le Valéria hercegnő világrajövetelét. Közben zajlik a magyar egészségügy felzárkóztatása a nyugati színvonalhoz. Meghívások tarkítják az egyre nagyobb hírnévhez jutó magyar sebészet és főleg Balassa János tevékenységét. A professzort többfelé hívják,¹³ de ő mindent visszautasít. Az éter és a kloroform alkalmazása rutin eljárássá válik, nő a műteti repertoár. Ez a „briliáns technika” és a sebészi bemosakodás együttes használata nagyszerű eredményeket produkál.

Magyarországon Balassa operál először éternarkózisban. A Jackson által felfedezett étert Morton használja foghúzás fájdalommentessé tételére, 1846 szeptemberében. 1846. október 16-án Warren nyaki daganatot távolít el éternarkózisban. A módszer terjedése robbanásszerű, Liston már amputációkat végez az éter használata mellett. Balassa 1847. január 11-én egy hydrocele megoldásánál használja a szert, miután előzőleg orvostanhallgatókon kipróbálta. Schöpf-Mérei Ágoston 1847. január 5–8. között saját magán próbálta ki az éter narkózis emberre gyakorolt hatását. Hasonló próbálkozást jegyeztek fel Markusovszkyról, ki 1847. január 25-én magát narkotizálta, a szer emberi hatását vizsgálva. Cseresznyés Sándor veszprémi főorvos két műtétet végzett narkózisban, 1847. február 27–28-án. Gyorsan eljutott hozzánk a kloroform is. Simpson a Lancetben 1847. november 10-én közölte az első kloroform műtétet. Szinte hihetetlen, de 1847. december 7-én Flór hazánkban már három műtétről adott számot. Ez a terjedési sebesség volt jellemző a magyar és a nyugat-európai egészségügy egymáshoz való közelítésében más területeken is. A sebészet fejlődését meggyorsította a 4 évre emelt sebészképzés, a végzősök gyakorló évének kötelezővé tétele, az Orvosi Hetilapban való közlés továbbképzést elősegítő jellege is. A képzett sebészek kizárólagos operatív tevékenysége nagy felháborodást váltott ki, de innen már nem lehetett visszafordulni. A beavatkozások eredményessége, a kísérő szövödmények alacsonyabb száma lassan mindenkit meggyőztek. Balassa tekintélye rohamosan javult. Az Országos Közegészségügyi Tanács első elnöke lett, annak megalakulása után. 1863-ban a császári és királyi Közoktatási Tanácsba delegálják, mint a magyarság képviselőjét. Az Akadémián 1861-ben megtartja székfoglaló előadását, a helyreállító plasztikai sebészet témaköréből. Közben külföldi orvosi egyesületek tagjaik sorába emelik az immár Európa-hírű magyar sebészt. Ereje és munkabírása töretlen, 1868-ban tanári működésének 25. évfordulójára készülnek, amikor egy perforált főregnyúlvány pár nap alatt végez vele, életének 55. esztendejében, 1868. december 9-én.

BALASSA JÁNOS

Életrajzi adatok

III. 1851–1868 (Érett férfikor)

Mi?	Hol?	Mikor?
Orvosi Hetilap alapítása	Pest	1857
MTA tiszteletbeli tagság	Pest	1858. december 15. (1861)
Királyi tanácsosi cím	Pest	1859
Pest megyei bizottmány, tiszteletbeli főorvos	Pest	1867
Országos Közegészségügyi Szervezet, elnök	Pest	1868
Lipóttrend, lovagkereszt	Bécs	1867
Halle díszpolgára	Pest	1868

Tanári működés 25. évforduló	Pest	1868. március–április
Valéria főhercegnő születése	Pest	1868. április 22.
Halál	Pest	1868. december 9.
Temetés	Pest	1868. december 11.

A sajtó megemlékezése mind Pesten, mind Bécsben igen jelentős volt. A temetésre 1868. december 11-én került sor; a részleteket egy bizottság dolgozta ki, melynek tagjai voltak Markusovszky, Hirschler, Bókay, Jendrassik, Korányi, Wagner. A temetésen képviseltette magát a királyi udvar, az Akadémia, a pesti és a bécsi egyetem, a Természettudományi Társulat, a polgári hatóságok képviselői, a politikai és kulturális élet jelesei. Különböző testületekben Balassa barátai évekig tartottak emlékbeszédet. 1875-ben kiadták Markusovszky szerkesztésében legjobb közleményeinek válogatását és különböző beszédeinek legjavát.

A holttest két évig nyugodott ideiglenes sírhelyen. Ekkorra elkészült a feleség által Bécsben carrarai márványból elkészíttetett mellszobra, melyet egy családi sírbolt felett állítottak fel. Itt helyezték végső nyugalomra Balassa János földi maradványait. A nagy sebész és tudományszervező, Balassa János jelentőségét számosan próbálták különböző irányokból megközelíteni. Számunkra a legáttekinthetőbb Csepregi Béla 10 pontba való összefoglalása, melyet többen átvettek. Ennek lerövidített összefoglalását adjuk.¹⁴

Hazájának és a maga korában Európának egyik legkitűnőbb sebésze volt. A sebészi beavatkozások egész sorát dolgozta ki és vezette be a gyakorlatba.

A plasztikai-helyreállító sebészet hazai bevezetője.

A magyar sebészetet az önálló tudomány rangjára emelte.

A magyar nyelvű orvosi irodalom úttörője (magyar nyelvű előadások a katedrán, Orvosi Hetilap, Orvosi Könyvkiadó).

Kiváló orvospedagógus volt, hallgatói rajongva szerették.

A magyar nyelvű orvospérezés fokozatos megteremtése (tudományos ösztöndíjak medikusoknak, stb.).

A magyar közegészségügy megteremtése.

Kiváló emberi tulajdonságai (nagy munkabírás, természetes elegancia, a mindenáron való műtét-végzés helyett a konzervatív beavatkozás lehetőségének mérlegelése, a személyiségében tapasztalható kritikátlan tekintélytisztelet hiánya) mellé állították környezetét és betegeit.

Haladó hazafiság.

Megalapozta a magyar orvostudomány, a magyar sebészet jó hírét. Több nyelven publikált. Számos európai orvostársaság választotta tagjai sorába.

Ezek miatt volt pótolhatatlan veszteség korai halála a betegei, munkatársai, valamint az európai medicina számára. Őt könyvet írt.¹⁵

BALASSA (németül is)

Sorszám	Cím	Mikor?	Hol?
1.	Gyakorlati sebészet	1844	Pest
2.	A hassérvekről	1853	Pest

3.	Új műtét módozata az orrképzés körül	1863	Pest
4.	Képző műtétek	1867	Pest
5.	Balassa János összegyűjtött kisebb művei	1875	Pest (Szerk.: Dr. Janny Gyula)

Halálának negyedik évfordulóján Lumniczer Sándor tartott emlékbeszédet, és a következőket mondta: „*Balassa élete oly lap legközelebbi multunk történelmében, melyre ismét ráfordítani megnyugtató s emelő egyúttal, s melyre példa gyanánt ismételve reá utalni annál inkább kötelességünk, minél mélyebben szívünkön kell feküdnie, hogy az a jövő munkálatban követőkre találjon.*”¹⁶ Visszaemlékezésünk is ezt a célt szolgálja.¹⁷

BALASSA JÁNOS A nevét viselő emlékek

1.	Balassa János emlékérem. 1906. Magyar Sebészársaság
2.	Tolna megyei Kórház (Szekszárd)
3.	Vas utcai Kórház (megszűnt) (Budapest)
4.	SOTE Tömő utcai Kollégium (Budapest)
5.	PTE Jakabhegyi Kollégium (Pécs)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balassa Béla: *A Kossuth-idők hazafias orvosai*. Karpathia Kiadó, München, 1954. 76–81. p.
- Balassa Béla: *Balassa János (1814–1868)*. 1–4. p. [web:] http://mek.oszk.hu/05100/05112/pdf/BalassaB_BalassaJ.pdf (digitalizált anyag az 1954-ben megjelent könyvből)
- Bonnyai Sándor: Töredékek Balassa János életéből. *Természettudományi Közlöny*, 1924. LVI. évf. 75–79. p.
- Csepregi Béla: Balassa János születésének évfordulóján. In: Csepregi Béla és Csepregi Erzsébet (szerk.): *Szemelvények Sárszentlőrinc múltjából*. Sárszentlőrinci Evangélikus Egyházközség. Sárszentlőrinc, 2000. 31–43. p.
- Csepeli Béla: *A kegyelem forrásánál. Szemelvények Csepregi Béla munkásságából. Balassa János emlékezete születésének 150. évfordulóján*. Sárszentlőrinc, 2014. 142–156. p.
- Farkas Lajos – Radó Géza: Balassa János, az önálló magyar sebész tudomány megeremítője. *Katonaorvosi Szemle*, 1953. I. évf. 719–726. p.
- Kapronczay Károly: Az álladalmi orvosi és közegészségügyi ügy rendezéséről. In: Gazda István (szerk.): *A szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. I. kötet*. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Piliscsaba–Budapest, 2000. 15–18. p.
- Kapronczay Károly: Korányi Frigyes és a szabadságharc. In: Gazda István (szerk.): *A szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. II. kötet*. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Piliscsaba–Budapest, 2000. 269–272. p.
- Kapronczay Károly: Balassa János. Magyar Életrajzi Lexikon. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest, 2004. 31. p.
- Lumniczer Sándor: Emlékbeszéd Balassa János felett. In: *Janny Gyula: Balassa János összegyűjtött kisebb művei*. Magyar Orvosi Könyvkiadó-Társulat. Budapest, 1875. XI–XXXIV. p.
- Magyar protestáns panteon. Balassa János [web:] http://church.lutheran.hu/reformatio/ppanteon/pp_ev_balassa_janos.htm
- Mester Endre: Balassa János. In: Réti Endre (szerk.): *A magyar orvosi iskola mesterei*. Medicina Kiadó. Budapest, 1969. 101–110. p.
- Réti Sándor: Nagy magyar orvosok. Művelt Nép Könyvkiadó. Budapest, 1954. 90–111. p.
- Heinz Schott: Az orvostörténelem alapvonásai. In: Heinz Schott (szerk.): *A medicina krónikája*. Officina Nova. Budapest, 1993. 7–9. p.

JEGYZETEK

- 1 Egyetemi előadásait is egyre inkább magyarul tartotta.
- 2 Csepregi 2014. 148. p.
- 3 Balassa, 3. p. http://mek.oszk.hu/05100/05112/pdf/BalassaB_BalassaJ.pdf
- 4 Csepregi 2014. 148. p.
- 5 Ezekben az években kolera járvány pusztított az országban.
- 6 Például 1832-ben a falu gyermekeinek több mint 60%-a halt meg egy év alatt.
- 7 Lumniczer 1875. XXI. p.
- 8 Életrajzi adatait – három szakaszra bontva – három táblázatban foglaltuk össze.
- 9 Itt ismerkedik meg a fiatal orvostanhallgatóval, Korányi Friggyessel, ki az egyetemi ifjúságot képviseli.
- 10 Lásd a közleményünk első részében az 1848/49-es eseményekre vonatkozó állításokat.
- 11 Jellemző egyébként, hogy a pesti egyetem dékánja, kit a köznyelv csak „Bach kreatúrának” nevezett, ellenezte a szabadlábra helyezést, mondván: nincs szükség Balassára. Tognio dékán véleményével a per dékánja is szembement, mivel közben rájött, hogy Balassa kiesése pótolhatatlan veszteség, mind az oktatás, mind a műtétek elmaradása szempontjából.
- 12 1857-ben.
- 13 Bécsben is szeretnék katedrához juttatni.
- 14 Csepregi 2014. 152–155. p.
- 15 Táblázatba szedtük a műveit.
- 16 Lumniczer 1875. XII. p.
- 17 Az emléket őrző, nevével jelzett építményeket, emlékeket táblázatba szerkesztettük.

Pénzhamisításról szóló hírek az Országos Hírlap című napilapban

Ebben a dolgozatban Perényi Roland A bűn nyomában című művének A bűnözés a napi sajtóban. Statisztikai megközelítés¹ című fejezetében alkalmazott szempontokat kíséreltem meg alkalmazni egy szűk bűncselekmény-csoport vizsgálatára (ami a pénzhamisítás és a hamispénz-kiadás) egy konkrét napilap esetében, ami az Országos Hírlap. Perényi munkájában négy napilappal kapcsolatos vizsgálati eredményeit közölte.

Perényi három politikai hírlap (Pesti Napló, Budapest, Kis Újság) egy hónapnyi (októberi) számaiban gyűjtötte össze a bűnügyi híreket két időmetszetben (1898 és 1908), egy negyedik lap (Népszava) esetében csak az 1908-as év meghatározott hónapjának számait vizsgálta meg. A különböző lapokból szerzett adatokat egymással is összevetette. Ez utóbbi munkáról most lemondtam, helyette a témaszűkítés és az időkeret kiszélesítésével igyekeztem Perényi szempontjait alkalmazni.

Perényi Roland szempontjai között szerepelt a napilapok műfaji besorolása – például politikai lap, bulvárlap, szaklap, olvasmányos jellegű néplap stb.; kikből állt a megcélzott olvasói csoport; a lapban hol szerepeltek a bűnügyi hírek; ezek alkották a kvalitatív vizsgálat kérdéseit. Milyen gyakran szerepeltek bűnügyi hírek; földrajzilag honnan származtak a hírek? – ezek a kérdések alkották a kvantitatív vizsgálat szempontjait. Perényi még vizsgálta a lapok híryanagában észlelhető tartalmi különbségeket és a vélemények eltérését. Kísérletemben erről az utolsó két vizsgálati elemről a rendelkezésemre álló még szűk információk miatt lemondtam, de néhány érdekes információt már most is meg fogok osztani.

Kísérletemet az Országos Hírlappal végeztem el. Választásom erre a napilapra részben azért esett, mert rövid ideig tartó megjelenése lehetővé teszi a gyors feldolgozhatóságot. Ennek a lapnak az első száma 1897. november 20-án jelent meg, és 1899. január 26-án jelent meg az utolsó szám. Ez idő alatt a különszámok nélkül összesen 427 szám jelent meg. Ezekben összesen 62 hír szólt pénzhamisításról, valamint hamis pénz kiadásról.

A lap első számában olvasható A Közönséghez című ajánlóban a szerkesztőség a következőt írta az induló lapról: „Az „Országos Hírlap” pártoktól, kormánytól, egyéni és üzleti érdekektől, céloktól független, szabadelvű politikai napilap.”² A szerkesztők lapjukat kritikus, de nem személyeskedő, jól értesült napilapként hirdették. Emellett a szabadelvűség rendületlen hívének mutatták be a lapot. A lap főszerkesztője és egyik alapítója Mikszáth Kálmán volt, bár az utóbb említett szerepét a beköszönő számban nem említették. Ez a lap volt az a lapalapítási vállalkozás, amiről a Mikszáthról szóló irodalomban csak utalást tesznek. A lapot azután indította el, hogy összeveszett a Pesti Hírlap tulajdonosaival, a Légrády testvérekkel, és otthagyta a kor egyik legnagyobb példányszámú lapját.³ Ebből arra lehet következtetni, hogy az Országos Hírlap, ha kritikus is volt a kormánnyal, de nem volt ellenzéki beállítottságú hírlap. Minden valószínűség szerint potenciális olvasótáborra megegyezhetett a Pesti Hírlap olvasóival, erre utalhat az is, hogy a lap megszűnése után beleolvadt a Pesti Hírlapba.⁴ A lapról sajtótörténeti feldolgozás még nem készült, így pontosabb politikai behatárolása még nem lehetséges. Nem ismertek még azok a körülmények sem, hogy milyen anyagi háttérrel indították meg a lapot, és milyen viszonyok vezérelték a tulajdonosokat a lap megszüntetéséhez és a sokkal sikeresebb Pesti Hírlapba

való beolvadáshoz. Lengyel Géza szerint a lap függetlensége azt jelentette, hogy majd támogatni fogja a regnáló Bánffy-kormányt, sőt, ez szuggerálná a kormánynak, hogy milyen politikát folytasson. Ezáltal a lap sorsa a Bánffy-kormány sorsához volt kötve.⁵ A kormány bukásával egy időben szűnt meg az Országos Hírlap. A konkurens lap megszűnését és Mikszáth „visszatérését” ünnepnek könyvelték el a Pesti Hírlapban.⁶

Mikszáth Kálmán személye más okból is hasznos lehetett az újság számára. A népszerű író, újságíró mellett, hogy országgyűlési képviselő is volt, ami garancia lehetett a politikai hírek hitelességéhez, neve valószínűleg a nem politikai jellegű hírek megszerzéséhez is könnyítést jelenthetett. Egy újság híryanagának hitelességéhez az is hozzájárulhatott, hogy honnan szerezték az esetekről szóló információikat. Mikszáth nevére, mint főszerkesztőre hivatkozva vélhetőleg a hivatalok is közlékenyebbek voltak az újságírókkal. Így valószínűleg sok bűnügyi esetről szerezhettek hiteles információkat a bűnüldöző szervektől, de valószínűleg a törvényszékek is nagyobb hajlandóságot mutathattak arra, hogy hírekkel szolgáljanak tárgyalásokról, ítéletekről. Erről talán azért is érdemes szót ejteni, mert Perényi is megemlítette, hogy hivatalos szervek folyamatosan látták el hírekkel a sajtó munkásait, csak a Népszava munkatársai jutottak nehezebben hozzá a hivatalos információkhoz.⁷ Valószínűleg hivatalos úton szerzett információk alapján számoltak be az olvasóknak a Mirtovicán elítélt, a Szerémségben és Torontál vármegyében működő bandatagokra kimondott ítéletekről. Ebben leírták, hogy Rauschan Antal „főreszvényes”, aki a banda vezetője lehetett, az ítélettel való félelmében kiirtotta a családját, majd magával is végzett. Végül 9 ember felett mondtak ítéletet, 8 főt 10, 1-et pedig 12 év börtönre ítélték.⁸ Több esetben is hivatkoztak rendőrségi jelentésekre, de volt példa arra is, hogy valamely diplomáciai testület egyik tagjára hivatkoztak a hírben. Erre példaként az 1897. november 26-án megjelent hírt említeném, amiben azt írták, hogy a belga konzul jelentette, miszerint Marseille-ben, Triesztben és Budapesten hamis belga 100 frankosok kerültek forgalomba. Írták, hogy az említett bankjegyek könnyen felismerhetőek. Csak röviden írtak egy Triesztben ilyen bankjeggyel fizető férfiről, aki 40 év körüli volt, a francia nyelvet olasz kiejtéssel beszélte.⁹

A hivatalos információforrásokon túl az Országos Hírlap munkatársai a hagyományos információs csatornákon keresztül is szereztek híreket. Ilyenek voltak azok, amikor az ország valamelyik részén élő olvasó vagy valamilyen nem hivatalos informátor írt arról, hogy milyen nyomozás vagy letartóztatás történt a lakhelyén és környékén, valamilyen szervezet küldött táviratos értesítést az eseményekről, esetleg valamilyen helyi vagy regionális lapra hivatkozva írtak az eseményről az ország többi részén élő olvasóknak. Vidéki olvasó/informátor által hírül adott esetekre például lehet említeni a lap 1898. február 26-i és március 4-i számát, amikben Temesvárról érkezett távirat alapján közölték az olvasókkal, hogy az Al-Duna vidékén egy jelentős taglétszámmal bíró pénzhamisító bandát fogtak el. A márciusi hír a februári folytatása volt, amiben már a bandavezérek elfogásáról lehetett olvasni, azok neveivel együtt.¹⁰ Bár a magyar olvasókkal nem közölték, hogy honnan vették a hírt, vélhetőleg valamelyik jelentősebb németországi lapból nyerhették információikat Grünenthal volt birodalmi bankjegynyomdai tisztviselőről, akiről kiderült, hogy nagy mennyiségű hamis bankjegyet készített és rejtegetett. A forrás megbízhatóságát azzal próbálták még hitelesebbé tenni, hogy az ügyel kapcsolatban még nem osztottak meg minden információt.¹¹ Ez az eset arra is például szolgál, hogy megmutassam azt, hogy egy-egy érdekesebbnek vélt esetről több alkalommal is írtak, amennyiben újabb fejleményekről volt tudomásuk. Dolgozatom végén kicsit részletesebben is bemutatok egy, ebben az újságban hosszabb ideig figyelemmel kísért magyar esetet. A sajtótörténeti irodalomban rendszeresen említik már a korabeli (1870-es években megjelenő) vélekedést, hogy az országos sajtót a vidéki sajtó használja hírforrásul, hogy fordítva igaz lenne az eset, azt nem említik. Pontosabban

Buzinkay Géza írt arról is, hogy már annak idején megjegyezték, hogy az országos sajtónak kéne forrásul használni a vidéki újságokat, folyóiratokat.¹² Eddig a szerzők nem hangsúlyozták ki, hogy ez a megállapítás általában minden jellegű hírre igaz volt, vagy csak a politikai hírekre. Kutatásom során én azt tapasztaltam, hogy más országos napilap, pl. Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap is hivatkozott pénzhamisításról szóló hírekkel kapcsolatban valamilyen helyi lapra, és mint írtam, ilyen esete volt az országos Hírlapnak is. Tehát nemcsak egyszerű igény, hanem gyakorlat is volt az, amit Buzinkay említett. A bűnügyi tárgyú hírek legalábbis ezt mutatják. Előfordulhat, hogy az a korabeli vélekedés a helyi, regionális politikai események hírül adására vonatkozhatott, de ezt a sajtótörténettel foglalkozóknak kellene pontosítani. Az előbb említett külföldi eset pedig bizonyíthatja azt, hogy a külföldi sajtóból nemcsak a politikai tárgyú híreket osztották meg a magyar olvasókkal, hanem olyan bűnügyi híreket is, amik nagyobb érdeklődésre is számot tarthattak.

Az Országos Hírlap számainak terjedelme általában 16–24 oldal között ingadozott, de a hétfői számok mindig 8 oldalasak voltak, illetve az ünnepekhez kapcsolódó számok (a megélt két karácsonyi szám) a megsokszorozott irodalmi tartalom miatt a 48 oldalt is elérték. Igazi politikai napilapként az első oldalakon kizárólag politikai tárgyú cikkel és tárcák jelentek meg, hazai és ausztriai országgyűlési beszámolók, valamint nemzetközi politikai hírek. Ezeket követték az egyéb témaköröket lefedő rovatok. A bűnügyi tárgyú, számomra most csak a pénzhamisítással kapcsolatos hírek két rovatban jelentek meg: a Hírek és a Törvénykezés rovatokban. A Hírek közvetlenül a mindenféle tárgyú politikai híreket tartalmazó rovatok után következett, legkorábban a 4., általában az 5. és 6. oldaltól kezdve, kivéve a hétfői számokat, amikben már a 2. oldalon elkezdődött ez a rovat. A Törvénykezés című rovat még hátrább jelent meg, a fontosabbnak tekinthető hírvolatok közül utolsóként. Azt már csak a sport, közgazdasági és időjárás, valamint az egyéb olvasmányok követték az apróhirdetésekkal együtt. A rövid hétfői számokban a Törvénykezés rovat sokáig hiányzott, a lap életében csak az utolsó körülbelül negyed évben jelent meg ez a rovat, de rendszertelenül. A Törvénykezés rovatban gyakran közöltek hosszabb-rövidebb szó szerinti vallomásokot, ügyészi és ügyvédi perbeszédet, de sajnálatomra az általam kutatott témában ilyen „jelenetek” nem jelentek meg ebben a rovatban.

Mint említettem, összesen 62 hírt lehetett ebben a napilapban olvasni pénzhamisításról és hamis pénz kiadásáról. Nem tekinthető ez nagy számnak egy 14 hónapot megélt napilapban. Az első ilyen témájú hír már az első lapszámban megjelent (1897. november 20.), az utolsót 1899. január 24-én közölték. Bár mind a 14 hónapban olvashattak az olvasók pénzhamisításról szóló híreket, a megjelenés sűrűsége erősen változó volt. Volt, hogy akár hetek is elteltek anélkül, hogy ilyen tárgyú hírt olvashattak az olvasók, pl. az 1898. július 7. és 1898. augusztus 11-e közötti egy hónapban, ezzel szemben volt két rövid időszak, amikor „tetőzött” a pénzhamisításról szóló hírek száma: 1898 márciusában és októberében egyaránt 10-10 pénzhamisítási esetről, illetve hamispénz-kiadásról számoltak be. A maradék szűk 12 hónapban általában 2 és 5 között változott az ebben a témában közölt hírek száma.

Perényi Roland vizsgálta a bűnesetek földrajzi megoszlását is, ami az én vizsgálatomban is érdekes eredményekkel szolgált. Perényi külföld, Budapest és vidék kategóriákat használt, én a vidéket országrészekre osztottam. Az én területi bontásom önkényes, részben természetföldrajzi, részben pedig közigazgatási kategóriák szerint alkottam meg az országrész-megnevezéseket.

13 hír származott külföldről, de ezek között több olyan eset is olvasható, aminek voltak magyarországi szálai is, budapesti és valamely országrészt érintő egyaránt. Plusz 1-nek ide lehetne sorolni egy zágrábi esetet, ha külföldnek tekintem a Magyarországon belül igazgatásilag jelentős autonómiával bíró Horvátországot is. 13 hír származik Budapestről. Ez a

szám annyiban csalóka, hogy vidéken tevékenykedő elkövetők budapesti elítéléséről szóló hírek is vannak ezek között. 12 esetről számoltak be a Délvidékről. Ez alatt a megnevezés alatt értem Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyéket. E négy vármegyén belül is döntően Torontál és Temes vármegyéből származtak a hírek. Kelet-Magyarországból 8 esetről számoltak be. Ez alatt a megnevezés alatt a Tiszántúli alföldi vármegyéket értem. A mai ország-területen lévő megyéken kívül ennek a csoportnak a keleti tagjai Szatmár, Szilágy, Bihar és Arad vármegyék. Ezek közül is a legtöbb esetről Bihar vármegyéből, Nagyvárad térségéből érkezett hírek. Ellenben a csoporton belül nem érkezett hír Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Csongrád és Csanád, Szilágy vármegyékből, Hajdú vármegyéből is csak 1 hír érkezett a 8-ból. A szűken vett Erdélyből csak 1 hír érkezett. Az Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéket egybefoglaló Északkelet-Magyarországról 2 hírt közöltek. A Dunántúlról 6 alkalommal közöltek pénzhamisításról vagy hamis pénz kiadásáról szóló híreket. Ha a Dunántúlt is legalább két részre osztanánk, legegyszerűbben észak és déli részre, akkor mindegyik hír származási helye a déli rész volt. 7 hírt közöltek az ország középső részéről, a történelmi Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből, de ezek között is többségében olyan Budapest vonzáskörzetébe tartozó településekről érkeztek, amelyek ma Budapest közigazgatási területéhez tartoznak. Feltűnő, hogy az északi vármegyékből ez az újság nem közölt ilyen tárgyú hírt. Ez nem jelenti azt, hogy ezen a nem éppen kicsi országrészben nem volt ilyen jellegű bűneset.

De kutatásom során feltűnt az, hogy ezekből a vármegyékből más korabeli országos napilapok sem közöltek ilyen jellegű híreket. Ugyanez elmondható az Észak-Dunántúlról is. Valamint az is tapasztaltam, hogy más napilapok is leginkább a Budapesthez és Délvidékhez köthető bűnesetekről írtak a legnagyobb számban. Jelenleg még nem lehet magyarázatot adni arra, hogy egyes országrészekből miért nem közöltek egy pénzhamisítási ügyet sem, míg egy kisebb országrész felülreprezentált ebben a témában. Ennek az újságnak a híreiből azt olvastam ki, ha kiveszem a Budapestre tárgyalásra, illetve elítélésre vidékről felhozott ügyeket, akkor Budapest egy olyan „központnak” tekinthető, ahol más országrészekből, illetve külföldről származó pénzhamisítók is megfordultak a „helyieken” kívül. Persze hamis pénzt kiadó külföldiek az ország más részén is megfordultak (pl. Nagyvárad), de többségük Budapesthez volt köthető. A Magyarországon elfogott külföldiek általában külföldi valuták hamisítványaival fizettek, legtöbbször hamis angol fonttal. A Délvidéken pedig szinte mindig vegyes nemzetiségű pénzhamisító bandák működtek, általában magyar-szerb, magyar-román vegyes nemzetiségűek. Az országos Hírlap nem közölt olyan esetet, amikor a banda tagjai három nemzetiség közül is kikerültek, de más újságból van ilyenről is értesülésem. Ebben az újságban szintén nem közöltek hírt olyan esetről, amikor a bandák valamely tagja német (sváb) nemzetiségű lett volna. A vegyes nemzetiségű hamisító csoportok legtöbbször a magyar pénzeket hamisították, de gyakori volt a szerb dinár és a román frank hamisítása is, attól függően, hogy milyen nemzetiségűek képviselték magukat nagyobb számban a csoportokban. Ilyen esetekben határokon átnyúló tevékenységet folytattak a csoportok, két ország hatósága is nyomozott utánuk. Ez az újság nem írt az olvasóinak arról, hogy milyen szintű együttműködés zajlott a magyar, szerb és román hatóságok között.

Mint korábban említettem, az Országos Hírlapra is jellemző volt, hogy bizonyos eseteket hosszabb ideig is figyelemmel kísért, a fejleményekről pedig értesítette az olvasóit. Most egy ilyen esetet mutatok be:

A napilap első számában, 1897. november 20-án arról írtak¹³, hogy perbe fogták Kémény Jenő magyar királyi operaházi felügyelőt és a Kunossy-nyomda tulajdonosát.

A perbefogást annak köszönheték, hogy Kéméndy színházi használatra kellék bankjegyeket nyomtatott. Rendelésére elkészült 500 db ezres, 600 db százas és 1000 db 10 forintos, amikre rányomatták a figyelmeztető írást, hogy ez csak kellékpénz. Ennek ellenére büntető feljelentést tettek a megrendelő és a gyártó(k) ellen, mert úgy vélték „felületes megtekintés mellett könnyen forgalomba hozhatók”. Azt is kiemelték, hogy az ezreseket találták az eredetikkel leginkább megegyezőnek. A Kunossy-nyomda a Népszínház számára is készített ilyen pénzeket, azok között a 100 forintosokat találták az eredetiekhez leginkább hűeknek. Két és fél héttel később, december 7-én már az elsőfokú ítélet meghozataláról értesítették az olvasókat. A vádlottak kihágást követtek el és pénzbüntetést szabtak ki rájuk: Kunosi(!) Frigyeset és Kunosi(!) Vilmost 10-10 forint, Kéméndy Jenőt pedig 5 forint megfizetésére kötelezték.¹⁴ Az olvasók számára idéztek Kéméndy védekezéséből, miszerint hasonló kinézetű játékpénzek használata külföldön is szokásban van, és még rá is tromfolt a vádra: „...ha a játékpénzek használata kihágás, úgy kihágás az is, hogy a színészek koronát, egyenruhát és sok más ilyen dolgot viselnek a színpadon.”¹⁵ A másodfokú ítéletre már 2 hónapot kellett várni, amiről 1898. február 12-i számban értesülhettek az olvasók. A Királyi Ítéletábla súlyosbított az ítéleteken, a két Kunossinak(!) 20-20 forintot, Kéméndynek 10 forint pénzbüntetést kellett megfizetnie.¹⁶ Az indoklás még mindig az volt, „mert színpadi használatra olyan bankókat készítettek, amelyek felületes megtekintése mellett alkalmasak a közönség megtévesztésére.”¹⁷ Az újság úgy írt erről, hogy az ítéletábla helybenhagyta a járásbíró ítéletét. Persze a történész kutatóknak ez feltűnik, de a XIX. századvégi olvasóknak nem biztos, hogy ez a kis eltérés feltűnt. Előfordulhatott az is, hogy a korabeli olvasóknak nem tűnt fel az sem, hogy a Kunossyak nevét is mind a három alkalommal másképp írták. Vagy ha fel is tűnt, nem zavarta őket, hiszen ez az elírási jelenség gyakori volt abban az időben a nyomtatott sajtó világában. Ebben az ügyben leginkább az az érdekes, hogy egy olyan esetet tüntettek fel pénzhamisítási ügynek, amikor az „elkövetők” nem is szándékoztak vétetni a törvény ellen. Erre szolgált a nyomtatványokra rányomott figyelmeztető írat. Az is érdekes, ha ilyen kellékek használata és készítése gyakorlat volt a század végi színházi életben, hogyan fordulhatott elő az, hogy büntetőeljárást indítottak a kellékek készítői ellen. Nem írt arról az újság, hogy mikor és miért indult nyomozás majd pedig per a kellékgyártók ellen. Valaki mégis próbált egyet beváltani? Vagy esetleg egy névtelen feljelentésre kezdték meg a vizsgálatot? Mivel az ügyből még az ítélet sem maradt fenn, az esettel kapcsolatos további információkat más lapokban kell keresni, feltéve, hogy más napilap vagy folyóirat is írt erről az esetről. Ennek a napilapnak a rövid életében ez volt az egyetlen olyan „pénzhamisítási” eset, amikor az elítéltek valójában nem szándékoztak vétetni a törvény ellen, hanem csak egy bevett gyakorlatot folytattak.

Megítélésem szerint kísérletem hasznos volt, ha nem is volt tökéletes kivitelű. A Perényi Roland által alkalmazott szempontok a konkrét bűncselekmények sajtóban való megjelenítésének vizsgálatára teljes mértékben alkalmasak. Jó megoldás volt egy hosszabb egybefüggő időszakot vizsgálni. Csak egy konkrét folyóirat vizsgálata ellenben már hiányosságokkal jár, például azzal, hogy a megjelent híryanagot nem lehet összevetni más lapok híryanagával, nem lehet bemutatni a különbségeket, eltéréseket, mondjuk azt, hogy máshol írtak-e bizonyos esetekről, hosszabban vagy még rövidebben írtak az esetekről, más adatokat közöltek-e az olvasókkal, és még lehetne sorolni. Mindezek ellenére az Országos Hírlap vizsgálata során létrejött egy hasznos információs bázis, ami majd felhasználható egy, a Perényi Roland által végzetthez hasonló összehasonlító vizsgálatra. Egy nagyobb információs bázis birtokában akár újabb vizsgálati szempontokat is lehetne alkalmazni.

De ahhoz nagy türelemmel kell a régi újságok számait tanulmányozni és kijegyzetelni.

FORRÁS:

Országos Hírlap. Online formában: <http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=242> (Utolsó letöltés ideje: 2015. 12. 27.)

IRODALOM:

- Buzinkay Géza: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest, 2008.
 Gergely András – Veliky János: A politikai sajtó története 1875–1890. Bevezetés. In: *A magyar sajtó története II/2 1867–1892*. Szerk.: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Budapest, 1985.
 Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások*. Budapest, 1963.
 Perényi Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest, 2012.

JEGYZETEK

1 Perényi Roland: A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914. Budapest, 2012. pp. 233–260. (Továbbiakban: Perényi 2012.) 2 Országos Hírlap 1897. november 20. p. 5. 3 Lengyel Géza: Magyar újságmágnások. Budapest, 1963. pp. 23–24. (Továbbiakban: Lengyel 1963.) 4 Országos Hírlap 1899. január 26. p. 1. 5 Lengyel 1963. p. 27. 6 Lengyel 1963. p. 28. 7 Perényi 2012. p. 256. 8 Elítélt pénzhamisítók. In: Országos Hírlap 1898. augusztus 11. p. 10. 9 Hamis százfrankosok. In: Országos Hírlap 1897. november 26. p. 7. 10 A pénzhamisítók. In: Országos Hírlap 1898. február 26. p. 8.; A pénzhamisítók vezérei. In: Országos Hírlap 1898. március 4. p. 7. 11 Bankjegyhamisítás. In: Országos Hírlap 1898.	március 15. p. 9; A berlini bankjegyhamisítás. In: Országos Hírlap 1898. március 23. p. 5; A berlini bankjegyhamisítás. In: Országos Hírlap 1898. március 30. p. 6; A berlini bankjegyhamisítás. In: Országos Hírlap 1898. március 31. p. 6. 12 Gergely András – Veliky János: A politikai sajtó története 1875–1890. Bevezetés. In: A magyar sajtó története II/2 1867–1892. Szerk.: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Budapest, 1985. pp. 267–269; Buzinkay Géza: Magyar hírlaptörténet 1848–1918. Budapest, 2008. p. 99. 13 Színházi bankkötők. In: Országos Hírlap 1897. november 20. p. 9. 14 Színházi bankkötők. In: Országos Hírlap 1897. december 7. p. 10. 15 Uo. 16 A Nemzeti Színház bankói. In: Országos Hírlap 1898. február 12. p. 12. 17 Uo.

Az első világháború pénzügyi vonatkozásai

A háborúk mozgatóerőinél állandóan felbukkan a pénz szerepe. Az elmúlt évszázadok háborúit mindig zsákmány- és területszerzés motiválta, eltekintve néhány ideológiai vagy vallási konfliktus gerjesztette hadi eseménytől. Bár, ha alaposabban szemügyre vesszük, még a vallási háborúk okai is a pénzre vezethetők vissza; elég, ha csak a reformáció elterjedése miatti ellentétek véres évtizedeire gondolunk.¹ S akkor még nem is említettük az iszlám vallás terjedését napjainkban, amely a pénzpoltikájában szigorúan tiltja a túlzott kamatszedést.²

Az első világháború kitörésének következményei hatással vannak a jelen történéseire is; az akkori események átrajzolták a térképeket, s a világ új gazdasági erővonalak mentén tovább globalizálódott.

(Az első világháború feldolgozottsága) A „Nagy Háború” történetét, ahogy az angolok még ma is nevezik, számos történész feldolgozta; kiváló elemzések, publikációk, könyvek, filmek születtek, legutóbb a háború kitörésének századik évfordulója alkalmából. Valamennyi szerző egyetért abban, hogy ez a háború pusztítás tekintetében jóval felülmúlta a korábbi időszak valamennyi katonai konfliktusát. Azonban időről időre új viták generálódnak, átértékelések látnak napvilágot, új források és archívumok válnak hozzáférhetővé, ahogy a körülmények (elsősorban politikai) változása ezeket lehetővé teszi, illetve kikényszeríti. A téma bőséges külföldi szakirodalmá mellett a hazai palettán is üdítő színfolt jelentkezett: a nagy világgégés centenáriumi évében nálunk is megjelent tanulmánykötet az első világháború átfogó elemzését adja.³

A tanulmányok szerzői a 20. század „öskatasztrófáját”, az első világháború számos, Magyarországon még kibeszéletlen kérdését vetették fel és válaszolták meg. Új szemléletű, ideológiai korlátoktól megszabadított írásaikban saját és a legújabb nemzetközi kutatások eredményeit ötvözték. Nem az első világháború történeti monográfiáját készítették el, hanem az eddig elhallgatott vagy meghamisított eseményeket és magyarázatukat igyekeztek korrigálni. Eközben komplett egészet kínálnak: a központi hatalmak, az antant hatalmak és a perifériák legfontosabb eseményeit és kérdéseit, majd a Párizs-környéki békekonferenciák (1919–1920) határozatait és következményeit tárgyalják, illetve a háborús felelősség kérdését járják körül.⁴ A szerkesztő pedig folytatja korábban meghonosított gyakorlatát, hogy a kötet végén dokumentumokkal hitelesíti a tanulmányok megállapításait.

Az angol történészek az első világháború kitörése előtti éveket hajlamosak a halmozódó feszültségek és az erősödő válság tükrében ábrázolni. Szerintük a háború nem 1914 nyarán robbant be a köztudatba, hanem már egy évtizede jelen volt. Hivatalos történetírásuk tizenegy kötetben foglalta össze a háború eredetének brit dokumentumait (*The British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*), amelyet 1926–1938 között adtak ki. A háború kitörését egy nemrégiben megjelent német történeti munka még korábbra, kilenc diplomáciai válság utolsó mozzanatára teszi: az 1875. évi francia–német „háború küszöbén”-válság; az 1875–1878. évi keleti válság; az 1885–1888-as bulgáriai válság; az 1886–1889-es Boulanger-válság; az 1905–1906-os marokkói válság; az 1908-as boszniai válság; az 1911-es agadiri válság, valamint az 1912–1913-as balkáni válság. Több angol történész a háború gyökerét a Német Birodalom 1871-es megalapításáig vezeti vissza, külön hangsúlyozva az 1897 utáni angol–német haditengerészeti versenyfutást. Az Osztrák–Magyar Monarchia politikájával foglalkozó szerzők pedig jóval későbbre teszik a háború

előtti visszszámhlást. Manapság már olyanok is akadnak, akik szerint 1914 nyarán a háború villámcsapásként érkezett.⁵

Általánosan elfogadott vélemény szerint az európai társadalmak politikailag már jóval a háború kitérése előtt készen álltak a háborúra, ezért számukra inkább megkönnyebbülést, mintsem meglepetést okozott. Azonban a gazdaság – beleértve az ipari termelést és a fegyverkezési készülődést, a mezőgazdaság pedig az élelmiszertermelést – egyáltalán nem volt felkészülve, különösen nem egy elhúzódo háborúra. Az első világháború óriási megrázkódtatást jelentett, nem pedig egy régóta megjósolt válságot. Éppen ezért lehetnek a háború következményei is világrengetők. Ugyanis általában az előre nem látható események okoznak hatalmas zürzavart, nem pedig a várhatóak.

(Az első világháború közeledtének alábecsülése) Ha bármelyik társadalmi csoportnak érdekében állt a világháború közeledtének előrejelzése, akkor az Londonnak, a háború előtti világ legnagyobb nemzetközi pénzügyi piacának befektetői és pénzügyi szakembereinek érdeke volt. Ennek oka egyértelmű: háború esetén rengeteg veszítenivalójuk volt. 1899-ben Ivan Bloch varsói pénzügyi szakember úgy becsülte, hogy „a háború azonnali következménye a részvények árfolyamának 25–50 százalék közötti esése lenne”. A befektetők, különösen a nagyhatalmak által kibocsájtott részvények tulajdonosai azonban aligha engedhették meg maguknak, hogy az ilyen kijelentéseket és híreket készpénznek vegyék. Valószínűsíthető tehát, hogy a befektetők minden, a háború lehetőségét növelő eseményre érzékenyen reagáltak volna. Mégis a londoni City és legjobban értesült bankárai közül is jó néhányan csak későn fogták fel, hogy a háború a küszöbön áll.

1914-ben az N. M. Rothschild & Sons még mindig a City legmeghatározóbb cégének számított. Párizsi és bécsi unokatestvéreikkel szoros együttműködésben a londoni Rothschildok uralták a részvényt piacot szinte egy teljes évszázadon keresztül, azóta, hogy Nathan Mayer Rothschild a waterlooi csata előtt és utána megalapozta a család vagyonát. A Rothschild családon belül 35 millió fontot meghaladó tőke halmozódott fel az első világháború előestéjéig, és bár mindez családi vagyonnak számított, a hatalmas portfóliót üzlettársak kezelték, amelynek jelentős részét a legbiztonságosabb befektetési formának tekintett és a Rothschildok által legjobban ismert európai állami kötvényekben tartották.⁶ Nem csoda, hiszen az új részvényeket ők maguk jegyezték a londoni piacon. Ha valakinek, hát nekik sok veszíteni valójuk volt egy európai háború esetén, már csak azért is, mert a három család szinte biztosan megosztottá vált volna, és a párizsi Rothschildok, sőt talán a londoniak is a bécsi ház ellenségévé váltak volna. Mégis a háború kitérése szinte teljesen meglepte őket is. 1914. július 22-én Lord Rothschild azt mondta párizsi rokonainak, hogy ő „inkább a befolyásos körök jól megalapozott véleményét” osztja, „miszerint, hacsak Oroszország nem támogatja Szerbiát, az utóbbinak fület-farkát be kell húznia, márpedig Oroszország afelé hajlik, hogy csendben maradjon, mivel a körülmények nem kedveznek egy előrelépésnek”. Másnap azt írta, hogy szerinte „a különféle vitás ügyeket fegyverek nélkül is el fogják rendezni”. Mielőtt a Szerbiának küldött osztrák ultimátum részletei ismertté váltak volna, Lord Rothschild azt jósolta, hogy a szerbek „minden téren elégtételt adnak”. Július 27-én kijelentette, hogy osztja az „általános véleményt, hogy Ausztria jogos követeléseket támasztott Szerbiával szemben, és nem volna helyes, ha a nagyhatalmak elsietett és helytelen módon cselekedve bármilyen olyat tennének, amit egy durva gyilkosság megbocsájtásaként lehetne értelmezni.” Biztosra vette, hogy a brit kormány „minden követ megmozgat az európai béke megóvása érdekében”. Július 29-én francia rokonainak már azt mondta: „Nagyon nehéz bármilyen felettébb kedvező véleményt nyilvánítani, mégis talán elmondhatom, hogy helytelennek tartjuk (a francia véleményt), amiért a német császárnak

gonosz szándékot és titkos üzemeket tulajdonít, őt ugyanis bizonyos szerződések és ígéretetek Ausztria megsegítésére kötelezik, ha Oroszország támadást intézne ellene, ám ez az utolsó dolog, amit tenni kíván.” A német és az orosz uralkodók „távíron keresztül közvetlen kapcsolatban álltak egymással a béke érdekében”; a német kormány pedig őszintén kívánta, hogy bármely háború „lokalizált” maradjon. Július 31-én Rothschild továbbra is hitelt adott azoknak a „mendemondáknak a Cityben, hogy a német császár minden befolyását latba vetette Szentpéterváron és Bécsben, hogy olyan megoldást találjon, amely nem kelt visszatehetséget sem Ausztriában, sem Oroszországban”. Rothschild tehát csak az utolsó pillanatban kezdte átlátni az események súlyát.⁷

Július 22-én, több mint két héttel a szarajevói merénylet után, a *The Times*-ban megjelent az első olyan angol nyelvű értékelés, amely felvetette annak lehetőségét, hogy a balkáni események esetleg negatív pénzügyi következményekkel járhatnak. Az újság 19. oldalán olvasható cikk a következőket tartalmazta: „A tőzsdék nyitáskor tapasztalható forgalmát teljes mértékben beárnyékolta a hír, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia közötti kapcsolat egyre feszültebbé válik. [...] A közel-keleti helyzet súlyosbodása következtében a (tőzsde) tagjainak figyelme pillanatnyilag elterelődött az ulsteri válságról [...], mivel általában véve egyre kisebb a hajlandóság a kötelezettségvállalás növelésére mind a belföldi, mind pedig a külföldi kilátások bizonytalansága következtében.”

A *The Economist* július 24-i száma azonban sokkal inkább aggódott „az Ulster miatti folyamatos feszültség” miatt, mint a balkáni események miatt. Ugyanezen újság augusztus 1-i száma nyilvánvalóvá tette, mennyire meglepték a Cityt az előző hét eseményei: „A pénzügyi világ megrendült a sorozatos csapások következtében, amilyeneket a nemzetközi hitelpiac érzékeny rendszere ez idáig még nem tapasztalt, sőt elképzelni sem tudott. [...] Ilyen széles körben elterjedt és ilyen világméretű dolog ezelőtt még nem volt ismeretes. Semmi sem bizonyulhatott volna inkább lehetetlennek a modern civilizáció és a háború együttes létezése szempontjából, mint ez a mostani [...] árobbanás, amit nem egy kisebb háború kitörése idézett elő, hanem az egyes európai nagyhatalmak közötti háborútól való félelem.”

Még augusztus 1-jén is, amikor Oroszország már megkezdte az általános mozgósítást⁸, a *The New York Times* szalagcíme mélységes optimizmust sugallt: A CÁR, A CSÁSZÁR ÉS A KIRÁLY MÉG MEGÁLLAPODhatnak a BÉKÉBEN.⁹

Bármilyen esemény, amely növelni látszott a háború esélyét, érezhető hatást gyakorolt a részvényt piacra. A háború új részvények kibocsájtását jelentette, vagyis megnőtt a részvények száma, így a meglévő részvények ára csökkent. A háború továbbá azt is jelentette, hogy nőtt a papírpénz mennyisége és csökkent a pénz vásárlóereje, amelyvel a részvények értékét meghatározták. Egy valamirevaló befektető tehát, aki előre látta egy nagyobb háború kitörését, a káros hatások tudatában eladta részvényeit. Ha a pénzpiacra látták volna az 1914–1918-as háború közeledtét, csökkenést kellene látnunk a részvények árában, vagy növekedést a részvényhozamban (mivel a hozam a kockázat emelkedésével arányosan növekszik, az pedig alapvetően a részvény után fizetett kamat, osztva a piaci árral). Aligha jelezhetette azonban a világháború közeledtét, hogy 1914 júliusáig a pénzügyi piac legtöbb indikátora a kockázati tényezők csökkenését mutatta a befektetők számára.

(Tőzsdévalóság a háború kitörésekor) Amikor a háború kitörésének valószínűsége növekedett, az ilyenkor szokásos pánik ragályként terjedt: a már több mint egy hete mélyrepülésben lévő bécsi és a budapesti piacokat július 27-én, hétfőn bezárták. Szentpétervár két nappal később követte példájukat, csütörtökre pedig a *The Economist* szerint a berlini és párizsi börzék már csak formálisan tartottak nyitva.¹⁰

A kontinens tőzsdéinek bezárása hatványozott válságot generált Londonban. A külföldiek, akik kereskedelmi számlákat vezettek Londonban, sokkal nehezebben tudtak átutalásokat teljesíteni, azok a brit bankok pedig, amelyek elfogadták a külföldi számlákat, hirtelen általános teljesítéselmaradást tapasztaltak a számlák lejártakor. Ugyanakkor a letétbe helyezett kontinentális tőkét nagymértékben kivonták a londoni bankokból, a külföldi értékpapírokat pedig eladták. Mint azt Lord Rothschild július 27-én idegesen tudatta francia unokatestvérével: „Minden külföldi bank, különösen a németek, hatalmas összeget vettek ki a tőzsdéről ma, és [...] a piacokon meglehetősen úrrá lett a csüggedés.” London, ahogyan a *The Economist* megfogalmazta, „az egész európai kontinens likvidálási szeméttelrakójává vált”. Július 29-én a kereskedelem ténylegesen megszűnt. A következő napon elterjedt a hír, hogy a jól ismert tőzsdei brókerház, a Derenburg & Co. is tönkrement. Mindehhez hozzájött, hogy az Angol Bank 3%-ról 5%-ra növelte a kamatlábát, és ezzel még nyomasztóbbá vált a helyzet. Július 31-e reggelén beütött a „végső mennykő”, ahogy a *The Economist* leírta az eseményeket: a tőzsde bezárása, amelyet az Angol Bank újabb kamatláb emelési döntése követett, ezúttal 8 százalékra. A londoni tőzsde július 31-ei bezárást követően, 1915. január 4-ig nem is nyitott ki. Ennél jobban semmi sem érzékeltethette, mekkora pénzügyi válságot keltett a háború kitörése.¹¹

A Wall Streeten is hasonlóan alakult a helyzet. A *The New York Times* „tűzvész” emlegetett, bár a válság más formában jelentkezett. Ott a súlyos helyzetben lévő európaiak szerették volna felszámolni az amerikai vasútépítésbe fektetett értékpapírjaikat, amelyeknek 20 százaléka külföldi kézben volt, és ez azzal fenyegetett, hogy az utolsó, 1907-es „nagy pánik”-nál is súlyosabb válságot idéz elő. Megfigyelhető volt, hogy 1914 nyár végéig jelentős mennyiségű arany áramlott ki New Yorkból, nyilvánvalóan a szentpétervári tartalékképzési erőfeszítés következtében. A kivét a Szerbiának küldött osztrák ultimátum után érte el csúcspontját. A fontsterling szárnyalt a dollárhoz képest, mivel a befektetők elkeseredetten próbálták visszahelyezni tőkéjüket Európába. Természetesen az európai eladások rontották az amerikai tőzsdéárakat, amelyek az öt nappal később bejelentett osztrák hadüzenet hírére 3,5 százalékkal estek. A londoni tőzsde bezárásával egyidejűleg döntöttek az amerikai tőzsde bezárásáról, amelyet William McAdoo pénzügyminiszter is erőteljesen támogatott. McAdoo időközben tartalék bankjegyeket pumpált az amerikai bankrendszerbe, hogy elkerülje a New York-i City fizetéseképtelenségét jókora külföldi adóssága tekintetében, valamint a Háborús Kockázati Biztosítási Hivatal létesítésével elősegítse az amerikai export Európába hajózását, hogy az arany visszafelé áramoljon. E rendkívüli intézkedések nélkül a Wall Streetet bizonyára a hét évvel azelőttinél is súlyosabb banksőd sújtotta volna.¹²

(A pénzügyi piac nehézségének okai) Miért nem ébredt fel időben a pénzügyi piac? Talán, mert a befektetők egyszerűen alábecsülték a háború lehetséges hatását a részvényportfóliókra, ezzel ők váltak az úgynevezett „rövid háború” illúziójának első áldozataivá.

1914. november 1-jén Ribot francia pénzügyminiszter azt állította, hogy a háborúnak 1915 júliusára véget kell érnie, és ezt a nézetet többen is osztották. Hasonlóan optimista volt John Maynard Keynes is, aki 1914. augusztus 10-én úgy érvelt, hogy: „meglehetősen bizonyos volt abban, hogy a háború nem tarthat tovább egy évnél [...]. A világ – magyarázta – szörnyen gazdag, a vagyona azonban szerencsére olyan típusú, amelyet nem lehet gyorsan háborús célokra fordítani: dolgok gyártására alkalmas munkaeszközök formájában van, amelyek nem alkalmasak a háborúskodás céljaira. Amikorra az összes rendelkezésre álló vagyont felhasználják – ami szerinte nagyjából egy évet venne igénybe – a nagyhatalmaknak békét kell kötniük.”¹³

A fiatal professzor üres optimizmusát azonban már nem sokan osztották a Cityben. Ekkorra a Rothschildok teljes egészében felfogták az előttük álló válság nagyságát. „A háború eredménye [...] kétséges – jegyezte meg Lord Rothschild július 31-én –, de akármi lesz is az, a vele járó áldozat és nyomorúság döbbenetes lesz és kimondhatatlan. Ebben az esetben a csapás nagyobb lesz, mint bármi, amiről eddig hallottunk vagy tudtunk.” A *The Economist* szerkesztői augusztus 1-jén felindultan jósoltak meg „egy minden eddiginél nagyobb háborút, amely annyi életet követel és olyan pusztítást fog hozni minden, a modern civilizációhoz kapcsolható dolog tekintetében, hogy nagysága miatt lehetetlen volna megszámlálni vagy felmérni, és olyan megdöbbentő szörnyűségek járnak majd vele, hogy az minden képzeletet felülmúl.”¹⁴

(*Gazdasági háború*) A történészek nagy része egyetért abban, hogy az első világháború egyúttal gazdasági háború is volt – harc a nyersanyagokért és a piacok megszerzéséért. A Német Birodalom hadicéljai Franciaország meggyengítésén túlmenően 1914. szeptember 9-i hadicél-irányvonalaiiban egyenesen olyan kereskedelmi szerződést tervezett kötni Franciaországgal, amely az országot „gazdaságilag függővé teszi Németországtól, s amely Franciaországot termékeink felvevő piacává változtatja, és emellett megteremti annak lehetőségét, hogy Franciaországból kiiktassuk az angol kereskedelmet. E kereskedelmi szerződésnek számunkra Franciaországban pénzügyi és ipari mozgásszabadságot kell teremtenie, mégpedig úgy, hogy a német vállalkozások a francia cégeknek kijáró bánásmódban részesüljenek.”¹⁵

A német ipar, amely nagymértékben függött a hirtelen ellenséggé vált külföldről történő behozataltól, 1914-ben még nem volt felkészülve a háborúra. Ugyan a katonai vezetők gyors győzelmet ígértek (tulajdonképpen mindig ezt teszik), de stratégiája egy komolyabb helyzetre csak a birodalmi banknak volt. Már 1911-ben csendben felmondta a márka előírt aranyfedezetét, és a spandai Juliusturmban őrzött államkincstárt hozzácsapta az állami aranytartalékhoz – az 1871. évi Franciaország elleni győzelem után fizetett jótételből még rendelkezésre álló 120 millió aranymárkával együtt. A birodalmi kormánytól függő jegybank ezen felül kerülő úton, az újonnan alapított kölcsönpénztárakon keresztül lehetőséget teremtett magának arra, hogy a háború finanszírozására szinte korlátlanul rendelkezésre álljon a pénz.¹⁶

Már rövidebb idővel a háború kitörése után megmutatkozott, hogy az ipar viszont milyen kevésbé volt felkészülve a háborúra: már 1914 októberében elfogyott a hadsereg lőszerkészlete. A tüzérség a nyugati fronton november 14-én csak négy napra elegendő gránáttal rendelkezett. A Marne menti csatában a német tüzérség több löszert lőtt el, mint 1870–71-ben az egész német–francia háború idején. Az I. világháború ennek folytán a nyersanyagokért folytatott olyan háborúvá vált, amely korábban ismeretlen volt.¹⁷

A hadigazdasági helyzet pedig tovább éleződött, mert a Németország háborús ellenfelei által életbe léptetett kereskedelmi zárlatok és blokádok súlyosan éreztették hatásukat. A központi hatalmak a hiányzó nyersanyagokat pótlólagos termékekkel igyekeztek kiváltani: 1916 májusában kezdődött el a Leuna Művek építkezése, amelyben a lőszergyártáshoz nélkülözhetetlen ammóniát állították elő; az eljárás Fritz Haber és Carl Bosch kémikusok találmányán alapult, akik az eljárás felfedezéséért Nobel-díjat kaptak. A blokádnál előbb Németország évente 770 000 tonna salétromot importált Chiléből. Mivel gumiból is akadozott az utánpótlás, butadiénből és nátriumból kifejlesztették a mesterséges kaucsukot, amelyet később nagy mennyiségben állított elő az erről elnevezett I. G.-Farben-Werk Buna.¹⁸

Mivel a háborús katonai igények elsőbbséget élveztek, elsősorban a civil lakosság számára volt érezhető az ellátási zavar és a növekvő áruhiány.¹⁹

A menedzser Walther Rathenau érdeme volt, hogy a hadiipar ellátása a szükséges nyersanyagokkal a blokádnak ellenére sikerült. Apja, Emil az AEG (*Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft*) alapítója volt. Amikor az ifjabb Rathenau 1914. augusztus 8-án, néhány nappal a háború kitörése után Eric von Falkenhayn hadügyminisztertől megtudta, hogy nincsenek sem tervek, sem intézkedések az ország stratégiaiul fontos nyersanyagokkal való biztonságos ellátására, a minisztériumban ő maga szervezett meg néhány hónap alatt egy hadianyag-ellátással foglalkozó osztályt.²⁰ Ez a szervezet (később már Hadiélelmezési Hivatal: KAR) az érintett szakmai területek szereplőivel közösen, részvénytársaságok formájában 200 „hadianyag-társaságot” alapított, így például a hidrogén vagy a mangánérc utánpótlására.

Így a nemzetközi blokádra való reagálás kényszere alatt egy öngazgatásból és állami igazgatásból, tervgazdaságból és piacgazdaságból álló összetett gazdasági formáció jött létre, amelyet lehet ugyan „közös gazdaságnak” nevezni, valójában azonban „hadiszocializmusnak” is tekinthetjük.²¹ Rathenau, a közös gazdasági rendszer kezdeményezője hamar felőrlődött a bürokrácia és a hadsereg közötti állandó civakodásban. 1915 tavaszán átvette az AEG élén az elnöki posztot. Hevesen bírálta a háború nyereszkezőit és a magánmonopóliumokat, akik tisztán „csak” üzletnek tekintették a háborút.

(*Német hadigazdasági gondok*) A német kényszergazdaság azonban nem működött jól. 1915 februárjától Berlinben, júniustól az egész birodalomban már csak jegyre volt kapható a kenyér. A közellátást egy Hadigabona-gazdálkodó Társaságnak (*Kriegsgetreidegesellschaft*) kellett biztosítania, amelynek ügyleit az akkor még egymástól független *Hapag* és a *Norddeutscher Lloyd* hajózási társaságok szakértői irányították.

A német lakosság csak később tapasztalta meg, mibe került neki a háború: 155 milliárd márkába. Ebből 9 milliárdot tettek ki az adók – kilenc hadikölcsönjegyzésből 98 milliárd márkát gyűjtöttek össze. 1917-ben még hétmillió német jegyezte a hatodik hadikölcsönt, ők ebben még mindig hazafias kötelességüket látták.

A pénzmennyiség Németországban a négy háborús év alatt 285 százalékkal emelkedett. A papírpénzforgalom 1,8-ről 22,8 milliárdra emelkedett, a köztartozás 156 milliárd márkára nőtt. Egyedül a kölcsönök és a hitelek adósságszolgálatára a rendes bevételek 126 százalékát tette ki, tehát csak új adósságok útján volt finanszírozható. Ráadásul a versailles-i békeszerződés alapján Németországnak első részletben 20 milliárd arany márkát kellett jóvátételként fizetnie. A teljes jóvátételt 1921-ben 138 milliárd arany márkában határozták meg.²²

A kormány és a Reichsbank felelősei csak egy kiutat láttak: az infláció eltűrését, sőt növelését, annak érdekében, hogy a pénzt olcsóbbá és az adósságokat finanszírozhatóvá tegyék. Azokat, akik készpénzüket az időközben elértéktelenedett hadikölcsönökbe fektették, egyszerűen kifosztották. Mindazok pedig, akik értéktárgyakba vagy ingatlanokba fektettek – közöttük a junkerek, a mezőgazdasági nagybirtokosok, vagy a fegyverkezési iparból hasznot húzók –, a háború nyertesei közé tartoztak.²³

Az első világháború tehát kezdettől fogva egyértelműen gazdasági háború is volt. Hosszú távon legnagyobb jelentősége a világpiacokra való kijutásnak volt. Az európai hatalmak gazdaságai ugyanis régóta túlságosan is függtek a globális kereskedelmi folyamatoktól ahhoz, hogy csupán önmagukra számítva, tartósan fennmaradhassanak. A tengeri blokádnak fontos fegyvernek bizonyultak abban, hogy az élelmiszer-, a nyersanyag- és az áruszállítás meghiúsítása révén az ellenséget meggyengítsék. Így zárta le Nagy-Britannia és Franciaország az Atlanti-óceánra és a Földközi-tengerre vezető hajóutakat. A blokáddal érintett központi hatalmak és szövetségeseik viszont a Keleti-tengeren és a

török tengerszorosokon keresztül folytatott orosz külkereskedelmet blokkolták. A gyenge infrastruktúra nem tette lehetővé Oroszország számára, hogy az így keletkezett veszteségeket az északi jégmentes és a távol-keleti kikötőkön keresztül pótolja.²⁴ Nem véletlen, hogy azok a hatalmak, amelyek kijutását a világtengerekre ily módon meggátolták, végül a nagy vesztesek közé tartoztak. Miközben a hadigazdaságaik egyre kevésbé tudták a szükségleteket fedezni, az antanthatalmak csaknem akadálytalanul elláthatták magukat a világpiacon. Ebben nagy segítségükre volt gyarmatbirodalmuk. Ám ugyanilyen fontos volt a hozzáférés az Egyesült Államok piacához, amely a 19. és a 20. század fordulójára új hatalommá nőtte ki magát.

(Az Egyesült Államok pénzügyi előretörése és a Fed megalapítása) A nemzetközi beruházó bankárok erre az időre már Amerikában is fokozatosan átvették a pénzügyek, rajta keresztül a gazdaság irányítását. Ezeknek a pénzügyi csoportoknak sikerült megvásárolniuk az amerikai törvényhozás tagjait, illetve félrevezetniük az amerikai közvéleményt és 1913 decemberében így rá tudták kényszeríteni az Egyesült Államokra a világ legnagyobb magántulajdonban lévő pénzügyi kartelljét, a Federal Reserve System-et.²⁵

A Fed lehetővé tette, hogy a gazdasági folyamatokat irányító nemzetközi pénzügyi csoportok kellően finanszírozni tudják azt a világháborút, amely teljesen megváltoztatta a korábbi gazdasági struktúrákat.

Az Egyesült Államok gazdasága számára ragyogó lehetőségek nyíltak meg: 1914–1917 között a kivitel megnégyszereződött. Egyedül a vas- és acéltermelés 76%-al nőtt. A mezőgazdaság is álomszerű növekedési rátát ért el, ez az exporttömeg az antanthatalmaknak jutott. Jóllehet az Egyesült Államok kinyilvánította semlegességét, ezzel közvetve mégis állást foglalt (erőteljesen támogatta az angolokat, ugyanakkor teljes embargót hirdetett a központi hatalmakra vonatkozóan). A német vezetés ezért feljogosítva érezte magát arra, hogy blokádot létesítsen az Atlanti-óceánon áthaladó kereskedelemmel szemben. Tengeralattjáróiknak el kellett vágniuk Nagy-Britanniát a létfontosságú áruk behozatalától.

(Amerikai katonai érdekek és sikerek) Az Egyesült Államok a háború éveiben egyre mohóbb kereskedelmet folytatott az antanthatalmakkal. Ez a ragyogó konjunktúra (befektetések és hitelezés) veszélybe került volna, ha a központi hatalmak legyőzik kereskedelmi partnereiket és adósaikat. Ezért a gazdasági megfontolásoknak hatalmas szerepük volt abban, hogy az Egyesült Államok 1917. április 6-án – nagypénteken – belépett a háborúba.

A német katonai vezetés abból indult ki, hogy az Egyesült Államok aligha lesz képes nagyobb csapatokat az európai hadszínterekre küldeni. Végül ez bizonyult legnagyobb tévedésüknek. A 200 ezer fős hivatásos hadsereg az általános hadkötelezettség bevezetése után másfél éven belül négy milliós hadsereggé vált. Mintegy kétfélmillió katonát szállítottak át az amerikaiak veszteség nélkül az Atlanti-óceánon Franciaországba, a nyugati frontra. S ők döntötték el a háborút. Nem voltak különösen jól felszerelve és kiképezve, de ez a friss katonai tömeg morálisan agyonnyomta az állóháborúban addigra megfáradt német hadosztályokat. A harcok során és különféle betegségek következtében kb. 117 ezer amerikai katona vesztette életét. Az amerikaiak hadba lépése, a szövetséges Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, valamint a saját hátszágban kitört 1918. októberi forradalom arra készítette a Német Birodalmat, hogy fegyverszünetet kérjen.²⁶

Tárgyalási alapul az idealista Wilson²⁷ elnök tizennégy pontos programja szolgált, amely a népek önrendelkezési jogából kiindulva, igazságos békét ígért. Az Egyesült Államok történelmében először emelkedett világhatalmi rangra.

Az I. világháború a globális erőviszonyok megváltoztatásával végződött. Négy birodalom, a Német Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia, az Orosz Birodalom és a Török Birodalom omlott össze. A háború minden szörnyiségével az előrehaladó globalizáció kifejeződése volt. Amellett, hogy több kontinensen és valamennyi világ-tengeren folyt, óriási hadseregeket is viszonylag gyorsan mozgatott, felszerelésükkel együtt. Mindez azt mutatta, milyen kicsi lett a világ. Az is világossá vált, hogy milyen szorosan összefonódott a világgazdaság hálózata. Aki kiszorult a világpiacról, hosszú távon esélytelenné vált. Az egyik legfontosabb amerikai hadicél a piacok megnyitása (másként fogalmazva: más piacainak elvétele, megszerzése) és ezzel további, immár békés globalizáció volt. Az Egyesült Államok háború utáni, saját maga által előidézett elszigetelődése – az amerikai szenátus 1920 márciusában megtagadta a versailles-i békeszerződés ratifikálását – elárulta ezt a célt, és egyben akadályozta a súlyosan károsodott világgazdaság gyógyulását.

A gyarmattartó birodalmak számára a háborúnak még egy elgondolkodtató következménye is volt: a győztesek a német gyarmatokat és a Török Birodalom megszállt részeit nem tudták egyszerűen csak bekebelezni. E területeket az újonnan alapított Népszövetség (a mai Egyesült Nemzetek Szövetsége, az ENSZ elődje) mandátumos területeiként adták át nekik, azzal a kifejezett rendelkezéssel, hogy előkészítsék függetlenné válásukat. Az első világháborúban elért győzelemmel a brit és a francia gyarmatbirodalom elérte legnagyobb területi kiterjedését, de ugyanakkor hatni kezdtek azok az erők is, amelyek a második világháború után összeomlásukat előidéztek.

(A Párizs környéki békék történelmi tévedései) A győztesek képtelennek bizonyultak arra, hogy az első világháború globális katasztrófájából levonják a helyes következtetéseket. Ahelyett, hogy szembenéztek volna az általuk gerjesztett globalizálódás kihívásaival és egy nyitottabb és igazságosabb világrend létrehozásán fáradoztak volna, ragaszkodtak ahhoz a gögös, nacionalista, kapzsi és kisztíliú gondolkodáshoz, amely már 1914 előtt is a bajok forrása volt.

A Párizs-környéki békerendszer hosszú távon új konfliktusokat provokált, megmérgezte az egész 20. századot, s rendelkezései kódolták a második világháborút.²⁸ Archibald Wavell brit katonatiszt, aki Allenby tábornok alatt a Közel-Keleten szolgált, szarkasztikusan így kommentálta az eredményt: a „minden háborúnak véget vető háború” befejezése után úgy tűnik, Párizsban nagy sikerrel dolgoztak egy „minden békét lezáró békén”.²⁹

A Párizs környéki békekonferencia jelentősen átrajzolta Közép- és Kelet-Európa, valamint Elő-Ázsia országainak térképét Finnországtól a Balkánon keresztül az arab félszigetig. Megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer.

A közép-európai térségek hanyatlására legnagyobb hatást az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása gyakorolta, amelyet a központi hatalmak 1918. első félévi sikereit követően 1918 nyarán határoztak el Párizsban. A Párizs környéki békék megszüntették Közép-Európa régi gazdasági és kulturális kötődéseit. A Duna-medence végleges határait a kisebb népek mértéktelen követelései és a nagyhatalmak többnyire mérsekelt tervei közötti kompromisszum révén alakították ki. 12 000 km új határ – és vámhatár – alakult ki, és súlyos nemzetiségi problémák jelentkeztek. A régió reménytelenül vegyes etnikai viszonyaiból következett, hogy nem nemzetállamok, hanem nemzetiségi kisebbségekkel erősen megterhelt állami képződmények jöttek létre. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a Szerb–Horvát–Szlovén Államban) és Romániában a nemzetiségek a népesség 30%-át alkották.

Kialakult a megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. 1919–1920-ban a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg.

Szinte felfoghatatlanok az emberi közösségeket érintő változások: kivándorlás és áttelepítések, kisebbséggyűlölet az új államhatárokon belül. Akkor kezdődtek a népek áttelepítései (1923-ban görög–török lakosságcsere a Népszövetség keretén belül), amelyek máig sem jutottak nyugvópontra.

A győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához.

A gazdasági világválság idején Franciaország nem volt képes a Duna-medence országainak gazdasági megsegítésére, s a térségbe mindinkább Németország nyomult be. A nemzetiszocialista Németország az 1930-as évek közepére megszilárdította délkelet-európai pozícióját, amely végül „félhivatalos német birodalomhoz” vezetett Délkelet-Európában.³⁰

(Pénzügyi politika és a gazdaság fejlődése Németországban) A weimari alkotmány és a versailles-i szerződés meghúzta azokat a bel- és külpolitikai kereteket, amelyekben belül a köztársaság számos súlyos problémája megoldásra várt. Még nem zárult le a hadigazdaságról a békegazdaságra való átállás és a háború résztvevőinek ismételt beillesztése a munkafolyamatokba. A területi elcsatolások megszakították a korábban jól működő belgazdasági kapcsolatokat, illetve menekültek és kiutasítottak árasztották el az országot. Az állam súlyosan eladósodott, s rendkívül kevés pénzzel rendelkezett. A jóvátételek – 1921. május 1-jéig 20 milliárd aranymárka (az inflációtól független elszámolási egység egy font finomarany 1395-öd része) értékben – súlyos megterhelést jelentettek. Mivel a német császárság az első világháborút nemcsak hitelekből, hanem a készpénz és a könyvelési pénzek megsokszorozásából finanszírozta, a háború után mindez jelentős inflációt okozott.

A köztársaság rendkívüli pénzeszközöket igényelt a jóvátétel kezelésére, a békeszerződés előírásainak teljesítésére, valamint az új állam és szociálpolitikájának kiépítésére. Erzberger pénzügyminiszter ezért 1919–1920-ban a birodalomnak saját pénzügyi igazgatást dolgozott ki az 1918-ig érvényes rendszerrel szemben, amely a tartományok pénzügyi befizetéseitől függött. Az adóbevételeket birodalmi, tartományi és községi adókra bontotta. A birodalom megkapta többek között a jövedelemadó és a fogyasztási adó 100%-át, a forgalmi adó 85%-át és az újjólag bevezetett örökösödési adó 80%-át. A vagyonok egyszeri megadóztatásával Erzberger azt demonstrálta, hogy célja nem egyszerűen az államkassza feltöltése, hanem a háborús nyereségek lefölözése és az igazságos adózás. A birodalom az adók 39%-át, a tartományok 23%-át, a községek 38%-át kapták. A nélkülözhetetlen adóreform persze nem volt problémamentes, mert a tartományok és községek adórészesedésének lefaragása pénzügyi nehézségeket okozott és függő viszonyba kerültek a birodalomtól. Az infláció tovább nőtt, mert a birodalom az indulási kiadások áthidalására újabb eladósodást vállalt, illetve a gazdaságban a jövedelem- és vagyonadót részben az árakra hárították át.

A súlyos indulási helyzet ellenére a háború utáni első évek viszonylag kedvezően teltek el. 1919. július közepén a szövetségesek tengeri blokádjának feloldásával súlyos akadály hárult el a külkereskedelem és az élelmiszerellátás útjából. Az infláció ellenére, szinte teljes foglalkoztatottság mellett megélénkült a béketermelés, s enyhén javult az általános

életszínvonal. A vállalkozói szövetségek, a szakszervezetek és az állam hallgatólagosan tudomásul vette a háborút követő inflációt, mivel az 1921 közepéig tartó gazdasági fellendülés alapját alkotta. Az ipar kedvező munkabérek mellett termelhetett és versenyképessé vált a nemzetközi piacon. Az állami megbízások is – többek között a vasutaknál – fellendítették a gazdaságot, jöllehet növelték az államadósságot. 1920 márciusa és 1921 júliusa között amerikai spekulációs tőke áramlott az országba, mivel a német valuta és dollár átváltási árfolyama stabilan 60 márka körül mozgott. Miközben az ipari termelés 1920–1921-ben világméretekben 15%-kal visszaesett, Németországban 20%-kal nőtt. De az ország 1920-ban még csak háború előtti szintjének 55%-ánál, 1921-ben pedig még mindig csak 66%-ánál tartott. A munkanélküliség 1921-ben nem érte el a három százalékot, s 1922-ben két százalék alá csökkent, miközben külföldön kétszámjegyre nőtt. A gazdasági fellendülés azonban két feltételhez kapcsolódott: ellenőrzés alatt kellett tartani az inflációt, s a jövátételeknek megfizethetőnek kellett maradniuk.

A győztes hatalmak jövátételi követeléseai tovább növelték az inflációt. Hosszú előkészítés után a szövetségesek 1921. január 29-én Párizsban a weimari köztársaságot 1921 májusától 226 milliárd aranymárka jövátételre kötelezték, amelyet 42 év alatt, kezdetben évi két, majd hat milliárd márkás részletekben kell törlesztenie. További fizetésként elkobozták az éves német kiviteli értékének 12 százalékát (megközelítően 1–2 milliárd aranymárka). A jövátételek 52 százalékát Franciaország, 22 százalékát Anglia, 10 százalékát Olaszország, 8 százalékát Belgium kapta; a fennmaradó 8 százalékon a többi háborús ellenfél osztozott. A rendkívül kemény feltételek kezdeményezője a szövetséges jövátételi bizottság francia elnöke, Raymond Poincaré volt, aki a húszas években országa miniszterelnökeként és külügyminiszterként a német jövátételekkel igyekezett leküzdeni országa háború utáni válságát és kiegyenlíteni az amerikai hitelezőkkel szembeni haditartozásokat. A francia közvélemény is Németország tartós meggyengítését és háborúra való tartós alkalmatlanná tételét sürgette. Főleg ezért igyekezett Poincaré a jövátételi igényeket a versailles-i szerződés területi revíziója eszközének használni: ha Németország képtelen a magas követelések teljesítésére, kihirdetik a szerződésben rögzített szankciókat, nevezetesen a Rajna- és Ruhr-vidék ipari területeinek megszállását, amellyel Franciaország keleti határát a Rajnáig terjeszti ki és ellenőrzi a Ruhr-vidék nehéz- és hadiiparát.

A párizsi jövátételi határozatok sokkolták a német közvéleményt és a konzervatív és szélsőjobboldali erők malmára hajtották a vizet. Fehrenbach kormánya a követeléseket elfogadhatatlannak és teljesíthetetlennek nyilvánította. A londoni jövátételi konferencia 1921. március 31-én négy napos ultimátumában a követelések elfogadását vagy ellenjavaslatok beterjesztését sürgette. Az 50 milliárd aranymárkás német jövátételi ajánlat elutasítása után a szövetséges csapatok március 8-án megkezdték az úgynevezett „szankciós városok” (Düsseldorf, Duisburg és Ruhrort) elfoglalását.³¹

Németországban többhetes kormányválság kezdődött. Közép-Németországban és Hamburgban a kommunista párt vezetésével munkásfelkelések törtek ki. Lengyel szabadcsapatok – a francia megszállók hallgatólagos jóváhagyásával – 1921. május 2-án benyomultak Felső-Sziléziába, ahol a március 20-i népszavazáson 60 százalékos többséggel a Németországnál maradás mellett döntöttek. A német szabadcsapatok ugyan kiűzték a betolakodókat, a Népszövetség határozata azonban mégis Lengyelországnak ítélte a területet, amely újabb elkeseredést váltott ki Németországban. A Fehrenbach-kormány nem kívánt felelősséget vállalni a jövátételi kötelezettségekkel, ezért május 4-én lemondott.

Időközben a Jóvátételi Bizottság 1921. április–májusban ülésező második londoni konferenciája 132 milliárd aranymárkában állapította meg a német jóvátételek összegét, s évi 2 milliárdos részlet, s éves exportértéke 26 százalékának fizetésére kötelezték. 1921. május 5-én Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Belgium és Japán ultimátumot³⁰ intézett Németországhoz, hogy „még mindig hátralékban van a versailles-i szerződés értelmében ráháruló kötelezettségei teljesítésével”, nevezetesen a lefegyverzéssel, a jóvátételi fizetéssel és a háborús bűnösök elítélésével. A német kormánynak hat napon belül nyilatkoznia kellett az ultimátum feltételeinek elfogadásáról, ellenkező esetben a Ruhr-vidék megszállásával fenyegetőztek, amely addig tart, ameddig Németország a jóvátételi fizetéssel hátralékban van. Az újjáalakuló koalíciós Wirth-kormány és a Birodalmi Gyűlés az ultimátumot annak lejárta előtt egy nappal elfogadta. A birodalmi kormány szemszögéből a londoni határozatok messze meghaladták a német gazdaság teljesítőképességét és a német állam fizetőképességét. Ezért a német kormány 1921–1922-ben állandóan fizetési haladékokat kért és a pénzfizetések áruszállításokra változtatását sürgette az állami eladósodás és az infláció kordában tartása érdekében. A francia kormány pedig e lépéseket a fizetési kötelezettségek alóli kibúvás kísérleteinek tekintette.

A német kormány a jóvátételi szolgáltatások maximális teljesítésével igyekezett bizonyítani a követelések teljesíthetőségét. Egyidejűleg kalkulált inflációs politikával szemléltette a német fizetőképтелenséget, s így kívánta elérni a jóvátételek revízióját. A „teljesítési politika” néven ismertté vált stratégia azonban kétélű fegyvernek bizonyult, mert tovább élezte a növekvő inflációt és céljaira nyilvánosan nem lehetett hivatkozni. Késlekedő eredményei miatt pedig belpolitikailag fokozatosan hitelét veszítette.

Az infláció vesztesei azok a hitelezők voltak, akik a kölcsönadott „jó” pénzükért most értéktelen pénzt kaptak vissza, valamint a fix fizetésűek (munkavállalók, nyugdíjasok, albérlők, bérbevevők, és a takarékkönyvek tulajdonosai), akik egyre kevesebbet vásárolhattak pénzükért.

(A háborús felelősség megállapítása és összefonódása a jóvátételekkel) Az első világháború kitörését követően a háborús felelősség kérdése szinte azonnal felszínre került. Németországban a problémakör³² (*Kriegsschuldfrage*) a háború alatt és után egyaránt nagy figyelmet kapott. A szerzők közül kiemelkedik a jeles német hadtörténész, Hans Delbrück,³³ aki számos publikációval kísérte meg szembeszállni a leegyszerűsítő, propagandisztikus irányvonallal. A vita fő célja német szemszögéből is a háborús felelősség tisztázása, valamint a központi hatalmakat, így elsősorban Németországot, a világháború kitörésében egyedül felelősnek ítéelő szemlélet bírálata volt.

A szembenálló nagyhatalmi csoportosulásokat illetően arra mutatott rá, hogy az antant katonai és demográfiai vonatkozásban egyaránt jelentős fölényben volt. Figyelemre méltóak voltak a német militarizmus cáfolatára irányuló okfejtései. Rámutatott, hogy a szárazföldi haderőt tekintve Oroszország és Franciaország egyaránt megelőzte Németországot. Amíg Németországban a hadsereg békelelétszáma a lakosság alig több mint egy százalékát adta, ez a szám Franciaország esetében 2,17% volt. Oroszország szintén egy százalék körüli értékkel rendelkezett, de lakossága lényegesen nagyobb volt Németországnál. Megállapította, hogy Oroszország és Franciaország katonapolitikája merítette ki a militarizmus fogalmát, mivel céljuk tartósan a német hadsereg nagymérvű meghaladása volt; az egyre növekvő különbség csökkentésére Németország nem tett kísérletet. Delbrück Franciaország esetében Poincaré felelősségét állapította meg; szerinte a francia elnök az antanthatalmak katonai fölényének ismeretében a központi ha-

talmak ellen indítandó esetleges háború feltétlen sikeréről biztosította Oroszországot.³⁴

Sokáig tartotta magát a vélemény, miszerint az 1914-es balkáni válságot a német kormány szélesítette világháborúvá. Ezzel azonban csökkentik a többi európai birodalom közös felelősségét. Először is: az osztrák kormány aligha okolható amiatt, hogy elégtételt követelt Szerbiától a trónörökös meggyilkolását követően. A hosszas tétovázás után, július 23-án Belgrádba küldött ultimátumban lényegében azt követelték, hogy a szerb hatóságok tegyék lehetővé az osztrák tisztviselők számára a merénylet körülményeinek vizsgálatában való részvételt. Minden körülményt figyelembe véve ez nem volt túlzó követelés, még ha vele sérült is volna Szerbia szuverenitása. Szerbia akkoriban kalandor rezsimnek volt tekinthető; uralkodója 1903-ban véres puccs révén került hatalomra, amelynek során az előző királyt, Alekszander Obrenovicot éppen Dragutin Dimitrievics, a Fekete Kéz vezére gyilkolta meg.³⁵

Mai szemszögből Németország volt az egyetlen európai hatalom, amely a terrorizmus áldozatainak oldalára állt annak támogatóival szemben. Számosan a militarista szemléletet vetik a németek szemére, a konfliktus egyik okaként; mindezt azonban a kor gazdasági mutatói és a haderőre költött összegek mértékei cáfolják. 1870–1913 között kizárólag Oroszország költötte nemzeti össztermékének 4 százalékát meghaladó összeget védelemre. Nagy-Britanniában, Németországban és Ausztriában ez az arány átlagosan alig haladta meg a 3 százalékot. Ugyanezen időszakban csak Franciaország (1,5 százalék) és Németország (1,1 százalék) vonultatta be lakosságának több mint 1 százalékát a haderőbe. Mindössze utólag tűnhet Európa fegyveres tábornak, amely alig várta, hogy mozgósíthasson.³⁶

A kérdésre: mennyire volt várt, vagy váratlan a világegés, röviden azt válaszolhatjuk, hogy a bankárok számára a háború villámcsapásként érkezett. A diplomaták számára pedig az utolsó lehetőség volt, amikor a levelezések, a bizalmas eszmecserék és konferenciák szokásos rutinja már mind kudarcot vallott. A tábornokok számára hirtelen sürgetővé vált, mivel a késlekedés kizárólag a másik félnek kedvezne. Az uralkodók, akik mindig arról álmodoztak, hogy a nemzetközi kapcsolatok családi ügyként kezelendők, hirtelen elveszítették a talajt a lábuk alól, és a politikai elitnek, amely uralkodóik fölé kerekedett, a leghalványabb fogalma sem volt arról, mire vállalkoznak.³⁷ A háborús felelősség kérdése azért volt döntő kérdés, mert a békeszerződések ennek alapján állapították meg a jóvátételi fizetéseket.

(A háború finanszírozása és a hitelek törlesztése) A Nagy Háború hatalmas költségeinek finanszírozására valamennyi hadviselő állam jelentős kölcsönöket vett fel, elsősorban a saját állampolgárainak kibocsájtott kötvények formájában.

Franciaország a második világháborúig nagyjából kifizette tartozásait, de ez a teher is hozzájárult ahhoz, hogy nem volt képes felvenni a versenyt a hitleri Németország fegyverkezésével. Az Egyesült Államoknak az első világháború előtt alig volt államadóssága (1916-ban a GDP mindössze 2,7 százalékát tették ki a tartozások), a háborús készülődésekre viszont főként saját állampolgáraitól vett fel 25 milliárd dolláros kölcsönt. Igaz, az Egyesült Államok sokat hitelezett szövetségeseinek, ám a békekötés után sem a britek, sem a franciák nem tudtak fizetni, arra hivatkozva, hogy a német jóvátételre várnak. Az amerikai vezetés az ötletért Nobel-békedíjat kapott Charles Dawes javaslatára 1924-ben Németországnak nyújtott hitelt, amelyből az ország fizetni tudta a jóvátételt – a két európai antant hatalom pedig törleszthetett az Egyesült Államoknak. Mindez jól működött addig, amíg Hitler leállította a jóvátétel és a kölcsön visszafizetését.

A britek ennél is ravaszabbak voltak. Külső adósságaikat ugyan nagyjából rendben törlesztették, a saját állampolgáraiktól felvett hitelekkel azonban más volt a helyzet. Az 1917-ben kibocsájtott, és 3 millió brit által közel 2 milliárd font értékben vásárolt Nemzeti Háborús Kötvényekre eredetileg 5 százalékos kamatot ígértek. Tíz évvel később Churchill javaslatára ezeket 4 százalékos hitelekké „változtatták”, majd később egy részüket olyan, immár csak 3,5 százalékos kötvényekké alakították, amelyek nem kötelezték az államot az eredeti tőke visszafizetésére, amíg a kamatokat rendben törleszti.

Mivel időközben a piacon általában jobb feltételekkel lehetett pénzhez jutni, a brit kormány egészen 2015 márciusáig (!) nem törlesztette az összes ilyen adósságot – így állampolgárai gyakorlatilag egy évszázadon keresztül fizettek azért, hogy hitelezhesék kormányukat (hiszen a tőkét ők maguk is jobb feltételekkel fektethették volna be). Nagy-Britannia 1917 óta becslések szerint 5,5 milliárd fontot fizetett ki kamatként, 2015 márciusában pedig nagyjából 1,9 milliárd fontot törlesztett a megmaradt, még mindig több mint 100 ezer kötvénytulajdonosnak.

Németországban az államcsőd „megoldotta” a belső adósság problémáját, azonban a békeszerződésben kirótt hatalmas jóvátétel hosszú évekre leterhelte a német gazdaságot. Az 1929-ben 112 milliárd márkára csökkentett összeg fizetését Hitler 1933-ban felfüggesztette, a háború után pedig csak 1953-ban kezdtek a németek újra törleszteni (a nyugati szövetségesek az NSZK tartozásának egy részét elengedték). Az egykori jóvátétel utolsó részletét 2010 októberében fizette ki a már újraegyesült ország, amely összességében mintegy 96 ezer tonna aranynak megfelelő értéktől vált meg a versailles-i béke következményeként.³⁸

(A második világháborúhoz vezető út – Keynes: A békeszerződés gazdasági következményei) Az első világháború legfontosabb következménye azonban a második világháborúhoz vezető út szisztematikus kikövezése, majd a fegyveres konfliktus feltételeinek megágyazása volt. Az első világháborút követő béke a háború folytatása volt, csak éppen más eszközökkel. A bolsevikok kihirdették a háború végét, hogy azután az Orosz Birodalmat polgárháborúba taszítsák. A nyugati államférfiak megfogalmazták a békeszerződéseket – a legyőzött központi hatalmak mindegyik államával –, és ezek közül bármelyik kiváló *casus belli*-nek volt tekinthető. És ahogy John Maynard Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei* (1920) című munkájában megjósolta, a „bosszú sem várható magára”. Mint kiderült, Keynesnek csak félig volt igaza. Ő úgy vélte, hogy a versailles-i szerződésben meghatározott pénzügyi terhek képezik majd a háború utáni viszályok gerincét. Az európai „polgárháború” akkor fog bekövetkezni – írta –, „ha Közép-Európát tudatosan elszegényítjük... ha azt a nézetet valljuk, hogy Németországnak egy csöppnyi fejlődést sem szabad engedélyezni legalább egy generáción keresztül, hogy Németországot évről évre szegénységben kell tartanunk, gyermekeiket pedig éheztetni kell és megnyomorítani”.

A második világháborúnak Európán belül azonban nem gazdasági okai voltak, legalábbis nem abban az értelemben, ahogyan Keynes gondolta. Az okok sokkal inkább területi jellegűek voltak, vagy pontosabban, az „önrendelkezési jog” elvén alapuló területi rendelkezésekből és etnikailag kevert települési minta realitásaiból fakadó konfliktusokból következtek. Keynes arra számított, hogy a békeszerződések elleni első reakciók Németországban jelentkeznek majd. Valójában ez Törökországban következett be, bár ami ott történt, előrevetítette a majdani németországi eseményeket.³⁹

JEGYZETEK

- 1 Luther Márton követeléseinek fontos eleme volt a búcsúcédulák árusításának megszüntetése.
- 2 Az Iszlám Állam térnyerése ugyan vallási köntöst visel, valójában terrorista térhódítás és kegyetlen rablóhadjárat. Az iszlám pénzügyi politikájáról lásd bővebben: DR. VAHID YOUSEFI – KÓBOR JUDIT: *Az iszlám világ pénztörténete és bankrendszere*. Valóság, 2013/6. szám.
- 3 NÉMETH ISTVÁN (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.
- 4 URBÁN JUDIT: *Az első világháború – új megközelítésben*. In: Grotius – recenzio.
- 5 FERGUSON, NIALL: *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar Kiadó, Budapest, 2012. p. 79–80.
- 6 Az akkoriban nagyhatalomnak elfogadott öt állam – Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia – már korábban is bocsájtott ki nagy mennyiségű kamatozó kötvényt háborúk finanszírozására, és mindegyik esetében számítani lehetett arra, hogy egy nagyobb európai konfliktus esetén ismét ezt tennék. 1905-ben az öt nagyhatalom által kibocsájtott kötvények majd 60 százalékát tették ki a Londonban jegyzett, uralkodó fix kamatozású értékpapíroknak. A Franciaország, Oroszország, Németország és Ausztria által kiadott kötvények az összes értékpapír 39 százalékát adták, vagy a külföldi kincstári adósság 49 százalékát. Uo. p. 83–84.
- 7 Uo. p. 81–82.
- 8 Oroszország, háromnapos döntésképtelenség után, július 31-én kezdte meg az általános mozgósítást, és a német kormány is csak ezt követően küldte el ultimátumát Szentpétervárra. A németek csak augusztus 1-jén üzentek hadat Oroszországnak, a Németország elleni hadüzenet pedig csak két nappal később érkezett meg. Anglia mindössze augusztus 4-én csatlakozott, de a döntést a Rothschildok, s a *The Economist* szerkesztői ellenítették. Uo. p. 86.
- 9 Uo. p. 83.
- 10 Uo. p. 86.
- 11 Uo. p. 87.
- 12 Uo. p. 89.
- 13 Uo.
- 14 Uo. p. 90.
- 15 Bethmann Hollweg hadicél-irányvonalai (1914. szeptember 9.) In: Németh István (szerk.): *Az első világháború*. p. 393.
- 16 BICKERICH, WOLFRAM: *Műlekvár és hadikenyér. Hogyan változtatta meg az I. világháború a gazdaságot?* In: BURGENDORF, STEPHAN-WIEGREFE, KLAUS (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófiája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. p. 155.
- 17 Uo. p. 156.
- 18 Uo. p. 156.
- 19 Volt pótvaj színezett túróból, salátaolaj-pótló vízben hígított növényi kivonatból, műlekvár zselatinból és színezett vízből, és burgonyalisztből készített hadikenyér. 1918-ban több mint 11 ezer ilyen csökkent tápértékű terméket számoltak össze. Uo.
- 20 Walther Rathenau mellett olyan gazdasági vezetők álltak, mint Florian Klöckner, a duisburgi Klöckner konzern résztulajdonosa, Franz Burgers, a Schalkai Bánya- és Kohóüzemek vezérigazgatója, valamint Hermann Fischer, a legnagyobb magánkereskedelmi bank, a Discontogesellschaft tulajdonosa. Az „ipari tanácsadó testület” tagjai voltak többek között Hugo Stinnes, mülheimi iparmágnás, Emil Kirdorf, a Gelsenkirchener Bergwerks AG vezérigazgatója, August Thyssen, Paul Reusch és Hermann Röchling. Uo. p. 161.
- 21 Wolfgang Kapp keletporosz tartományi főigazgató, a Német Hazafias Párt (*Deutsche Vaterlandspartei*) egyik alapítója, rosszállását fejezte ki „a rendkívül aggasztó államszocializmus” miatt. Az össznémet érzületű Krupp-vezérigazgató Alfred Hugenberg mindebben „az individualista gazdasági korszak végét” látta. Uo. p. 157.
- 22 Uo. p. 158.
- 23 Uo. p. 159.
- 24 GALÁNTAI JÓZSEF: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000. p. 241.
- 25 *Federal Reserve System* („Szövetségi Tartalék Rendszer”, röviden Federal Reserve, nem hivatalos, de gyakran használt rövidítéssel Fed) az Amerikai Egyesült Államok központi bankrendszere. Az 1907-es bankpánik után a Kongresszus létrehozta a Nemzeti Monetáris Bizottságot (*National Monetary Commission*), hogy dolgozza ki a bankrendszer reformjának tervét. A bizottságot Nelson Aldrich szenátusi republikánus pénzügyi szakértő vezette. Aldrich a központi bank gondolatának ellenzőjeként Európába is elutazott, de miután megvizsgálta Németország bankrendszerét, arra a meggyőződésre jutott, hogy a központi bank jobban működik, mint az államkötvényekre épülő rendszer. 1910-ben Aldrich, illetve a J. P. Morgan, Rockefeller és Kuhn, Loeb, & Co. Bankok képviselői 10 napra félrevonultak a georgia-i Jekyll-szigetre. A megbeszéléseket Paul Warburg (Kuhn, Loeb, & Co.) irányította, és ő készítette el később a Federal Reserve-törvény első vázlatát. A találkozó nagy jelentősége ellenére egészen 1916-ig, három évvel a törvény elfogadása utánig, titokban maradt a nyilvánosság, sőt a kormány előtt is (Bertie Charles Forbes írt

- róla először egy újságcikkben). A Federal Reserve, amelynek első elnöke Warburg lett, kulcsszerepet játszott az első világháború idején a szövetségesek és az Egyesült Államok háborús erőfeszítéseinek finanszírozásában.
- Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Federal_Reserve_System (Hozzáférés: 2014.05.30)
- 26 Németországot katonailag nem győzték le. Még 1918-ban is erősebbek voltak a franciáknál, Clemenceau megállapítása szerint: „A németek hibája az, hogy 20 millióval több van belőlük”.
- 27 Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924) demokrata párti politikus, az Egyesült Államok elnöke (1913–21). Az I. világháború idején az elnök személyes tanácsadója; Edward Mandell House ezredes szervezte azt a találkozó sorozatot, amely mára a Külügyek Tanácsa (*Council of Foreign Relations*, CFR) név alatt a világ egyik legnagyobb globalista társaságává vált. E találkozók során született meg 1917-ben a 14 pont, amely alapul szolgált a béketárgyalásoknak és a Népszövetség létrehozásának. A Külügyek Tanácsának székhelye New Yorkban, a Harold Pratt házban található, amelynek adományozója a Rockefeller’s Standard Oil társaságot uraló Pratt család. In: BRADLEY, MICHAEL: *Titkos társaságok könyve*. Alexandra Kiadó, Pécs, 2006. p. 38.
- 28 A versailles-i békeszerződés (1919. június 28.) részleges közlését lásd: HALMOSY DÉNES: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. p. 53–78.
- 29 FÖRSTER, STIG: *A globalizált háború*. In: Burgdorf, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.) *Az első világháború*. p. 194.
- 30 Németh István: *A 20. század „őskatasztrófiája” (Tézisek)*. In: uő (szerk.): *Az első világháború*. p. 355.
- 31 NÉMETH ISTVÁN: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula Kiadó, Budapest, 2004. p. 121.
- 32 TÓTH PÉTER ANDRÁS: *Hans Delbrück és a háborús felelősség kérdése*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború*. p. 311–322.
- 33 Hans Gottlieb Leopold Delbrück (1848–1929): német történész és politikus. Történelmet tanult, s 1873-ban doktorált. Önkéntesként részt vett a porosz–francia háborúban. 1883-tól Heinrich von Treitschkevel együtt, majd 1889–1919 között egyedül szerkesztette a *Preußische Jahrbücher*t. 1885-től a berlini Frigyes-Vilmos-Egyetem tanára, ahol a hadtörténetet bevonta az általános történettudományba. 1921-től emeritusként öt kötetes világtörténetet írt.
- 34 Tóth Péter András: *Hans Delbrück*. p. 313.
- 35 Ferguson, Niall: *A világ háborúja*. p. 104.
- 36 Uo. p. 93.
- 37 Uo. p. 107.
- 38 BBC HISTORY MAGAZIN (online): 100 évig fizették az első világháború adósságait. http://index.hu/.../2015/.../100_evig_fizettek_az_első_vilaghaboru_adossagait (2015.05.20.)
- 39 Ferguson, Niall: *A világ háborúja*. p. 141–142.

90 évvel ezelőtt született Kemény János, az informatika úttörője

*„A társadalom fő reménye a számítógép lehet,
az ember és computer harmonikus szimbiózisa.”*

KEMÉNY JÁNOS

Ki volt az a 90 évvel ezelőtt született ember, aki kidolgozta az amerikai matematikaoktatás új módszertanát, aki ez elsők között javasolta az egyetemi számítógépközpontok, majd számítógép hálózatok megépítését – szinte látnokian megsejtve azok világméretűvé váló terebélyesedését –, aki a misztikum világából a hétköznapi, nem programozói szakképzettségű ember számára is elérhetővé tette a számítógép használatát, megsejtve, és részben megalapozva a mai PC-korszakot, aki több más találmányával járult hozzá a számítógépek világméretű elterjedéséhez? (Az első számítógépek megjelenésekor az IMB elnöke – nem valami nagy látnoki képességről téve tanúbizonyságot – azt találta mondani, hogy Amerikának mindössze öt nagyszámítógépre lesz szüksége.) Ki volt az, aki Einstein egyik matematikai asszisztense lett, segítve őt az általános térelmélet kutatásában, aki megreformálta az amerikai főiskolai és egyetemi oktatást, lehetővé téve feketék, nők és indián öslakosok beiratkozását a felsőfokú oktatási intézményekbe, akit Jimmy Carter amerikai elnök a legalkalmasabbnak tartott arra, hogy vezesse azt a bizottságot, amely a Three Mile Island-i atomerőmű-baleset utáni vizsgálatok lefolytatására kapott elnöki megbízatást, amelynek jelentése az Egyesült Államok egyik legismertebb tudósává tette? Lehetséges olyan emberi aktivitás, amelybe mindez belefér? Igen, válaszolhatjuk, elárulva annak az embernek nevét, akire e cikkel emlékezünk, abból az alkalmából, hogy 90 évvel ezelőtt Budapesten született. Ő volt Kemény János, az informatika egyik nagy előfutára.

KEMÉNY JÁNOS GYÖRGY (Amerikában John G. Kemeny) 1926. május 31-én Budapesten született. A Rácz-féle elemibe járt, abba az iskolába, ahova egy ideig Neumann János, valamint osztály-, illetve padtársa Balázs Nándor is járt, aki később, egy rövid ideig szintén Einstein asszisztense volt Princetonban¹. Ezután a híres Berzsényi Gimnáziumba iratkozott be. Nem akármilyen iskola volt ez, tanított itt Benedek Marcell és Tangl Károly; a gimnázium olyan tanítványaira büszke, mint Bálint György, Károlyi Mihály, Tom Lantos, Soros György², hogy csak az újságolvasók által ismerteket említsem. Már gyermekkorában feltűnt kimagasló matematikai tudásával. Amikor amerikai karrierje csúcán a magyar matematikusok világhírének titkáról faggatták, ő a magyar matematikatanárok és a tanulmányi versenyek szerepét emelte ki: – „Ezeknek a matematika-versenyeknek Magyarországon régi hagyományai vannak, amelyek a múlt századra nyúlnak vissza. A versenyen való jó szereplés nem csak a diák, hanem az iskola számára is nagy dicsőség.”

Irány Amerika!

Családja 1940-ben az Egyesült Államokba emigrált. A messze útra induló Kemény János búcsúztatására elment az egész osztály. Bölcsházay Árpád, kedvenc matematikatanára a pályaudvaron mondta neki: – „*Jó, hogy elutazol, mert aggaszt Magyarország jövője.*” Látnoki szavak voltak ezek, mivel itthon maradt rokonait elnyelte a holokauszt. A 14 éves pesti fiú úgy szállt

partra az Újvilágban, hogy egy szót sem tudott angolul. New York-i középiskolája (George Washington High School) nem lehetett túl rossz, mert odajárt Henry Kissinger is.

Katonai szolgálata során került Los Alamos-ba, ahol az atombomba kifejlesztésére indított Manhattan terv keretében Neumann János és a későbbi fizikai Nobel-díjas Richard Feynman munkatársaként dolgozott. Találkozott az Amerikában dolgozó híres magyar fizikusokkal. Tanítómesterei közé tartozott Neumann János, akiről úgy gondolta, hogy a Manhattan tervben végzett munkája elősegítette a komputer-találmányát. „Ha az a munka nincs, akkor a komputer feltalálása is várat magára” – szokta volt mondani.

A háború után Princetonban folytatta egyetemi tanulmányait, ahol egy jól sikerült vizsga után furcsa kiejtésére felfigyelve matematikaprofesszora megkérdezte, honnan származik: Mikor Kemény megmondta, a professzor égne emelte karjait: – „**Úristen, még egy magyar!**” A Princetoni Egyetemet 3 év alatt végezte el. 1945-ben megkapta az amerikai állampolgárságot.

Einstein asszisztense

1949-ben doktorált logikából. 23 évesen pedig Oppenheimer ajánlására a Princetoni Egyetemen 1948–49-ben Albert Einstein matematikai asszisztense lett. „*Einstein volt a legkedvesebb, legaranyosabb ember, akivel életemben találkoztam. Asszisztense mindig matematikus volt.* [Kezdetben a bácskai születésű Mileva Maric, Einstein első felesége, majd Grossmann Marcel és Lánzos Kornél is matematikai segédei voltak.] *Einstein nem szorult másra fizikából. Matematikából segíteni kellett neki. Értette a matematikát, de nem volt korszerű matematikatudása. Ehhez kellett az asszisztens. Hogy őszinte legyek, a matematika modern módszereihez jobban értettem. ... Nem vagyok igazi fizikus, de a modern fizika fejezetei közül leginkább a relativitáselmélet fogott meg, abból sokat olvastam.*” – nyilatkozta egyik alkalommal. Einstein és Kemény az egyesített térelméletet kutatták. Neumann és Einstein univerzalitását vallotta igazi példaképének, szemben a többi matematikaprofesszorral, akik csak egy egészen szűk területen dolgoznak, és másról nem is lehet velük beszélni. Neumann is Princetonban volt professzor. A logika, valószínűség-számítás, a matematikának játékokra, közgazdaságra történő alkalmazása volt Kemény elsődleges érdeklődési köre. Ugyanekkor *szenvedélyesen érdekelte a matematika társadalmi szerepe és tanítása.*

Kemény, a feltaláló

Kemény János a matematika és a számítástechnika világhírű tudósa volt. A korai hatvanas években kezdett azon gondolkodni, hogyan használhatnák egyszerre többen a számítógépet. Hiszen amíg a használó gépel vagy a printer nyomtat, a processzor nem csinál semmit! Így fogalmazódott meg az *időosztásos számítógép-operációs rendszer* gondolata. Mindegyik használó saját terminálján saját programjával foglalkozik, a központi számítógép pedig beosztja saját processzorának működési idejét: az minden másodpercet kihasználva végül is mindenkit ellát. Az időosztás tehát nem a használó, hanem a központi program feladata. A Dartmouth Időosztásos Rendszer 1963-ban valósult meg. – „*Életem egyik legboldogabb pillanata volt, amikor nem kellett többé kártyákat lyukasztatnom*” – emlékezett vissza Kemény. Az IBM első Louis Robinson-díját John G. Kemény nyerte el 1990-ben az időosztásos rendszer bevezetéséért.

Megnyílt a kapu, hogy sok egyetemi hallgató *ujjközelbe* kerülhessen a számítógéphez. Ugyancsak őt tekintik az *e-mail* feltalálójának³, ő az első egyetemi *számítógép hálózat* létrehozója is.

Neumann János azt ismerte fel, hogy a számítógép az aritmetikai műveletek terén különlegesen nagy teljesítményekre képes, Kemény pedig arra jött rá, hogy ez a lehetőség csak

úgy válik mindenki számára hozzáférhetővé, ha a használandó programozási nyelv egészen egyszerű. Ezért 1964-ben Tom Kurtz-cal közösen kidolgozta a BASIC (*Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code*, azaz a kezdők bármely célra használható szimbolikus utasítási kódja) nevű interaktív programozási nyelvet, amelynél a gép azonnal reagál a kapott utasításra, így azt a kezdő is gyorsan megtanulhatja *próbaszerencse* alapon. (Nagyon találó rövidítés, mert magának a mozaikszónak a jelentése (basic = 'alapvető') is éppúgy kifejező.)

Megfogalmazta a nyelvvvel szemben támasztandó alábbi kívánalmakat:

1. A nyelvet a kezdő is könnyen megtanulhassa.
2. Sokoldalú nyelv legyen: bármilyen célra készülhessen program.
3. Magas szintű utasításai utólag tanulhatók, árát ne a kezdő fizesse, hanem a haladó.
4. A nyelv legyen interaktív használó és számítógép között.
5. Világos, érthető hibaüzeneteket adjon használóinak.
6. Kis programokra gyorsan válaszoljon.
7. Használható legyen a gép szerkezetének ismerete nélkül.
8. Védje a használót a computer operációs rendszerének gondjaitól.

Ez lett autója rendszáma is. (Egy másik autójának rendszámabláján ez volt: LOGIC.) A BASIC a Föld legtöbb ember által értett és használt nyelvei közé tartozik. Az első BASIC program 1964. május 1-jén hajnali 4 órakor futott le. Kemény vallja: – „*A BASIC nyelvet nem azért találtuk ki, hogy egy újabb számítógépanyelvet csináljunk. Azért találtam ki, mert úgy éreztem, hogy a számítógépet hozzáférhetővé kell tenni minden egyetemi hallgató számára.*”

Az első személyi számítógépek ezt választották anyanyelvüknek, így a BASIC-et ma többen használják, mint az összes többi számítógépanyelvet együttvéve. A BASIC rengeteget tett azért, hogy a programozás ne absztrakt, csak a szakértők számára felfogható feladat, hanem a kezdőket is segítő, hatékony módszerré válhasson. Tom Kurtz-cal közös munkájuknak forradalmi hatása volt az informatikára: demokratiszálta, közérthetővé tették a programozást, és évtizedeken átívelő szabványt teremtett. A BASIC óriási karriert ért el; több, később kifejlesztett programnyelv alapjává vált, többek közt a Visual Basic is erre épült.

Valamikor Ford (pontosabban Galamb József – „Úristen, még egy magyar!”) azért alkotta meg a T-modellt, hogy *minden polgárnak lehessen autója*. Az időosztás és a BASIC valami hasonlót valósított meg: *számítógép-programozóvá nevelte a fiatalok millióit*.

Amikor a BASIC megszületett, Kemény és Kurtz a márkanévet levédte, de a nyelvet bárki díjazás nélkül használhatta. Ez nyilván hozzájárult a BASIC gyors elterjedéséhez. Megjegyzendő, hogy a későbbiekben Bill Gates a BASIC Microsoft verziójával alapozta meg mai hatalmas vagyonát. Bill Gates négy magyarnak köszönheti vagyonát jelentős részét. Elsősorban Neumann Jánosnak, aki megalkotta a mai számítógépek őseit, másrészt Kemény Jánosnak, aki megalkotta azt a számítógép-programozási nyelvet, amelynek a Microsoft által módosított változata sikeres termék lett, melynek bevételeivel a vállalat megalapozta a későbbi fejlesztéseket, Simonyi Károlynak, annak a magyar szoftverzeneszerzőnek, akit maga Gates nevezett a jobb kezének, aki a termékekben megtestesülő Windows, Word, Excel projektek legfőbb irányítója volt a Microsoftnál több mint két évtizeden keresztül, és végül, de nem utolsósorban Gróf Andrásnak, az Intel vezetőjének, aki a negyedik mikroprocesszor, a 8080 megalkotásával indította el a mikroszámítógépek forradalmát.

Kemény, az iskolareformer

Kemény azt vallotta, hogy: „*A társadalom fő reménye a számítógép lehet, az ember és computer harmonikus szimbiózisa.*”

Ő volt az *amerikai főiskolai/egyetemi oktatás nagy reformere*. Több újítást is bevezetett. Az általa irányított Dartmouth egyetemen – ahol 1962 és 1971 között még Szent-Györgyi Albert⁴ is dolgozott – az alapító Eleázár Wheelock lelkes szándékának megfelelően *lehetővé tette feketék, nők és indián őslakosok beiratkozását a főiskolára*, amelyen addig a rendkívül konzervatív hagyományok ezt nem engedték meg. *Ez a reformja* Amerika-szerte nagy ellenállást, felháborodást váltott ki, de *később általánosan elfogadottá vált*. Ma őt tekintik a felsőoktatás egyik nagy reformerének. Tanítás iránti elkötelezettségét jól mutatja, hogy a Dartmouthban a rektort a tanítástól eltiltó szabályzat ellen fellázadt, és lemondásáig tartott órákat, nem csak matematikus hallgatóknak. „Az emberiség érdekében égetően szükségesnek tartom, hogy a következő évtizedben a számítógépekhez szabadon hozzá lehessen férni az Egyesült Államok valamennyi egyetemén és főiskoláján, és a hallgatók többsége a diploma megszerzéséig alaposan elsajátítsa a használatukat. A társadalom a súlyos problémák megoldásában csak akkor számíthat igazán a modern komputerok segítségére, ha sikerül felnőnie egy komputeren nevelkedett generációnak. A társadalom problémáit a gépek egyedül nem tudják megoldani, de a kérdések bonyolultsága miatt mindenképpen szükség van a nagyon kifinomult felhasználásukra.” Elsőként javasolta, hogy „1980 után **ne fogadják el teljes értékűnek azt az egyetemet vagy főiskolát, ahol a hallgatók nem dolgozhatnak szabadon, számítógépen**. A számítóközpont használatát épp olyan fontosnak kell tekintenünk, mint a könyvtárét. [2, 102. o.]” Elsőként ismerte fel a *folyamatos továbbképzés* szükségességét, annak a kulturális színvonalra gyakorolt hatását. Országos méretekben javasolta a számítóközpontok létrehozását. Az elsők között jött rá, hogy a *számítástechnika* hamarosan szinte *minden ember számára nélkülözhetetlenné fog válni*, ezért ennek *oktatása rendkívüli fontosságú*.

Dartmouth College

Albert Einstein ajánlására a 27 éves Kemény Jánost hívta meg a matematika professzorának 1953-ban a Dartmouth Főiskola. Ezt az új-angliai egyetemet 1759-ben alapították, tehát idősebb, mint maga az Egyesült Államok. Nagyon republikánusan konzervatív és nagyon WASP (White Anglo-Saxon Puritan, fehér angolszász protestáns) hagyományok örököse. 1953–70-ig matematikaprofesszor, 1955–67-ig a Matematikai Tanszék vezetője, 1970-ben a főiskola rektora lett, ezt a tiszteletet 1981-ig töltötte be – munkásságával, eredményeivel téve világhíressé a kis vidéki főiskolát. Rektori működését történelmi fordulatnak ítélik Újangliában. 1962-ben ő javasolta az *egyetemi számítógépközpont*, majd *számítógép-hálózat* megépítését is. A *matematikaoktatás új módszertanát dolgozta ki* és vezette be, ugyanis élete legnagyobb szenvedélye a tanítás volt. Élete végéig vallotta: – „*A tanítás az egyetlen gyógykezelés, ami használ nekem.*” Kemény János meggyőződése szerint a matematika ismerete mindenkinek kijár. Ezért is tanította ő maga a matematikát az összes, nem matematika szakra járó elsőéves egyetemistának. Az *Introduction to Finite Mathematics* című könyvét a Prentice-Hall kiadó négy ízben (1956, 1957, 1966, 1974) adta ki, csak az Egyesült Államokban több mint 200 000 példányban adták el, és számos nyelvre lefordították⁵. Az általa végrehajtott átszervezés legláthatóbb jele az lett, hogy az Intézetben 30 évre csökkent az átlagos életkor.

Rektorsága alatt bevezette, hogy a Dartmouth Kollégium minden diákjának – a bölcsészeknek is – legyen számítógépe. Elérte, hogy ma Dartmouth Amerika

legszámítógépesítettebb egyeteme: a végzős hallgatók 90%-a computer-literátus. (Nemcsak videojátéokra és szövegszerkesztésre használja személyi számítógépét, hanem programozásra és hálózatba kapcsolásra is.)

1981–92 között nyugdíjas elnök (president emeritus); 1981–90 a matematika és számítógép-tudomány professzora; 1990–92 matematika professzor, nyugdíjas.

John G. Kemeny 19 egyetem díszdoktora lett, a Nemzeti Tudományos Alap tanácsadója és az amerikai Matematikatanítási Bizottság elnöke volt. Elnyerte a New York-i Akadémia díját, az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémia tagjává választotta. Előadásait Ausztriától és Izraeltől Indiáig és Japánig világszerte elismerés és tisztelet kísérte. Életműve csúcását mégis akkor érte el, amikor 1979. április 11-én Jimmy Carter elnök hívására belépett a Fehér Ház Ovális Irodájába.

Harrisburg: ember és technika

1979. március 28-án hajnali 4 órakor Pennsylvania állam Harrisburg nevű városának közelében egy atomerőműben rendkívül kicsiny és jelentéktelen üzemzavar történt. Ebből egy héten belül az év legnagyobb újságszenzációja támadt, amelynek hatásai az egész világra szétgyűrűztek.

Két héttel az üzemzavar után az Egyesült Államok elnöke tizenkét tagú vizsgálóbizottságot nevezett ki az eset kivizsgálására, és Kemény Jánost bízta meg a bizottság vezetésével. Jimmy Carter a nukleáris technikában is járatos volt. Atom-tengeralattjárón teljesített katonai szolgálata folytán azt a főladatot adta a Kemény-bizottságnak, hogy tisztázza a harrisburgi eset okait, főleg pedig annak tanulságait. Így indult a féléves vizsgálat. Kemény János, mint nagytekintélyű kívülálló tudós, a kockázatelemzés szakértője lett a bizottság elnöke. A Bizottság fél év múlva nyújtotta be jelentését Carter elnöknek. Ez a jelentés korunk egyik legjellemzőbb, leszebb dokumentuma, **Kemény-jelentés** (Kemeny report) néven híresült el. A Kemény-bizottság nemcsak a baleset műszaki és szervezési hátterét tárta fel, hanem a jövő számára fogalmazott meg tanulságokat olyan gondos stílusban, hogy azt a Kongresszus tagjai, újságírók, diákok is megértsék. A berendezéssel csak kis probléma volt. Az összes súlyos hibát az operátorok követték el. A jelentés rámutatott a nukleáris operátorok kiválasztási módjának alacsony színvonalára – nem alkalmaztak semmiféle iskolázottsági kritériumot! –, a kiképzés hiányosságaira, rámutatva, hogy olyan operátorokra és felügyelőkre van szükség, akik mélyen értik az egész erőmű működését, és így reagálni tudnak kisebb üzemzavarok sorozatára is. Tárgyalja azt is, hogy a Nukleáris Felügyelő Bizottság – egyszemélyesen felelős vezető hiányában – milyen felkészületlen és határozatlan volt. A sajtót és a lakosságot főleg a sugárszennyezés érdekelte. Az erőmű-szerencsétlenség által okozott többletdózis a természetes dózison nem egészen 1%-a volt. Ha ezt lefordítjuk a lakosságnak okozott rák-kockázatra, az adódik, hogy az erőmű-szerencsétlenség által okozott rákesetek száma 0,7.

A Kemény-jelentés országos visszhangot váltott ki, John G. Kemeny egy csapásra az Egyesült Államok egyik legismertebb és legbecsültebb polgára lett. Novemberben Jimmy Carter melegen megköszönte neki a munkát. Kitünt, hogy „Kemény nem kíván lemondani az atomenergiáról, amiatt az általános energiakrizis miatt, aminek tudomásulvételére még nem képes az amerikai nép.”

Nem sokkal később Amerika vezető műegyeteme, a Massachusetts Institute of Technology kérte fel, hogy tartson ott előadást a harrisburgi szerencsétlenség tanulságairól. *A demokrácia megmentése Amerikában – Harrisburgi leckéi* című előadását az amerikai tudományos élet a századvég talán legmélyebb, legfelelősségteljesebb és legelőremutatóbb üzenetének tekinti arról, hogy a demokrácia nem élheti túl, ha a polgárok és újságírók természettudományosan illiterátusok, írástudatlanok maradnak. Az előadás szö-

vege írásban és nyomtatásban az egész Egyesült Államokat bejárta, és Magyarországra is eljutott, ahol azt az atomerőművi vezetők és atomerőmű-ellenes zöldek egyaránt mélyen elgondolkoztató műnek mondták, és igazat adtak neki.

Amikor 1981-ben leköszönt a rektorságról, egyeteme hallgatóihoz szólt „lány hangján, magyaros kiejtésével”.

Miként azt a New York Times 1992. december 27-i száma is tette, idézzük fel zárómondatait:

„Az előttetek álló években sokféle hang fog szólni hozzátok – hangok, amelyek mondják, mit tegyetek éltetek során. E hangok közt lesz egy, amit sokféle mezben mondtak már a történelem folyamán, ez a legveszedelmesebb hang, amit hallani fogtok. Mindnyájunkban jelenlévő ősi ösztönre alapoz: az emberi előítéletre. Megpróbál megosztani bennünket: fehéreket a feketék ellen, keresztényeket a zsidók ellen, férfiakat a nők ellen. És ha sikerül neki, hogy elválasszon embertársainktól, a széttöredezett társadalomra kényszerítheti gonosz hatalmát. Ne hallgassatok erre a hangra! Inkább arra a belső szóra figyeljétek, amelyik azt mondja, hogy az emberiség békében élhet, az emberiség harmóniában élhet, hogy az emberiség tisztelheti minden egyes ember jogát és méltóságát. Használjátok tehetségteket – ezt a bennetek meglévő nagy értéket – egy jobb világ megalkotására, egy elviselhetőbb világ megalkotására, amelyben mindnyájunknak jut hely. Egyetemünk fiai és leányai: az egész emberiség a testvéretek, és ti testvéretek őrizői vagytok.”

Kemény Jánost Los Alamos-i évei óta foglalkoztatta az emberiség jövője. Mélyen megrázta az egyetemi diáktüntetések elfojtása, az amerikai fiatalok Kambodzsába vezénylése. 1973-ban ezeket mondta: **„A világ legsúlyosabb gondjainak gyökere viszont a túlnépesedés. Ez veszedelmesebb robbanással fenyeget, mint akármilyen atombomba.** De hiba volna ezért az orvostudományt tenni felelőssé.”

Családjával csak 1964-ben tett rövid látogatást Budapesten. 1992-ben, 66^{éves} korában egy váratlan szívroham végzett vele. Előző este még megláthatta, hogy legkisebb unokája először lábra áll. Kemény János, egy pesti fiú, Amerikában valószínűleg a legismertebb magyar-amerikai tudós lett az 1970-es, 1980-as években. A New York Times három hasábon búcsúztatta. Tartalmasan emlékezett meg róla a Washington Post, a Herald Tribune, a Guardian is. A pesti lapokban három sor jutott halála hírének. Meglepő, hogy Magyarországon milyen kevesen ismerik nevét, személyiségét, hatását. Életével elégedett volt, mert egyszer így vallott: *„Mit tennék, ha még egyszer újra kellene kezdenem az életemet? Azt hiszem, pontosan ugyanazt csinálnám.”* Volt egy játék mackója, amit unokájától kapott és éjjeliszekrényén tartott. Naponta elalvás előtt jó éjszakát kívánt neki.

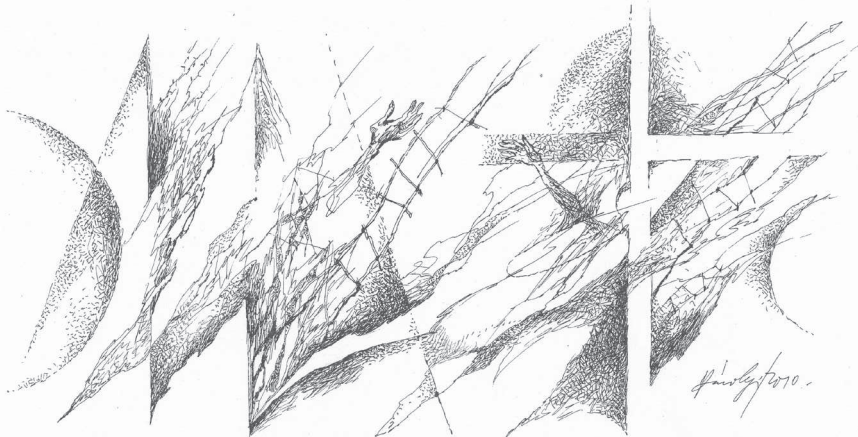
Talán, majd egyszer elalvás előtt mi is kézbe vesszük magyarul is megjelent *Az ember és a számítógép*⁷ c. könyvét, és beleolvassuk, hogy 44 évvel ezelőtt már olyan látnoki gondolatokat vetett papírra, mint a „lakások millióinak »komputerizálása«” (mondhatjuk, hogy felfedezte a PC-t!), a „saját bankkártya” (ez már megvalósult), „számítógépes automatikus készlet utánrendelés” (ez még soká lesz elterjedt), „minden 1 \$-nál nagyobb összeg esetén a készpénzfizetés megszünetése” (már ehhez is közeledünk), „személyhez szóló újság”, és még sok ötlet, ami még meg sem valósult.

IRODALOM

1. Kemény G. János: THREE MILE ISLAND LECKÉJE, *Fizikai Szemle*, 1992/4. 121–126. o.
2. John G. Kemeny: *Az ember és a számítógép*, Gondolat, 1978.
3. *JOHN KEMENY SPEAKING*®, Selected Addresses, Talks and Interviews by JOHN G. KEMENY from the years of his Presidency of Dartmouth College, 1970-1981, Edited by A. *Alexander Fanelli*, DARTMOUTH COLLEGE Hanover, New Hampshire, 1999. *KemenyInterview.pdf* (3.2 MB)
http://www.dartmouth.edu/~library/rauner/archives/oral_history/oh_interviews_pdf/KemenyInterview.pdf
4. Marx György: *A Marslakók érkezése*. Akadémia Kiadó, 2000.
5. Marx György: Kemény János, *Fizikai Szemle*, 1993/5. 169–176. o.
6. Gyulai József: Az Intel madártávlatból. Andy Grove / Gróf András halála kapcsán, *Fizikai Szemle*, 2016/5. 165–166. o.

JEGYZETEK

1 Két ilyen osztálytárs aligha van még a világon. 2 A migránsproblémában játszott szerepe miatt mostanában egyre kevésbé vagyunk rá büszkék. 3 Az elektronikus levélküldésre az inspirálta, hogy a felesége egy távoli főiskolán dolgozott, így fájlküldés útján, mondhatjuk, hogy e-mailen keresztül tartották a kapcsolatot. 4 A Wikipédia Szent-Györgyi Albert címszavában hibásan Dartmouth College szerepel. 5 Magyarra még nem sikerült lefordítani ezt a nagyszerű könyvet. 6 Egy kis számmisztika és koincidencia: Kemény a középiskolát és az egyetemet Amerikában 3-3, összesen 6 év alatt végezte el, ez a szám kétszer	(prim!) is megtalálható az életkorában (66), amely ráadásul 6-tal osztható szám, amiről köz tudott, hogy tökéletes szám, mivel osztóinak összege is 6 (1+2+3=6). És még ezen végjegyzet sorszáma is 6-os! A www.bookline.hu oldalon <i>590 Ft-os áron</i> több példányban is megvásárolható. <i>Alex Fanelli</i>, Kemény rektori titkárságának vezetője 1984. április 3. és szeptember 4. között, 9 alkalommal találkozva, egy 18 órás interjúsorozatot készített Kemény Jánossal, amely írásban hozzáférhető a Dartmouth Egyetem honlapján, illetve a fenti Irodalomjegyzékben megadott linken.

Az ópiumháborúk nyomában

Az ópiumháború című mű nemcsak lényegbevágó, de egyben megragadó olvasmány is, melyben az elismert sinológus egy nagy horderejű és vitatott téma vetületeinek a tudományos megvilágítására vállalkozik. A kínai nyelvet jól beszélve, Lovell¹ arra törekszik, hogy minden szempontot bemutasson, ami már az eleitől fogva egy roppant merész felderítő kísérletnek ígérkezik, melyben a kutató elsősorban a múltból merít ihletet, de mély jelenkor-történeti összefüggései miatt a logikusan érvelő gondolkodó tényfeltáró próbálkozásai sokszor a veszélyes tabuk határát súrolják. A könyv cselekményének összetett háttereit a sinológus a történelmi tények függvényében szövögeti: 1839 októberében a britek megkezdték az első ópiumháborút Kínával.

Lovell a súlyos politikai-katonai konfliktus ábrázolásában nemcsak a háborús brutálitások jellegzetes jegyeit ragadja meg, hanem a tragikomédia izgalmas elemeit is befűzi a változatos szempontokat bemutató fejezetek hömpölygő narratívájába. Így nem csoda, hogy a fordulatos történelmi cselekményekben megjelennek a viktoriánus képmutatás különböző formái, de egyidejűleg a bürokratikus huzavonák idegölő formalitásai is. Lovell nem hagyja ki a katonai ballépések sorozatainak, kudarcainak a tárgyalását sem, mint ahogyan a politikai opportünizmus következményeiről és a titkos együttműködések hálózatainak az átvilágításáról sem feledkezik meg. Mindazonáltal az utóbbi százhetven év során bizonyos összetevők, vagyis a különös félreértések áttételes mítoszsorozatai, vagy a hozzá nem értés és a kényszerű kompromisszumok mind-mind beépültek a modern kínai nacionalizmusba, mivel az akkori főszereplőknek kapóra jöttek ezek az elemek a friss nemzeti mozgalom kialakulási fázisában. Lovell rendszeresen használja a tényfeltárás különféle módszereit gondolatmenteiben. Megismerkedhetünk egyes történelemkönyvek sablonszerű kitűzéseivel, a televíziós dokumentumfilmek száraz üzeneteivel, vagy a múzeumokban őrzött becses tárgyi emlékek sokaságával, melyek ebben az esetben mind arra kellene szolgáljanak, hogy összesített tapasztalatokat kapjunk a múlt konfliktusairól. Csakhogy, ezeken a dolgokon túl, a szerző éleslátásának köszönhetően, meglepetésszerűen rájöhethetünk az igazság egy másik verziójára is, arra hogy mindezek a megközelítések csak apró töredékek a nagy képben, mivel itt valójában a kínai nacionalizmus egyik alapító mítoszával állunk szemben.

A sinológus kellő óvatossággal közelíti meg az első ópiumháború előzményeit, a konfliktus kibontakozását és a következményeket. Az író bebizonyítja, hogy kellő érzékenységgel tudja kezelni a kulturális különbségekből adódó félreértések tömkelegét, melyek mindig is nehézkessé tették a kínaiak nyugatiak általi megértését és fordítva. Ebből az elsődleges nyugati-ázsiai alapkonfliktusból (ópiumháború) kiindulva, Lovell² tulajdonképpen azt szeretné kideríteni, hogy milyen úton-módon alakították a külvilágból érkező kölcsönhatások Kína nemzeti mítoszait, vagyis hogy miként állítható a kollektív memória hatékonyan a jelen szolgálatába és, hogy a téveszme és az előítélet hogyan rombolták a zárt ázsiai népkonglomerátumban a modern nyugathoz fűződő kapcsolatokat.

Való igaz, hogy az ópiumháború témája sohasem szerepelt hangsúlyozottan a nyugati társadalmak történelemtudatában és lényegében napjaink Európájában az akkori történetek már szinte teljesen feledésbe merültek. Ez a fajta elfelejtős stílus azonban egyáltalán nem jellemző az ázsiai tömegek „kollektív” mentalitásra, mivel az ópiumháborúk ügye a történetíráson és a propagandán keresztül még mindig erős formáló erőként hat a kínai

nemzeti identitásra és a hivatalos öntudatra. A szerző új irányokból közelíti meg a kínai–brit konfliktus történelmi horderejű jellegzetességeit, közben pedig sikeresen rávilágít arra a bensőséges körülményre, hogy napjaink Kínájában az ópiumháború emlékezete lényegében traumatikussá alakult az ország újkortörténeti fejezeteiben. Valójában Kínában az ópiumháború jelöli az ország modern történelmének kezdetét. Ez esetben az emlékeztetpolitika mesterei semmit sem hagytak a véletlenre, ezért erre a momentumra ott úgy tekintenek az emberek, mint a folyamatos nemzeti megaláztatások végtelen sorozatára, amit természetesen a gonosz külső ellenség okozott, vagyis a bekövetkező birodalmi hanyatlás a nyugati imperialista elnyomók miatt van. Mindez kontrasztba van állítva a hősiessen, de reménytelenül ellenálló parasztság, vagyis a kizsákmányolt tömegek történetével, amikor egyszer csak meglepetésszerűen Mao elnök is fellép a történelem színpadára. Mao elnök bölcsen beállított szerepvállalásain keresztül valójában ráerősít a nyugati agresszor képére és azt sugallja, hogy az ópiumháború következményeiben rejlenek a Kína gyors hanyatlásával kapcsolatos eredeti okok. Lépésről lépésre így alakult ki az a fajta politikatörténeti narratíva, amelyben Kína lényegében az egyedüli áldozat szerepét játssza. Ezt sokan még ma is elhiszik, még akkor is, ha közben a gazdaságilag sikeres ország már néha finoman elfordul a vesztes és megalázott állapot további éltetésétől. A továbbiakban azonban az is kiderül, hogy a történelmet nem csak a győztesek írják, és így elmondható, hogy az elmúlt kétszáz év történelmi szerencsétlenségeinek dokumentálásában csak kevés olyan szorgalmas „vesztes” létezik, mint maguk a kínaiak.

Lovell igazából valóságos krónikát készített az ópiumháborúkról, melyben mindkét háborús szakaszt (1839–1842 és 1856–1860) részletesen feldolgozza. A könyv dokumentációja kapcsán fontos megemlíteni, hogy már a korabeli térképek mennyisége is lenyűgöző, amely majdnem eléri a százoldalas határt, de nem elenyésző a főszereplők velős színapsziszainak, az idővonalaknak és a jegyzékeknek a téra sem. A szakértő elsősorban az első ópiumháborúra fókuszál, mivel egyértelmű az ebből az időszakból származó források dominanciája. Lovell a második háborút „az első háború utóéletének” értelmezi „bemutatva, hogy a Kínával kapcsolatos téveszmék, melyek már az előző konfliktusban is megnyilatkoztak, hogyan generálnak további erőszakspirálokat, előítélet és büntudatot”.

A mű elején Lovell alapos politika- és gazdaságtörténeti betekintést nyújt az olvasónak. Így megismerkedhetünk a viktoriánus éra és a Csing-dinasztia korabeli jellegzetességeivel. A szakértő eredeti kínai és angol forrásokra támaszkodva lenyűgöző részletességgel idézi fel az időszak kusza történéseit, de talán ennél is fontosabb, hogy világosan megmagyarázza az olvasónak, hogy Kína az ópiumháborúkat valójában egy alapító mítosszá változtatta, mert mélyen beépítette a modernitásért folytatott küzdelem keretrendszerébe. Lovell a korai 19. század történelmi brokátjáig szövi történeteit, amikor a kínai selyem, tea és porcelán iránt nagyon instabil volt az európai kereslet. Ekkor saját ezüstkészleteik megkímélése céljából a britek az Indiából (Bengál) származó ópiummal kezdtek fizetni a fent említett luxuscikkekért. Amikor a kínai Csing császár betiltotta az ópium behozatalát, ezt részben a drog korrupciós hatásai miatt tette, de azért is, mert korlátozni akarta az idegenek által üzött külkereskedelmi vonalat. A brit csempészek ezt figyelmen kívül hagyták, és amikor a kínai hivatalnokok keményen léptek fel velük szembe és megsemmisítették az elkobzott ópiumot, akkor az angol kormány elküldte a hadihajóit, hogy büntetésből ágyúzzák a part menti településeket. 1840 júliusában a brit flotta hadihajói már meg is közelítették Kína déli partjait. Bár az angol megtorlás már bármikor várható volt, de a bosszúhadjárat mégis meglepte a kínai hadsereget és az ottani békés lakosokat. Az első csata még tíz percet sem tartott, de ezzel a konkrét katonai manőverrel megkezdődött az első ópiumháború, amely a továbbiakban egy sor egyenlőtlen hadászati erőpróbát idé-

zett elő (1842-ig), ahol a kínaiaknak technikai lemaratottságuk miatt nem sok esélyük volt a jól felszerelt angol hadigépezet ellen. A második ópiumháború 1860-ban érte el csúcspontját, amikor a brit és francia csapatok kifosztották és felégették Peking északnyugati külvárosi részeit (Yuan Ming Yuan), amelyek a császár személyes birtokokhoz tartoztak.

A későbbi kínai nacionalisták és kommunisták szemében a korrupt narkotikumok és az imperialista agresszió kombinációjával elkezdődött a nép „évszázados megaláztatása”.

A dinasztia azt remélte, hogy a drasztikus kereskedelmi tiltó intézkedés működni fog, emiatt azonban 1839 és 1842 között a britek a szabadkereskedelem nevében csúnya háborút gerjesztettek, amelyben teljesen szétzúzták a kínai hadsereget. Az egyre szélesebb piacra vágyó nyugati hatalmak akkoriban minél jobban meg szerették volna nyitni Kínát.

A második ópiumháború a Kantonban és a Hongkongban tevékenykedő gyarmati tisztviselők opportunizmusának volt az eredménye. Ahogy Lovell találoán fogalmaz, ezt a háborút (a nemzetközi jogot megszegve) egy fiatal brit alfa hím provokálta (Harry Parkes), amit egy kötekedő rögeszmés (Sir John Bowring, Hongkong kormányzója) használt ki és egy melankolikus teljhatalmú vezetett, aki azt gondolta magáról, hogy „nyomorult” (Lord Elgin).

Abban a pillanatban, amint a háborús konfliktusok ismertetése egyre jobban előtérbe kerül a könyvben, maga az alaptörténet is izgalmas fordulatot vesz. Ekkor az elbeszélés változatos vetületein keresztül felbukkannak az élénk cselszövők és a hősök. A korabeli mikro-történeteket a szerző egymásra épülő koherens szekvenciákba rendezi, ezért az olvasónak egyre inkább az a benyomása, mintha egy érdekesítő akciósorozatot nézne. A történet legrejtélyesebb elemei közül kiemelhetők a brit és a kínai szereplőknek az eseményekre vonatkozó merőben eltérő kinyilatkoztatásai. Ebből is jól látszik, hogy a két ismeretlen világ egyes képviselői a háborús helyzet miatt nem az intuíciójukra és a józan észükre hallgatnak, hanem valójában a csoportos identitás határain belül az ellenségkép hullámzó csapdáiban vergődnek.

A szerző széles körben idéz a korabeli anyagokból és a forrásokból. Amikor elmesél egy történetet, akkor a főszereplők a saját eredeti hangjukon szólalnak meg, a szerencsétlen Charles Elliottól és a hatástalan Csing császár Daoguang-on át egészen a német miszterionáriusból lett titkosrendőrségi igazgatóig és bírőig, vagyis Karl Gützlaffig.

Egy rendkívüli, szinte meghatározó bekezdésben Lovell utal Daoguang levelére. Két és fél év után, amikor a háborúnak meg kellett volna kezdődnie, Daoguang azon kapta magát, hogy az ellenségről továbbra is hiányzik a legtöbb információ. Egy 1842. májusban írt közleményében azon tűnődött, hogy vajon hol is található az az Anglia? Miért adnak el nekünk az angolok ópiumot? Mit keresnek az indiaiak a hadseregükben? Hogyan lehetséges az, hogy egy huszonkét éves nő a királynőjük? Férfijnél van?

A tényleges tengeri háborút megelőző bemutatató részletekben, melyben Lovell a haditengerészeti konfrontációk krónikáit ismerteti az olvasóval, rögtön előtűnik az érme kettős oldala is, mivel ugyanarról az eseményről visszatükröződnek úgy a kínai, mint az angol gondolkodásmód másikkal kapcsolatos sztereotípiái. A kínai bejegyzések alapján Guan admirális győzelemre vezette a flottáját, mivel bosszút állt két támadó angol hadihajón és nagy kárt okozott bennük. „Mivel a brit hajók rövidesen megpróbálták elmenekülni a helyszínről, a Csing haditengerészet úgy döntött, hogy hagyja őket elkullogni.”

Charles Elliot kapitány (brit verzió) a következőképpen számol be a tengerészeti konfrontációról: „Az egyik tákolmány körülbelül egy pisztolylövésnyi távolságra robbant fel, három pedig már el is süllyedt; és a többiek nyilvánvalóan léket kaptak.” Bár Elliot kommentálta az ellenfél derék küzdelmét, de ugyanakkor azt is leírta az ellenséges hajóról, hogy: „a nagy veszély közepette kínjukban visszavonultak az eredeti kikötőhelyükre, mintha csak fel sem horgonyoztak volna.”

Maga a háború senkinek sem vált hasznára: egy dicstelen történelmi epizód volt mindkét oldalon. A kínaiaknak csak még egy lökést adott az elszigeteltség irányába, amely több nyugati támadás ellenére a század végéig dominált. A konfliktus gyökerei egyrészt a bővülő császári hatalomban keresendőek, másrészt pedig abban a tehetetlen megtorpanásban, amelybe a központi hatalom belevitte saját magát, mert egy adott ponton túl már valójában nem volt képes kellő hatékonysággal reagálni a korabeli nemzetközi kereskedelmi igényekre. A brit küldöttek nem tudtak semmit kezdeni a kínai hatóságok fennhéjázó válaszával: nincs semmi, amire Kínának szüksége lenne, vagy akarna a nyugattól – nincs szükségük az árucikkeikre, az elképzeléseikre és biztosak lehetnek afelől, hogy a cégüket sem akarják. Kezdetben rengeteg olyan dolog volt, amit a britek szerettek volna megvásárolni Kínából, bár közben az 1870-es évekre már a britek tea iránti évágya is jócskán alábbhagyott, és a kínaiak külföldi árucikkek iránti közönyössége súlyos kereskedelmi hiányt okozott, amit a Kelet-indiai Társaság a brit Bengáliban természetett ópiummal kezdett kitölteni. A drogüzletből nagymértékben részesült a brit államkincstár, azok a kereskedők, akik ópiumot forgalmaztak, a hivatalnokok, akik megvizsgálták/jóváhagyták az árut, a kínai nagykereskedők, akik megvették és a külföldi misszionáriusok, akik terjesztették.

Az ópiumfogyasztás már a nyolcadik század óta ismert volt Kínában, és nem egy császár zengett ékes dicséreteket a szerről. A drog szélesebb körű fogyasztása azonban a 16. század végén a dohány bevezetésével kezdődött el igazán. Ekkor már nem csak gyógy módként volt használatos, mert az ópium elszívása közben társadalmi szokássá vált. Bár az importált fajta jobb minőségűnek számított, az 1830-as évektől kezdődően Kína nagy mennyiségű ópiumot természetett belföldön. A brit kereskedők azzal érveltek, persze helytelenül, hogy ők csupán egy létező keresletet elégítenek ki és a kínai kereskedők hálózatának szállítják az ópiumot, akik szétosztják az egész birodalom területén. Amikor a határozatlan és zaklatott császár, Daoguang, aki fiatal korában maga is használta az ópiumot, 1820-ban felkerült az ingadozó Csing trónra, egy olyan szokást kísérelt meg kiirtani, amely már egyetemessé vált. Daoguang-ot valószínűleg a fizetési mérleg hiánya miatti szorongások befolyásolhatták, valamint az ezüsthianyval kapcsolatos aggodalmak és mindkét dolog miatt az ópiumkereskedelmet hibáztatta. Lovell azonban azt állítja, hogy így fokozatosan maga az egész külkereskedelem is bűnbakká vált a birodalmat sújtó számos lázadás és nehézség miatt. Több éves huzavona és hatástalan intézkedés után a császár 1838 decemberében Lin Zexu-t nevezte ki biztosként Kantonba. Lin azt a legfelső utasítást kapta, hogy irtsa ki az ópiummal való kereskedést: két hónap leforgása alatt 1600 dohányzót tartóztattak le, valamint közel 14 tonna ópiumot koboztak el a hatóságok. 1839 márciusában Lin elrendelte, hogy minden külföldi kereskedő haladéktalanul adja át minden létező ópiumkészletét a hatóságoknak és egyben vállalniuk kellett, hogy nem hoznak be többet. A briteket Charles Elliot képviselte, aki beleegyezését adta több mint 20 000 láda ópium átadásába, miközben garantálja a kereskedőknek, hogy a brit korona majd állja a veszteségeket. Ezáltal Elliot tulajdonképpen államüggyé avanszálta a vitát. Lin közben azt jelentette a császárnak, hogy az ügyek sikeresen lezárultak, de legnagyobb meglepetésére pár hónap múlva a kínai partokon felbukkantak a brit haditengerészet ágyúnaszádjai.

A tragikomédia ilyen irányú kimenetelét több szereplő összjátéka eredményezte: a tétovázó császár, gátlástalan politikusok, inkompetens tisztviselők, kalandor kereskedők, konok katonai imperialisták, részeg katonák és az összezavart emberek sokadalma. A szabad kereskedelem nevében folytatott csatározások után, 1842-től a britek Hongkong (Xiangang) birtokába jutottak, de ekkor már a szembenálló felek táboraiiban mélyen dolgozott a másíkról kialakított képtorzító propaganda.

Mindennek ellenére, olyan reformerek, mint Yan Fu és Sun Yat-sen úgy döntöttek ellátogatni Európába azért, hogy legalább kitapasztalhassák, mi miatt is lett a kontinens anyagilag fejlettebb. Yan Fu a hajójára pakolt mindent, amit odaát fontosnak talált: Adam Smith, John Stuart Mill, Montesquieu, a pártatlan igazságszolgáltatás és a hazaszeretet fogalmát. Addig viszont, az előítéletek és ellenséges sztereotípiák továbbra is fennmaradtak. Az angolok nem sokkal az első ópiumháború után plakátokat helyeztek el Kantonban: egészségtelen és gonosz falvakban születnek és nőnek fel, valahol a civilizáció háta mögött, vad szívük van és durva arcuk, nézésük olyan, akár a tigrisé és a róka gyanúját örökölték. . .

A kínaiak pedig jókat gúnyolódtak a nehéz, zsíros húsételeken, amely iránt annyira rajonganak, és a begyepesedett brit rögeszméken: Lovell leírja, hogy egy kínai hivatalnok állítólag megkérdezett egy brit konzult, hogy ugyan miért nem fizet már valakinek, hogy teniszezzon vele. No és azok a szűk nadrágjaik, amiről azt hitték, hogy előnyt jelent az ellenségeiknek a csatában, hiszen, ha egyszer lehullott róluk, már nem tudtak újra felállni. Már voltak korábbi sikeres könyvek is az ópiumháborúkról, de Lovell az első kínaiul beszélő történész, aki úgy kínai, mint nyugati forrásokat is mérlegel.

Az ő kitartó kutatásai során kiderült, hogy a 19. századi Kínában már adott volt a birodalom hanyatlása, mivel akkor már a helyi pragmatizmus uralkodott. Továbbá megtudhatjuk, hogy a Csing császárok nem tulajdonítottak akkora jelentőséget az ópiumháborúnak, mint a későbbi generációk kínai nacionalistái. Lovell értelmesen kifejti, hogy akkoriban ezeket az eseményeket a kínaiak nagyrészt katonai határcsetepatékként fogták fel és a Csing császár figyelmét teljesen lekötötték a súlyos belső lázadások. A császári udvarban ekkor már óriási zűrzavar uralkodott és a kínai funkcionáriusok annyira idegesek voltak a brit hivatalos üzenetek továbbításakor, hogy a császár valójában fel sem fogta a diplomáciai vonal problematikusságát és nem értette meg a levelek lényegét sem. A szerző azt is megfigyeli, hogy a tisztviselők mindkét oldalon hazudtak (úgy az angolok, mint a kínaiak) és túlzásokkal teli jelentéseket továbbítottak uralkodóiknak. A katonai konfliktusok kezdetén a császár a barbárok felett aratott sorozatos és dicsőséges kínai győzelmekről kapott rövid jelentéseket. Emiatt az uralkodónak fogalma sem volt a hadi helyzet valódi súlyosságáról és meg sem fordult a fejében, hogy számára ez az akció szégyenletes vereséggel is végződhet.

Lovell lendülettel ír azokról a lármás karakterekről, akik a Brit Birodalom malmára hajtották a vizet. Szemelvényeket mutat be a lenyűgöző paranoid nyugati irodalom örökségéből, ahol ópium-házaló ázsiai csábítók és kaukázusiakat gyűlölő géniuszok jelennek meg, különösen Sax Rohmer klasszikusai (például Fu Manchu-ról).

A szerző egy közelmúltban történt botrányra hivatkozva megemlíti azt az esetet, amikor a brit miniszterelnök, David Cameron emléknapi pipacsot viselt Kínában az üzleti szerződések aláírásakor, ami aztán nagy megbotránkoztatást keltett. Ezzel Lovell tulajdonképpen arra emlékezteti az olvasókat, hogy az ópiumháború még ma is képes felkavarni az ott lakók érzelmeit, és emiatt komoly viták alakulhatnak ki Kínában. A sorok közötti üzenetek egyben igen fontos emlékeztetők arról is, hogy az ópiumháborúval kapcsolatos megszürt emlékek még ma is beárnyékolják a jelent.

Így egyértelművé válik, hogy az ópiumháborúk ismertetése napjainkban is igen fontos történelmi téma Kínában, illetve ott széles publikum tud (iskolai oktatás, média) a brit birodalom távol-keleti peremén folytatott 19. századi csatározásokról. Ez a fajta történelem ellenben jórészt teljesen ismeretlen a brit iskolások számára, ám az egymást követő kínai kormányok folyamatosan tettek arról, hogy ugyanez ne legyen elmondható a saját törekvő diákjaikról. Lovell egyik központi eszmefuttatásában azt fészegeti, hogy miért is annyira fontos érzelmi szempontból pont ez a történelmi időszak a kínaiaknak.

A nyugatiaknak minden okuk megvan a Kínával kapcsolatos 19. századi bánásmódjuk miatti szégyenkezésre. Lovell azonban történelmi érvelésén keresztül azt állítja, hogy ez csupán az utolsó lökés volt a nyugati erők részéről egy olyan birodalomnak, amely már amúgy is a szakadék szélén állt. Ez a fajta álláspont azonban nehezen egyeztethető össze a kínai ábrázolásmódokkal, amennyiben az ezzel kapcsolatos emlékezetet Kínában teljes mértékben manipulálták, hiszen ez a kormányzati propaganda kulcsfontosságú eszköze és bevett propagandamódszer volt. A kínai nacionalista mozgalom képviselői már az 1920-as években úgy értelmezték a nyugati ágyúzásadok megérkezését és jelenlétét, mintha csak ez a mozzanat lett volna az egyedüli ok az ország minden egyes problémájára. Szerintük tulajdonképpen ekkor indult be Kína „évszázados megaláztatása” az imperialista hatalmak részéről. Lovell igyekszik rámutatni arra, hogy a valódi történelem sokkalta árnyaltabb ennél. Miközben egyáltalán nem keres mentségeket az angolok agressziójára, tárgyilagosan kijelenti, hogy az ópium nem feltétlenül volt rákényszerítve a kínai felhasználókra és a kínai kereskedők és hivatalnokok szoros közreműködésével került be az országba. Részben Hongkong városa is a kereskedelmi metszőpontok ügyes kihasználásának köszönheti létezését.

Sőt, Kína maga gyártotta a drog nagy részét. Ekkoriban nem állt a nemzet teljes ellenőrzés alatt és nem beszélhetünk magas fokú hatósági kontrollról sem, hiszen ezek sok esetben nem is tudták, hogy mi történik kereskedelmileg Kantonban, vagy Hongkongban. A császári hivatalnokok hazudtak a feletteseiknek, sőt ha a helyzet úgy kívánta, magának a császárnak sem mondtak igazat. A kommunikáció annyira lassú volt abban a táviró előtti korszakban, hogy a döntések gyakran túlhaladottakká váltak a közben lezajló gyors események miatt. Lovell megjegyzi, hogy a kínaiak a saját maguk módján vezetik le az eseményekkel kapcsolatos felháborodásukat: ők a saját karaktereiken keresztül kommunikálnak. Különösen a Csing udvarban észlelet korrupció, a határozatlanság és a tudatlanság iránti megvetés maradt meg a kínai népi vonalon.

A szerző a mű utolsó harmadában foglalkozik az ópiumháborúk szövevényes utóhatásaival és ezt olyan időszakként értékeli, legalábbis kínai szemszögből, amely még napjainkban is tart. Így a második ópiumháború, az első intermezzójává válik, amely mintegy másfél évtizedre rá következik. Lovell ezt a szakaszt is élénken taglalja, továbbá azzal érvel, hogy az ópiumháború, vagy inkább az ezzel kapcsolatos felkavart indulatok az idők folyamán mélyre vésődött személyes előítéletekké és attitűdökké mutálódtak. Összeköti ezeket az eseményeket a „sárga veszedelem” fogalmának kialakulásával és Sax Rohmer *Dr. Fu Manchu misztériumai* című írásával. A konfliktus utóhatásaként értelmezhető az is, hogy a briteknek az ópiumháborúban definiált kínai nem más, mint egy dekadens keleti. Ezt a fajta torz, karikatúra jellegű ábrázolást igazolja a 20. század elején keletkezett népszerű angol regényirodalom is. Hatásuk mind a mai napig megmaradt: főként a visszatérő rasszista sztereotípiákban, mivel Kína felemelkedése egyes emberek számára érthetetlen és idegesítő egyben.

Az ópiumháborúval kapcsolatos jelenlegi kínai nézeteket a szakértő az 1920-as évekre vezeti vissza. Akkoriban az volt a cél, hogy meggyőzzék a lakosságot arról, hogy minden kínai problémáért egyetlen külföldi ellenség a felelős. Át akarták ültetni az ópiumháborúval és az ehhez kötődő igazságtalan kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos felszínes percepciókat egy hosszú távú imperialista sémába, ami egyedül a nacionalisták legitimizációját szolgálta. Ezzel azt akarták sugallni, hogy csak ők tudják megvédeni az országot a kizsákmányolástól. Ugyanakkor így feljogosítva érezték magukat arra, hogy egyben igazolják is azt a fajta magas áldozathozatalt, melyet a Párt folyamatosan megkövetelt a kínai nép fiaitól. Napjaink Kínájában az ópiumháború nemzeti üggyé lett szen-

telve. A Yuan Ming Yuan körüli romokat a hatóságok több mint egy évszázadig teljesen elhanyagolták. Most azonban ezek is bekerültek a többi tárgyi gyűjtemény közé, melyek gyűjtőneve: „Évszázados nemzeti megaláztatás”. Ez a kiállítási hely röviddel az 1989-es Tienanmen téri diáktüntetések leverése után épült. A nemzeti válság akkori súlyos pillanatában valójában megingott a kommunista párt legitimitása és az ideológiája is hitelét veszítette. Ekkor a párt reakciója az volt, hogy megpróbálta meggyőzni az embereket arról, hogy a párt lényegében csak azért nyúlt a fegyverekhez, mert akkor ez volt az egyetlen a nyugat elleni védekezési lehetőség, mivel az egyetemisták már régóta összeesküdtek a külső ellenséggel azért, hogy szabotálják Kínát. Sok minden történt az ópiumháborúk 150. évfordulója alakalmából is. A tankönyvekben például hirtelen felduzzadtak a témakörrel szóló fejezetek. Sőt, a háborús narratíva keretében most még jobban kidomborodik a nyugati imperialista agresszió elleni hősiesség ellenállás aspektusa, amely vonal elkerülhetetlenül a szocializmushoz vezet. Az ezt követő Hazafias Nevelési Kampány három fontos évrre támaszkodik: Kína hosszú és egyedülálló történelmében nem volt kész a demokráciára; minden eddigi szenvedését a külföldiek okozták; és kizárólag a párt volt képes a nemzet megmentésére.

A Lovell művében bemutatott nézőpontok kimondottan mély gondolatokra támaszkodnak. Nem ez volt az első olyan eset, hogy a britek „majdhogynem véletlen” katonai akciói beépültek egy másik nép nemzeti mitológiájába. Például az amerikaiak bostoni mézárlásából, amely hadászati szempontból egy viszonylag jelentéktelen esemény volt, a forradalmi propaganda történelmi jelentőségű eseményt kovácsolt (bostoni teadélután). Amerikában ma úgy tűnik, hogy összességében adott a történelmileg álnok Albion által meghozott intézkedések szétválasztása a modern nemzettől és a huszonegyedik századi embertől. Kína látványosan még nem ismeri ezt a lehetőséget, vagy nem akarja, legalábbis egyelőre. Egy további ezzel kapcsolatos felismerés az, hogy míg az egyik országnak egy esemény nagy horderejű lehet, addig a másik félnek az csak egy mellékes dátum marad. Az ópiumháború nincs jelen a brit történelmi tudatban. A nyugati világ országai elfelejtették, hogy valaha is szerepet játszottak egyáltalán az ópiumkereskedelemben. Bizonyos, hogy a nemzeti emlékezetben jelenlévő ilyenfajta aszimmetriák sokkal inkább a visszatérő egymás közötti félreértéseknek tudhatóak be. Ez nagyszerűen kidomborodik a Lovell által bemutatott történelmi párhuzamokon keresztül: egyfelől ott vannak a 19. század közepén történt atrocitások, másfelől pedig valamit onnan mesterségesen beleragasztottak a mába.

Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy Kína újra hatalmas kereskedelmi többlettel küzd, a Nyugat pedig még nem találta meg a 21. század ópiummal egyenértékű csereárúját. Az ideológiai konfliktusok korszaka után a Nyugat problémái Kínával újból a kereskedelemhez és a deficitekhez kötődnek. Lám a kereskedelemben és a beruházásokon alapuló esetleges partnerségi viszony is újra adott, inkább, mint a korábbi évtizedek mély ellentéte, amely csak úgy hemzseg a kölcsönös félreértésektől.

A sinológus azonban továbblép, és Kína rohamosan növekvő hatalma ellenére, aggasztó hasonlatosságokat vél felfedezni az ország mai hiányosságai és az 1838-as a kínai birodalom idején fennállóak között. Sőt mindkét helyzetet úgy jellemzi, mint „lenyűgöző, de valószínűtlen kötél-táncos mutatvány, melyet az ambíció, a blöff, a pompázat és a pragmatizmus fognak össze.” Ugyanakkor azonban a szerző történelmi párhuzamokat talál abban is, hogy miként látta a nyugat Kínát akkor és napjainkban. A külpolitika szöveivői hangosan ismételték 1840-ben, hogy a Kína elleni erőszak „figyelemreméltó és elkerülhetetlen volt mindaddig, amíg mindez az emberek képzeletében alakult ilyené”. Kína ilyen jellegű megnyilvánulásai néha nagyon élesnek tűnnek manapság, főleg az Amerikai Egyesült Államokban.

Lovell úgy véli, hogy e hasonlóság több mint véletlen: 1839-ben a Csing udvar figyelmét teljesen lekötötték a társadalmi elégedetlenséggel kapcsolatos félelmek, ezért valójában állandóan hátrányban volt és nem volt képes utolérni saját magát, hogy önként keressen és ajánljon pragmatikus válaszokat a nyugati kereskedelmi igények kielégítésére. Britannia annak idején a dinasztia politikai benuflúját megrögzött idegengyűlöletként értelmezte. A helyzet nem sokban különbözik 2010-ben sem, mivel a kínai vezetés attól tartva, hogy lelassul a gazdasági növekedése és a társadalomra gyakorolt keménykezdő kontrollja, inkább elveti a nemzetközi klímaváltozási jogszabályokat, amivel feldühíti a nyugati államokat. Ugyanakkor Peking nem hajlandó kompromisszumokat kötni a nemzetközi kereskedelmi kérdésekben sem. Például a jüan erősítése a dollárhoz képest. Persze a különbségek is ugyanolyan élesek: ezúttal Kína a fejlődés útján halad és a nyugati nemzetek már rég nincsenek abban a helyzetben, hogy a nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos nézeteiket erőszakkal, katonai vagy gazdasági intézkedésekkel rákényszerítsék az ázsiai óriásra.

Kína számos témával kapcsolatos nézete, beleértve a kortárs nyugati minták iránti gyanúját, jobban megérthetőek, vagy legalábbis árnyaltabbakká válnak, amennyiben az ópiumháború prizmáján keresztül közelítjük meg azokat. Minden emberi jogokkal, kereskedelempolitikával kapcsolatos nyugati tiltakozás alattomos fényben tündököl a másfél évszázaddal ezelőtti katonai és gazdasági agressziót igazoló nyilatkozatokhoz képest. Lovell azt írja erről, hogy a befolyásos tizenkilencedik századi britek keményen dolgoztak azon, hogy egy erényes casus bellit gyártsanak a kereskedelmi deficit elemi problémára: receptként újra feltalálták a háborút, mint a civilizációk összecsapása, amit a kínaiak „természetellenes” elszigetelődesi politikája váltott ki. Kína nem felejtette el ezt, részéről nincs mentség az alattomoság megbocsátására, de azt sem lehet állítani, hogy Kína feltétlenül jól jár azzal, hogy mindenképpen ragaszkodik e monokróm nézethez és megengedi a múltnak, hogy ilyen árnyalatokkal színeze ki a jelenlegi kapcsolatait. Mindenesetre, a nyugati politikai döntéshozók és a kommentátorok kompetensebbekké válhatnak, ha őszinte erőfeszítéseket tennének és visszaemlékeznének arra, hogy honnan eredeztethetőek Kína nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó sarkított nézetei.

Azokat a nyugatiakat, akiket ténylegesen érdekel, hogy alapjában véve miért is viselkedik ma Kína úgy ahogy, nem árt, ha beleolvasnak Lovell könyvébe. Ugyanez érvényes azonban a kínai olvasókra is, akiknek így alkalmuk nyílik arra, hogy egy kiegyensúlyozottabb rálátást nyerjenek a saját történelmükre, ami teljesen elüt azoktól a sematikus láttatástól, mint amit annak idején az iskolai tanárok a fejükbe vésnek. 2006-ban például a kínai kormány hirtelen betiltott egy közismert liberális hetilapot, mivel egy ott megjelent cikk szerzője kritikusan állt hozzá az ópiumháborúkkal kapcsolatos nemzeti ortodox felfogáshoz. A kommunista párt propagandaosztálya azzal vádolta a cikk íróját, hogy megpróbálta „igazolni a Kínába betörő imperialista hatalmak bűncselekményeit”. A fejlemények kapcsán egy nacionalista kínai azt írta egy internetes bejegyzésben, hogy a rágalmozó cikk szerzőjét „záptojásba és köpetekbe” kellene befullasztani. Lovell viszont megnyugtató az olvasókat és felhívja a figyelmet arra, hogy nem minden egyes kínai ember kapható az elnyűtt kormányzati propagandára. Ellenben az ópiumháború mindig jelen vannak a fejekben, mert állandóan ott lappanganak a kínaiak tudatalattijában, így állandósítva a mesterséges feszültséget a nemzeti büszkeség és az áldozatszerep ördögi körében. Az író erre a szituációra George Orwell sokatmondó gondolatával válaszol, és így az olvasóban újra tudatosulhat az az igazság, hogy, aki a múltat ellenőrzi, az a jövőt is irányítja, aki pedig a jövőt ellenőrzi, az a múltat is hatalma alatt tartja.

Ebben a lenyűgözően alapos történelmi olvasmányban Lovell egy kisablakot vág a múltba, és egy olyan epizódot mutat, amely továbbra is kihat a kortárs külpolitikai (első-sorban a brit–kínai) viszonyokra. A mai kommunista rezsim szívesen kavarja fel az ópiumháborúval kapcsolatos „történelmi” emlékeket, állítja a szerző, mert így elszürkülnek a Mao időszakban okozott civilizációs katasztrófák emlékei. Mindent összevetve: „az ópium vereség, és az imperializmus egy instabil kombinációjú önsajnálatot, önmarcangolást generált és gyakorlatias csodálatot a Nyugat iránt, s mindez továbbra is kényelmetlenül koegzisztál a kínai patriotákban.” A fenti szituáció miatt a Párt definíciójával élünk, mert ilyenformán a történelem tényleg „jelentős biztonsági probléma” marad.

(Julia Lovell: The Opium War: Drugs, Dreams and the Making of China. London, 2011, Pan Macmillan, 352 p.)

JEGYZETEK

- 1 Julia Lovell 1975-ben született és sikeres egyetemi előadássorozatot tartott a kínai történelem és irodalom kapcsán a neves Cambridge-i Egyetemen, ahol fiatal szakértőként vált közzismertté. Napjainkban modern kínai történelmet tanít a Birkbeck College-on (University of London). Több nagyszerű könyvet is írt, mint például: Az ópiumháború: drogok, dráma és a modern Kína kialakulása, A Nagy Fal: Kína a világ ellen és A kulturális tőke politikája: Kína törekvése egy irodalmi Nobel-díjért. A szerző számos modern kínai fikcióval kapcsolatos szakfordítása közé tartozik, hogy csak a legutóbbiakat említsük: Lu Xun: Az Ah-Q igaz története [magyarul: Lu Hszin: A-Q hiteles története] és az Egyéb mesék Kínáról.
- 2 A szerző több ízben folytatott kutatásokat Kína különböző régióiban. Nemrégiben lefordította angolra a díjnyertes kínai regényt, A Maqiao szótárát. Ismert szaklapokba több tanulmányt és ismertetőt közölt Kínáról, ilyenek például a The Times, The Observer, The Economist és a The Times Literary Supplement. Lovell ma Cambridge-ben él és a férje, Robert MacFarlane szintén közzismert író. 2010-ben kitüntették a Philip Leverhulme-díjjal a középkori, kora újkori és újkori történelem kategóriában, 2012-ben pedig a Jan Michalski irodalmi díjat kapta meg *Az ópiumháború* című írásáért.

Törvény, jog, igazság – Széll Kálmán, az ország vezérigazgatója

Széll Kálmán, vagy ahogy kortársai gyakran nevezték, az ország vezérigazgatója, az utóbbi években az érdeklődés homlokterébe került, elsősorban a közelmúlt budapesti köztér-visszanevezése és egy államháztartási terv elnevezése nyomán. A tanulmánykötet Széll Kálmán halálának centenáriuma alkalmából jelent meg; a volt miniszterelnök pályáját 13 történész 16 tanulmánya mutatja be. A témaválasztás indokoltságát nem szükséges hosszasan bemutatnunk, hiszen még a dualizmus vezető személyiségeihez viszonyítva is igen kevés munka foglalkozott a mind pénzügyminiszterként, mind kormányfőként jelentős befolyással bíró politikusról.

A kötet első tanulmányát – amely a *Liberális bankár vagy konzervatív politikus? Széll Kálmán politikusi arcképe korának eszmeáramlatai között* címet viseli – a szerkesztő, ifj. Bertényi Iván (Collegium Hungaricum, Bécs) jegyzi. A szerző joggal mutat rá arra, hogy a dualizmus-kori „szabadelvűség és a mai liberalizmus közé nem érdemes egyenlőségjelet tenni”, és ezért nehézségekbe ütközik száz évvel ezelőtti politikai és ideológiai vitákat a mai viszonyok szerint értelmezni. Bertényi röviden felvázolta Széll működésének történeti hátterét, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia politikai kereteit, ecsetelve, hogy „a Monarchiában széles körű tényleges önállósággal bírtunk – nagyobbal, mint az 1940-es évektől a rendszerváltásig! – és bár a költségeknek csak valamivel több mint 30%-át kellett megfizetnünk, egy európai nagyhatalom egyenjogú feleként [...] a jogok 50%-ával rendelkezünk” (17.). A szerző Széll legfontosabb politikusi tulajdonságait is összefoglalta, kiemelve a miniszterelnök szervező- és kompromisszumkészségét, ugyanakkor hiúságát is. Bertényi tanulmányát azzal zárja, hogy jöllehet Széll nem tartozik a magyar politikusok legnagyobb hősei közé, mégis legfőbb eredményének tekinthető, hogy Magyarország és Nyugat-Európa között kisebb volt a (gazdasági-társadalmi) távolság, mint amikor bekapcsolódott a közéletbe (34.).

A kötet második tanulmányát Tókéczki László (ELTE) jegyzi; írása Széll Kálmán korának magyar társadalmát vizsgálja. A szerző Széll sikerének egyik titkát abban látja, hogy pénzügyi szakpolitikusként egy olyan részterületen szerzett kiváló képzettséget, ahol a magyar nemesség hagyományosan gyenge teljesítményt nyújtott. A dinasztiahoz hű, mindvégig a 67-es alapokhoz ragaszkodó Széll egyre idegenebbül mozgott a gyorsan változó világban, és különösen fontosnak tartotta az alkotmány védelmét.

Bertényi Iván második tanulmánya Széll Kálmán életpályájának kezdetét vázolja fel, egészen 1875-ben történt pénzügyminiszteri kinevezéséig. A szerző részletesen foglalkozik a politikus életpályájának sajátos kettősségével: a későbbi miniszterelnök egyszerre számított *homo novus*-nak, ám egyúttal Deák bizalmasának és rokonának is, felesége, Vörösmarty Ilona révén. (Széll hitvese nagy költőnk halála után a „haza bölcse” gyámleánya lett.) Bertényi Széll sikeres pályakezdésében és fiatalkori sikereiben is egyszerre látja Deák hatását és a későbbi kormányfő pénzügyi jártasságát. Széllt egyébként maga Deák irányította a fiskális ügyek irányába (65.).

A következő tanulmányt Schwarczwölder Ádám (Veritas) jegyzi, aki Széll pénzügyminiszteri működésének politikai kereteit mutatja be. A tanulmány alapján részletes képet nyerhetünk arról, miképp stabilizálta Széll az ország pénzügyeit; míg 1874-ben a deficit 61,5 millió Ft-ra rúgott, addig 1878-ra a hiány 27 millió Ft-ra mérséklődött (102–103.).

A szerző aprólékosan foglalkozik Széll 1878. évi váratlan lemondásával, amelynek oka a boszniai okkupáció okozta többletkiadás volt.

A pénzügyminiszter munkájának szakmai részleteit Kövér György (ELTE) taglalja, aki az 1873. évi válságtól tekinti át Széll pénzügyi pályafutását. A későbbi miniszterelnök a válság megoldására felállított ún. 9-es bizottság jegyzőjeként szerezte első komolyabb tapasztalatait az államháztartás terén, majd pénzügyminiszteri programjában megszorító és racionalizáló intézkedéseket valósított meg, és a korábban felvett hiteleket 6%-os aranyjárdékos kötvényekkel váltotta ki. Kövér részletesen és igen érdekesen mutatja be Széll és a nemzetközi hitelezők közötti – sokszor titkos – tárgyalásokat.

A következő tanulmányt Halmos Károly (ELTE) jegyzi, aki Széll bankvezéri működését tekinti át. A szerző dolgát alaposan megnehezítette, hogy a volt pénzügyminiszterre ebből az időszakból lényegében nem maradtak fenn személyi iratok, pedig két jelentős magánbank igazgatója is volt (153.). Halmos ekként a Leszámitó és Pénzváltó Bank, valamint a Magyar Jelzáloghitelbank történetét bemutatva Széll ekkori működésének eredményeit és szerepét vázolja.

Schwarzwölder Ádám második tanulmányában Széllt a dualizmus politikai erőterében vizsgálja az 1878 és 1899 közötti időszakban. Az 1880-as években a volt pénzügyminiszter a politikai háttérbe szorult, noha véleményét gyakran kikérték. Szembetűnő volt, hogy Szapáry Gyula gróf pénzügyminisztersége idején újra megnövekedett a hiány, majd a tárca élén Wekerle Sándor következett, aki régi mesterének tekintette Széllt (174–175.). A volt pénzügyminiszter többször vett részt fontos háttéregyeztetéseken, kiemelkedő szerepe volt az 1894. évi kormányválságok rendezésében is. Jó politikai érzéke és korábbi tapasztalatai Széllt alkalmassá tették arra, hogy az ismétlődő kormányválságokat követően Ferenc József kormányalakítással bízta meg 1899-ben.

Krizmanics Réka (CEU) *Széll Kálmán, a modern gazdálkodó* címmel a politikus birtokgazdálkodását tekinti át. Széll rátóti birtokán elsősorban szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkoztak, és a politikus egy valódi mintagazdaságot tudhatott magáénak; állatai rendszeres résztvevői voltak a korszak mezőgazdasági kiállításainak (212.). A politikus ennek megfelelően sikeres magángazdaságot is vezetett, számára tehát a közéleti szerepvállalás nem kényszerből fakadt.

Széll miniszterelnökségéről elsőként Csapó Csaba tollából olvashatunk, aki a kormányfő politikai tevékenységét értékeli. A szerző Széll négyéves miniszterelnöki működését minden szempontból sikeresnek minősíti, leszámítva a véderő kérdését, amely végül bukásához vezetett (229.). Csapó joggal állapítja meg, hogy „a törvény, jog, igazság” hármas jelszavával fellépő Széll elődeihez képest konszolidáltabb kormányzást valósított meg.

Schwarzwölder harmadik tanulmánya *A Széll-kormány és a törvényalkotás* címet viseli. A szerző a kabinet idején elfogadott 149 törvényből a legfontosabbakat mutatja be. A szerző megállapítása szerint a törvényalkotásban is érvényesült a „Széll-csend”, bár a törvényalkotás tempójában nem volt lényegi csökkenés a korábbi időszakokhoz képest. Schwarzwölder írásában kitér a kivándorlás szabályozására, amelyre a kormányfő hivatali ciklusának végén került sor.

Kárbin Ákos (BFL) Széll Kálmán szerepét mutatja be az Ausztriával való 1902. évi gazdasági tárgyalások folyamán. A miniszterelnök az egyeztetések során szerencsésen és jól dolgozta ki az ún. Széll-formulát, amely igen szoros határidő mellett ösztönözte a gazdasági megállapodás megkötését, máskülönben az önálló magyar vámterület került volna felállításra. Kárbin részletesen bemutatja az 1902. évi decemberi tárgyalások történetét, amely alapján hű képet nyerhetünk Széll tárgyalási taktikájáról, valamint komp-

romisszum-készségéről is. A tanulmány értékét növeli, hogy Kárbin a magyar történettudományban korábban nem felhasznált berlini gazdasági iratokat is bevont forrásai közé.

Szabó Dániel (MTA BTK TTI) tanulmánya a *Széll Kálmán pártja és az 1901-es választás* címet viseli. A Szabadelvű Párt ezen a választáson a korszak legerősebb kormánypártjaként vehetett részt, hiszen a képviselők 76%-át adta (282.). Szabó vázolja, hogy a választáson Széll neve fontos hivatkozási alapot jelentett a képviselőjelöltek számára. A tanulmány alapján néhány helyi példán keresztül valódi képet nyerhetünk a helyi politikai küzdelmekről is.

Anka László (Veritas) Széll és az ellenzék viszonyát mutatja be. A szerző joggal mutat rá arra a sajátos jelenségre, hogy Széll kormányfői kinevezését az ellenzék örömmel fogadta, távozását pedig sajnálattal (303.). Anka bemutatja az ellenzék pártjait, fontosabb személyiségeit, valamint, hogy a miniszterelnök bukásához hogyan járult hozzá az obstukció.

Székely Tamás (MTA BTK TTI) Széll politikusi pályáját tekintette át annak miniszterelnöksége után. Az „ország vezérigazgatója” lemondása után gyorsan háttérbe vonult, és a figyelem hamar más vezető politikusokra irányult. Az 1904. évi „szekendősavazást” követően Széll elhagyta a Szabadelvű Pártot. A darabont-kormány idején teljesen visszavonult a közéletből, jóllehet az uralkodó többször kérte tanácsát, és időről időre miniszterelnök-jelöltként is beszélték róla (331.). A koalíciós, második Wekerle-kormány idején az Alkotmánypárt elnökeként politizált, ám ekkorra már pályája zenitjén túljutott, bár tagja volt az első világháború előtti utolsó országgyűlésnek is.

Klestenitz Tibor (MTA BTK TTI) Széll sajtóbeli megjelenését, a kortársak véleményét összegzi tanulmányában, különös tekintettel a korabeli élclapokra. Az elemzésből kitűnik, hogy ezek az újságok kritikusan, mégis jól érzékkel taglalták Széll politikai működését. A „Széll-csend” időszaka azonban izgalmas és állandó témát jelentett e lapok számára, amelyek így virágkorukat élték. Az áttekintést jól támogatják a lapokból való illusztrációk.

A kötetet Csunderlik Péter (Politikatörténeti Intézet) tanulmánya zárja, amely a Széllről kialakult szociáldemokrata véleményeket összegzi, különös tekintettel Ady Endre publicisztikáira. A szerző részletesen bemutatja, hogy míg Széll 1899. évi megítélése kimondottan kedvező volt a kormányfő későbbi időszakaihoz képest, amikor a költő-újságíró a miniszterelnököt például nemes egyszerűséggel „kokottnak” titulálta. Széll kabinetelnöki időszakában a magyar „progresszív” sajtó számára az egyik leggyűlöltebb alakká vált, ám ezt a tényt hamar elfeledtette 1903 után a Tisza Istvánnal szembeni ódium.

A kötet igényesen szerkesztett, jól áttekinthető munka; mindazonáltal a tanulmányok során alkalmazott végjegyzetelés némileg megnehezíti a felhasznált források áttekintését, egyszersmind azonban az olvasmányosságot ez elősegíti, és figyelembe kell vennünk, hogy a kötet joggal pályázhat a történészcehen túlmutató figyelemre. Igényes és jól választott fotók, ábrák és térképek segítik az olvasót, mindazonáltal Széll biográfiájának rövid, táblázatos összefoglalása tovább növelhette volna az áttekintés lehetőségeit. Ugyanakkor a jegyzetapparátust szemlélve feltűnő a levéltári hivatkozások viszonylag csekély száma, amelyben természetesen jelentős szerepe vannak is, hogy Széll irathagyatéka megsemmisült a második világháborúban, valamint életének fontos állomásain (pl. egyetemi tanulmányai, vagy bankvezéri működése esetében) szintén kevés iratanyag áll rendelkezésre. Mindazonáltal ebből az is következik, hogy Széll esetében további fontos alapkatásokat kell elvégezni. A tanulmánykötet az egész magyarországi dualizmusról szóló történetírás legsúlyosabb problémájától sem mentes, nevezetesen, hogy sokszor túlságosan transzlajtán szemmel vizsgálja Széll pályáját, és kevéssé helyezik el a szerzők a miniszterelnököt a Monarchia politikai térképén, még ha erre láthatóan törekedtek is a ta-

nulmányírók. Hasonlóan problémásnak látom a szociális kérdés taglalását, amely minden kétséget kizáróan Széll működésének egyik legvitatottabb területe. Ám míg a baloldali kritikusok révén legalább a „progresszió” véleményét megismerjük, a jobboldalon jelentkező bírálatok szinte teljesen hallgatás alá esnek; jó példa erre, hogy Giesswein névvel nem is találkozhatunk a kötetben. Természetesen a kötetben lévő tanulmányok között némi átfedés is tapasztalható, ez azonban szinte elkerülhetetlen ebben a műfajban, még ha a szerkesztő néha jobban figyelhetett volna e redundanciák csökkentésére (pl. 82–83., 92–94., 219–220.). Végezetül – bár ez igen nehéz feladat –, mégis célszerű lett volna egy historiográfiai fejezetet készíteni, amely áttekinthette volna a dualizmus korszaka utáni Széll-recepciót.

Mindezen kritikai észrevételek azonban nem befolyásolják azt a tényt, hogy a tanulmánykötet példaértékűen szerkesztett, olvasmányos munka, amely ösztönzőként hathat arra, hogy a dualizmus még jelentősebb politikusairól is hasonló könyvek lássanak napvilágot.

(Ifj. Bertényi Iván (szerk.): Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve. Budapest, 2015, Mathias Corvinus Alapítvány – Tihanyi Alapítvány – Széll Kálmán Alapítvány, 436 p.)

Mindszenty József bíboros levelezése a budapesti amerikai követségről 1956–1971 között

Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek élete és meghurcoltatása jelképe lett a második világháború utáni évek sztálinista diktatúráinak brutális egyházellenes politikájának. A szovjet hadsereg által megszállt kelet-közép-európai országokban, a második világháborút lezáró párizsi békeszerződések után, 1947-től gyors ütemben kezdődött el a szovjet típusú népi demokráciák kialakítása, amely az előző államformák és társadalmi rendszerek eltörlésével, a magántulajdon rendszerének megszüntetésével kezdődött, de brutálisan felléptek az egyházak és vallások ellen is. Ez utóbbi területen is szovjet „minta” dominált, szét kívánták verni az egyházak belső struktúráját, betiltani a vallás oktatását, államosítani az egyházi iskolákat és a szociális-karitatív intézményeket. Mindegyik szocialista országra egységesen jellemző lett, hogy az egyházak vezetőit – a legkülönbözőbb vádakkal – letartóztatták, súlyos büntetésben részesítették, így megfélemlítették az adott egyház szervezeteit és vezetőit.

A fentiek voltak a Mindszenty-per indítékai, hiszen a magyar katolikus egyházfő 1945 őszétől nyíltan fellépett a formálódó kommunista rendszer egyházellenes politikájával szemben. Védte a magyar katolikus egyházfő jogait, a magántulajdont, az iskolák államosítását. 1948. december 25-én letartóztatták, perbe fogták, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, de még a vizsgálati fogságban kegyetlenül megkínózták. A Mindszenty-per után indultak meg a papi perek, feloszlatták a szerzetesrendeket, elvették a katolikus kórházakat és karitatív intézményeket, „bűn” lett a vallásosság, a templomok látogatása. Az állam kegyetlen módszerekkel igyekezett megtörni az egyházakat, nemcsak a katolikus, hanem a protestáns egyházakat is. Az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül a hatalom mindegyik egyházzal szemben korlátozó intézkedéseket foganatosított, „szabályozta” a papi utánpótlást, stb.

Az ideológiai harcban mindig „elrettető” példaként szerepelt az államellenes vádakkal elítélt Mindszenty József, majd az újabb papi perek elítéltei. Sztálin halála után sem következett be enyhülés, legalábbis a vallásellenesség vonatkozásában, legfeljebb a Szabad Európa Rádió híryanagából tudhattak meg az érdeklődők valamit. 1955-ben jött olyan hír is, hogy a bíboros betegsége miatt – egy vidéki kastélyban – házi őrizetbe került. [Előbb Püspökszentlászlón, majd a felsőpetényi Almásy-kastélyban tartották fogva. – *a szerk.*] A forradalom idején innen hozták fel a rétsági páncélosok Budapestre, majd november 4-én az Egyesült Államok követségén keresett menedéket. A Kádár-kormány már 1956 végétől éles támadásokat intézett Mindszenty bíboros ellen, az előző évek vádjait ismételte el, amit újabb összes vádakkal egészített ki. Az biztos, hogy 1956. november végén és november legelején a bíboros csupán tájékozódott a magyar pártpolitikai életben és a november 3-i rádióbeszédében csupán jogos igényekről és a magyar nép várakozásairól beszélt. Inkább megbékélő, mint intrikáló volt a beszéd hangneme, valóban politikai hecckampánynak lehet a kormány vádjait minősíteni.

A kormány mindenképpen el akarta érni, hogy az Egyesült Államok vagy adja ki a magyar hatóságoknak Mindszenty bíborost, vagy valamilyen módon kerüljön ki a Vatikánba, vagy valamelyik európai országba. Feltételnek szabták, hogy Mindszenty mondjon le az esztergomi érseki székről, a magyar katolikus egyház vezetéséről. Erre viszont a bíboros nem volt hajlandó, mert közel egy évtizedes ellenállását adta volna fel, erőfeszítései

semmivé váltak volna. A magyar állam és az Egyesült Államok követségének, illetve a washingtoni kormányzat küzdelme eredménytelen lett, ha nem is közös megegyezéssel, a bíboros helyzetének megoldása inkább a Vatikántól várható. Tény, hogy az Egyesült Államok követsége joggal fogadta be Mindszenty bíborost, vállalta a másfél évtizedig tartó feszültséget, humánus érzésein nem esett csorba. Ezekről az eseményekről – bőrtönéveiről és meghurcoltatásáról – Mindszenty József a követségen írt emlékirataiban részletesen szól, amely memoárt titokban lehetett Magyarországra becsempészni. A Mindszenty-kutatás szinte már a bíboros halálától folyamatos, Magyarországon csak a rendszerváltoztatástól. Az esztergomi érsek élete jelentős történelmi korszakokat ível át: az első korszak a püspöki kinevezésig tart, majd a hit- és egyházvédelem miatti bebörtönzéséig. Az amerikai követségen eltöltött másfél évtized külön fejezetet alkot, amint az emigrációs évek is. A most nyomdai napvilágot látott vaskos kötet, *A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza*, valódi dokumentumgyűjtemény, mely betekintést enged a vatikáni keleti politika, az Ostpolitik formálódásának néhány kérdésébe.

Mindszenty bíboros 1956. november 4-ének hajnalán kért menedéket az Egyesült Államok az Országháztól nem messze fekvő követségén, amit megkapott, és 1971-ig élt önként vállalt száműzetésben. Kettős játék alakult ki a Követség és a magyar állam között: a magyar belügyminisztérium kiadatását követelte, amit a Követség megtagadott, később – az 1960-as évek végétől – a távozás feltételeit is ismertették. Ebben úgy kellett megegyezni, hogy az egyik fél biztos veszt a tekintélyéből, csak ezt a másikra akarta háritani. A követségi „száműzetés” első éveiben az amerikaiak nem engedélyezték Mindszenty bíboros és a Vatikán közvetlen kapcsolatát, 1962-től pedig igen. Ekkor már világossá vált, hogy a bíboros helyzetének megoldása, a követségről való távozása nem a Vatikántól várható, egyre sűrűbb lett a levélváltás XXIII. János, majd VI. Pál pápával, majd a vatikáni államtitkár bíborosokkal. Igaz, a Mindszentynek írott levelek, valamint a válaszok az Egyesült Államok külügyminisztériumának közvetítésével bonyolódtak. A levelezés teljes feltárásában gondot jelent, hogy a vatikáni levéltárak egyelőre zároltak, a kötet szerzői csak az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Levéltárában őrzött példányok alapján rekonstruálhatták a kötetben szereplő 119+79 levelet és üzenetet magyar fordításban. Ezen levelekből kirajzolódik Mindszenty József véleménye Kádár Jánosról, a pártállami abortuszstatisztikáról, a Humana Vitae enciklikával kapcsolatos álláspontjáról, a menedékes helyzetének számos kérdéséről, Trianonról, illetve primási illetékességéről a Szent István-i országhatárterület egészén. Ez utóbbi összefüggött azzal, hogy a magyar állam vezetői a Mindszenty-ügy rendezésének alapkövetelményeként szerették volna elérni, hogy a bíboros mondjon le az esztergomi érseki tisztségről, egyben a magyar katolikus egyház vezetéséről. Ezt Mindszenty minden körülmények között elutasította, sőt nehezményezte, hogy megkérdése nélkül szabták át a magyar püspökségek területét, alkottak újabb püspökségeket. Mindszenty álláspontja az volt, hogy Róma semmit se változtatson, amíg az általa átmenetinek tartott kommunizmus fennáll. Nem tartotta helyesnek a Burgenlandban, Csehszlovákiában és Szerbiában felállított új püspökségeket.

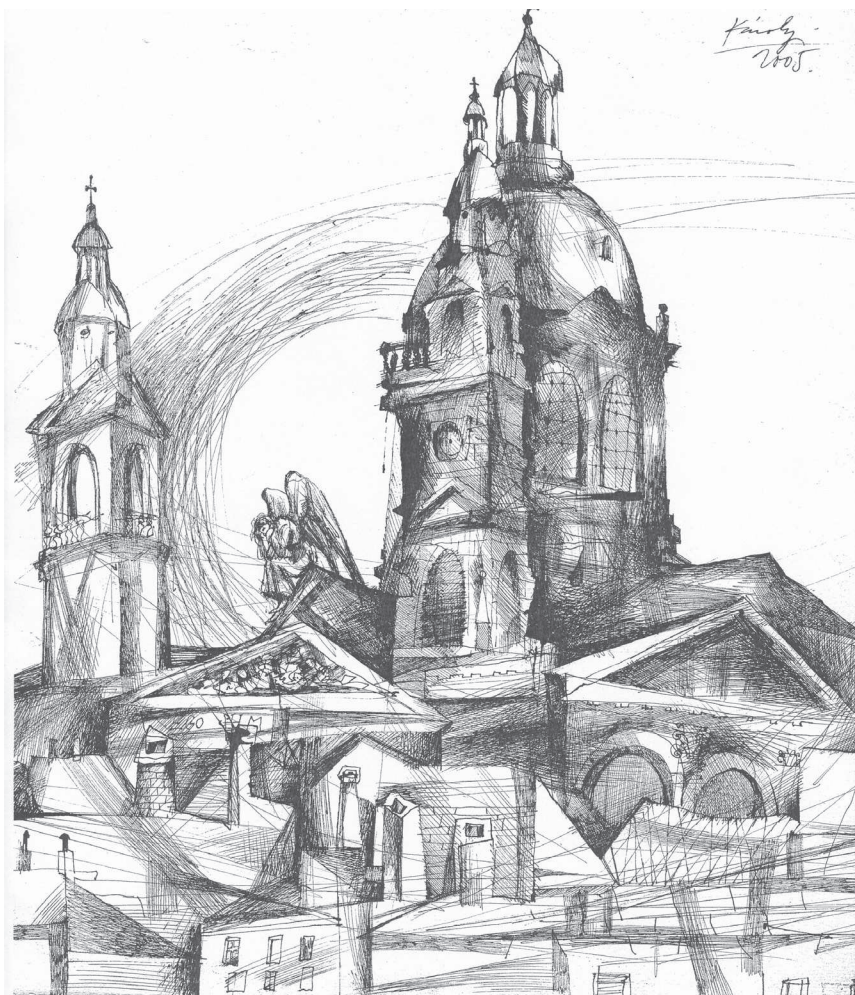
Lényegében a kötet leveleinek nagyobb részét az előbbi témakör adja, amelynek többségére válasz is érkezett Rómából. Ugyanakkor Mindszenty József rendszeresen írt az amerikai elnöknek, külügyminiszternek és az amerikai politikai élet vezetőinek is, bár nem minden esetben kapott választ. Ez utóbbi levelezés az amerikai diplomáciai csatornákon keresztül bonyolódott le, így az amerikai diplomácia mindig „naprakész” volt Mindszenty bíboros nézeteinek és véleményének alakulásáról.

A kötetből világos kép rajzolódik ki König bécsi érsek-bíboros, s Casaroli vatikáni államtitkár budapesti és Mindszenty bíborosnál tett látogatásáról, valamint arról, hogy az

adott időszakban milyen volt a „menedékes” akkori álláspontja, egészségi és lelki állapota. Ebből a kötetből is kibontakozik, hogy milyen területeken fontos a további kutatás, a még mindig zárt levéltárak anyagába való bepillantás.

A VERITAS Intézet által elindított könyvsorozat 4. kötete Somorjai Ádám és Zinner Tibor fáradhatatlan kutatásainak köszönheti megjelenését.

(Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánban – és vissza. Mindszenty József bíboros, primás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkal 1956–1971. /Veritas könyvek 4./ Budapest, 2016, VERITAS Történetkutató Intézet, Magyar Napló Kiadó, 780 p.)

Charlie Savage

A kémfőnök támad és védekezik

Michael V. Hayden: Elmenni a végsőkig: az amerikai hírszerzés a terrorizmus korában (Playing to the Edge: American Intelligence in the Age of Terror; Penguin, 2016, 464 oldal) című könyvének recenziója

Michael Hayden katonai hírszerzési attaséként állomásozott Bulgáriában, az 1980-as években, amikor még fiatal légierő-tiszt volt. Ott állandó megfigyelés alatt kellett élnie – annak az embernek, aki a szeptember 11-e utáni érában az amerikai hírszerzés csúcására emelkedett. Feleségével együtt törölhető játék írotáblákat tartottak a lakás legkülönbözőbb pontjain, hogy írásban társalognának, mert azt hitték, lehallgatják őket. Ebben a feszült hidegháborús hangulatban történt, hogy Hayden a bolgár kormány egyik politikai tisztjével beszélgetve így tört ki tehetetlenségében: „Önök számára mi az igazság?” A kommunista apparatcsik állítólag ezt válaszolta: „Az igazság? Az igazság az, ami a párt érdekeit szolgálja.”

Hayden ezt az anekdotát használja fel az *Elmenni a végsőkig: az amerikai hírszerzés a terrorizmus korában* című emlékiratában, hogy előkészítse a terepet annak megtárgyalásához, hogy a hírszerzésben dolgozó tisztek miként lássák el feladatukat a modern társadalomban. Alapvető feladatuk szerinte abban áll, hogy „ragaszkodjanak a tényekhez, és úgy lássák a világot, ahogy az van, és eközben szolgáltatassanak teljes körű és pontos információt a politikai élet nehéz döntései előtt álló szereplőinek. Az a mély tisztelet, amivel erről az eszméről beszél, összhangban van mind bizonyos – általa csak reménytelenül napirend-vezéreltnek látott – újságírók iránti lenézésével, mind pedig önmagáról, mint az „igazmondás bajnokáról” alkotott képével. Megjegyzi,

hogy ha egy törvényen kívül létező egység, mint amilyen a Központi Hírszerző Szolgálat (CIA) is, külföldön hajt végre titkos műveleteket, akkor „becsületesen” kell eljárnia, hozzáteve: „Főként pedig magunkkal szemben kell becsületesnek lennünk. A végsőkig.”

Amikor a hírszerző tisztek életében az ilyen fokú őszinteség a mérvadó, az általuk szolgáltatott információ időnként kellemetlennek bizonyulhat a döntéshozókra nézve. Hayden leírja, hogy az általa irányított CIA George W. Bush és Dick Cheney alelnök idején közölte a Fehér Házzal, hogy az iraki lázongások lassan már vallási alapú polgárháborúba mennek át, Irán pedig korábban leállt atomfegyver-programjával. Az utóbbi értékelés, mely nem szolgálta az iráni konfliktust inkább kielezni akaró [agresszív politikai] héják érdekeit, arra a végkövetkeztetésre indított sokakat a politikai jobboldalon, hogy a CIA így áll „bosszút” a Bush-kormányzaton, mivel az arra „kényszerítette, hogy elvigye a balhét” azért a pontatlan jelentésért, amit az iraki tömegpusztító fegyverekről küldött a háború előtt. Hayden szerint bár az effajta szóbeszédből „szép kis történetet lehet kerekíteni”, egyszerűen nem felel meg a valóságnak. „A tények vezettek el bennünket következtetéseinkhez, nem pedig a bosszúvágy vagy a rosszindulat.” Az átmeneti időszakban, amikor Barack Obama szenátor nyerte meg az elnökválasztást, Hayden más hírszerzőkkel együtt igyekezett a közelébe kerülni, hogy aztán annyi kellemetlen hírrel szolgáljanak neki, amennyivel csak lehetséges.” Ez azt jelentette, hogy beszéltek a leendő elnöknek a világról úgy, ahogy azt ők látták, nem pedig a kampánybeszéd retorikájának és a közvéleménykutatások lencséjén keresztül nézve, vagyis egy olyan világról, amelyet látni szeretnének.

Hayden azt sugallja – és nem túl jogosan ragaszkodik is hozzá, hogy ezeknek a tájékoztatóknak a hatására hozta Obama elnök még leg-

első időszakában döntését arról, hogy továbbra is működhessen a fogvatartottak „rendkívüli kiadása” más országok hírszerző szolgálatai számára, mely mint a terrorizmus-elhárítás egyik eszköze a Bush-bírálok véleménye szerint szándékosan további kínzásoknak teszi ki az állampolgárokat.

Hayden ügyesen azt a benyomást kelti, hogy nyílt lapokkal játszik, és mindent elárul, amit bonyolult témákról tudni érdemes. Gyors észjárású, világosan fogalmazó, társaságkedvelő ember, akinek az agya szinte kirobbanni látszik hatalmas homloka mögül; a katonai hírszerzés ranglétráján való gyors emelkedését is részben okos és tömör fogalmazásmódjának köszönheti. 1999-ben a Clinton-kormány megbízta a Nemzetbiztonsági Ügynökség (National Security Agency, NSA) – hatalmas elektronikus megfigyelőrendszerének – vezetésével, mely akkoriban nagy nehézségek árán tudott csak lépést tartani a robbanásszerűen fejlődő internettel.

Nem sokkal a szeptember 11-ei támadások után Cheney felkérésére Hayden előállt egy terroristák felkutatását szolgáló, titkos nemzetbiztonsági programmal, mely a Csillagszél (Stellarwind) kódnevet kapta – engedély nélküli megfigyelésekre és nagytömegű adatgyűjtésre épült, melyek a Külföldi Hírszerzési Felügyeleti Törvény (Foreign Intelligence Surveillance Act, FISA) szerint tiltott tevékenységek. A Bush és Cheney jogásaiból álló csoport, mely sajátosan tág értelmezést adott az elnöki hatalomnak, előkerített néhány titkos feljegyzést, hogy igazolják Hayden elgondolásainak törvényességét. Emlékiratainak címe egyik kedvenc metaforájára utal: egy veszélyes világban a hírszerző ügynökségeknek el kell menni egészen a végső határig, mely a tisztességeset elválasztja a tisztességtelentől – még ha krétaporos is lesz a stoplis cipő. Azt már nem mérlegeli, hogy vajon ez az alaptétel nem válik-e érvénytelenné, amikor az elnök olyan bírókat alkalmaz, akik figyelmen kívül hagyják a szabályzatot, és oda rajzolják neki a büntetővonalat, ahová akarja.

2006-ban Bush kinevezte Haydent a CIA igazgatójának, ahol akkortájt nagy volt a felfordulás amiatt, hogy terroristagyanús személyeket tartottak titkos tengerentúli börtönökben, ahol kínzás-

nak vetették alá őket. Ő maga nem használja a „kínzás” szót, helyette inkább „fokozott vallatási technikákról” beszél, melyek közt – ahogy sok nyilvánosságra került forrásból ismeretes – olyan módszerek szerepeltek, mint az akár 180 órán át is tartó alvásmegvonás, a fulladást szimuláló ún. „waterboarding” technika, szűk kalitkába zárás, lábbilincs alkalmazása fájdalmas megfeszített testhelyzetben, erőszakkal való meztelenre vetkőztetés, valamint a hideg zuhany; ezekből gyakran egyszerre többet is alkalmaztak. Mire Hayden átvette az irányítást, addigra már többé-kevésbé felhagytak ezzel a gyakorlattal; ugyanakkor nagyobb reflektorfénybe került az előző időszak, ő pedig vitathatatlanul annak legnagyobb védelmezőjévé vált. Annak idején elmagyarázta a Kongresszusnak, most pedig a könyvében teszi ezt, hogy az ilyen „fokozott” technikák alkalmazásakor nem közvetlenül az „információhoz jutás volt a cél, hanem inkább az elítéltnek a tagadástól az együttműködés irányába mozdítása; ezért a fogvatartottat kiszolgáltatott állapotba juttatták”, elméletileg azzal a céllal, hogy engedelmessé váljon a vallatói előtt. „Átlagosan körülbelül egy hét kellett hozzá”, és a vallatások már beszámolóokra vagy beszélgetésekre emlékeztettek.¹

2008-ban pedig miután arról adtak le jelentést a Bush–Cheney adminisztrációnak, hogy az al-Kaida újrendezte sorait Pakisztán törzsi terü-

1 Jóllehet Hayden elmagyarázza, hogyan használták ezeket a módszereket, a Szenátus nyomozói olyan CIA-feljegyzéseket találtak, melyek azt mutatják, hogy a gyakorlatban a vallatótisztek nem ritkán már rögtön az őrizetbe vétel után alávetették a foglyokat ezeknek a „fokozott vallatási technikáknak” – azaz mielőtt kikérdezték volna őket, és azok bármilyen jelét mutatták volna, hogy megmakacsolják magukat –, továbbá a vallatók ez idő alatt is kérdezték őket, nemcsak utána. A „kiszolgáltatott állapot” további megvitatásához lásd Tamsin Show cikkét, mely ezeket a visszaszámított körülményeket taglalja, illetve az ebből kibontakozó eszmecsereit: „A pszichológusok átveszik az irányítást” („The Psychologists Take Power”), *The New York Review*, 2016. február 25.; „Erkölcsei pszichológia: vitaindító” („Moral Psychology: An Exchange”), *The New York Review*, 2016. március 17. „A ’tanult tehetetlenség’ & kínzás: vitaindító”, *The New York Review*, 2016. március 31.

letein, és figyelmeztették őket, hogy „*jelenlegi tudásunk birtokában nem lesz mentség tétlenségünkre a következő támadás után*”, Hayden felügyelte azt a célzott likvidálási kampányt, melynek során a CIA egyre több irányított dróntámadást indított nemcsak ismert vezetők ellen, hanem az al-Kaida kiképzőtáboraira is figyelmeztető légicsapásokat mért.

Összefoglalva, Hayden egyik központi szereplője volt az amerikai politika szeptember 11-e utáni három, legtöbb vitát kiváltó terrorelhárítási intézkedésének. 2009 óta pedig – mikor is Obama úgy döntött, hogy meneszti a CIA vezetői pozíciójából – Hayden egy más típusú döntéshozót lát el információval: az amerikai közvéleményt, mely televíziós szerepléseken, újságok véleményrovatain és interjúkon keresztül értesül nézeteiről. Most pedig megírta emlékiratait, hogy „megmutassa az amerikai népnek, mi mindent meg nem tesz érte hírszerző szolgálata”.

2.

Hayden a hírszerző ügynökségeket a kiszámíthatatlan politikai széljárás játékszerének látja; a „politikai elit” vagy arra panaszkodik, hogy a biztonsági szervek „nem tettek meg minden tőlük telhetőt, amikor veszélyben érezték magukat, vagy pedig a veszély elmúltával az a bajjuk, hogy túl sokat tettek”. Időnként joggal kérdőjelezhető meg elfogulatlansága, ha a kém-szolgálatot kell megvédenie az ilyen fajta bíráló hangokkal – különösen az utóbbival – szemben.

2014 novemberében történt egy eset, amikor a Szenátus az információszabadságról szóló USA Freedom Act nevű törvény elfogadását mérlegelte. A törvényjavaslat véget akart vetni a Nemzetbiztonsági Ügynökség tömeges telefonos adatgyűjtésének – melyet eddig a hazafias törvény (Patriot Act) 215. cikkelye lehetővé tett –, és egy új programmal helyettesíteni, mely a telefontársaságok kezében hagyja ezt az adattomeget, és a kormánynak bírói engedélyt kell szereznie a lekérdezésükhöz. (Edward Snowden kiszivárogtatásából tudjuk, hogy az ún. 215-ös program részben a Nemzetbiztonsági Ügynökség Csillagszél programjából származott – mely Hayden műve –,

ezért a törvényjavaslat többek között egy pofonnal ért fel Hayden számára. A döntő szavazás reggelén a *The Wall Street Journal* leköszölt egy írást a „Csak az ISIS örül a Nemzetbiztonsági Ügynökség reformjának” („NSA Reform That Only ISIS Could Love”) címmel, melyben Hayden – egyik társszerzőjeként – lesújtó bírálatot nyújtott a törvénykezésről. A republikánus vezér, Mitch McConnell, odaadta a cikket a szenátoroknak, hogy olvassák el; a szenátorok a benne levő érveket elfogadták, majd ezek bekerültek a kongresszusi jegyzőkönyvbe; később a nap folyamán a republikánus szenátorok időhúzással akadályozták a törvényjavaslat elfogadását. 2015 júniusában azonban, két héttel azután, hogy mégis törvényerőre emelkedett az információszabadságról szóló törvény, a Freedom Act, Hayden azt állította a Wall Street Journal egy konferenciáján egy pódiuminterjúban, hogy voltaképpen elég jelentéktelennek látja a változtatásokat, mondván, „ha valaki odajönne hozzám és azt mondaná: »Nézd, Hayden, a következő a helyzet. Ez a Snowden-ügy legalább két évre tönkre fog vágni benneteket. És amikor kikeveredtek belőle, akkor majd azt a kis 215-ös programot fogják kérni tőletek az amerikai telefonos meta-adatokról – egyébként még mindig hozzájuthattok, csak el kell menetek a bíróságra és engedélyt kell kérni a hozzáféréshez a cégektől, ahelyett, hogy a ti kezetekben lennek« – erre én azt válaszolnám: »És erre kell várni két évet? Nem semmi!«”

Mialatt Hayden ezt bizonygatta, ujjait összecsuppintva mutatta, milyen kicsinyke része az egésznek a lehallgató-program és az ezt érintő jogszabályi változások.

2014 decemberében egy másik eset derített fényt arra, hogy nem kell minden szavát készpénznek venni: a szenátus hírszerző bizottsága kibocsátott egy ötszáz oldalas kivonatot, melyet a vállalatokról szóló, belső használatú CIA-anyagok millióinak áttanulmányozása alapján készített: ebben egy harminchét oldalas függelékét szenteltek Haydennek, ahol olyan állításokat idéznek tőle, melyek a bizottság előtt hangzottak el a szájából, illetve őt megcáfoló dokumentumokra hivatkoztak. A jelentés úgy állította be Haydent, mint aki eltúlozza annak

az információknak az értékét, melyet a „fokozott vállalási technikáknak” alávetett foglyoktól szerettek, míg elbogatellizálja mind a hírszerzők által fogvatartottak számát, mind az elkövetett kínzások súlyosságát.

Hayden könyvében elismeri, hogy „néhány dologban talán tévedett”, míg a szenátus jelentését „kíméletlen vádirománynak” titulálta, és az ellene felhozott vád egy részét elutasítja. Leírja például, hogy amikor 2007-ben kiállt a program mellett, ezt azzal a szándékkal tette, hogy beszéljen a „kihallgatás” szokásos menetéről, és hogy ismertesse a „jelenlegi” helyzetet. A kongresszus megbízásából nyomozók oldalak millióit böngészték át, hogy „megtalálják az eltéréseket, melyeknek legtöbbje még a program elejét jellemezte”. 2016 márciusában, a hírszerzési bizottságot – a kínzásokról szóló jelentés megjelenése idején – a vezető demokrata szenátor, Dianne Feinstein csapata kiadott egy harmincnyolc oldalas munkát, melyben pontról pontra megcáfolta Hayden emlékiratát, felsorolva a kihallgatási programról szóló elemzésében fellelhető „tárgyi tévedéseket és egyéb problémákat”, valamint azzal vádolták, hogy megismételte pontatlan tanúskodását, további helyeken ferdítve el az igazságot.

Ilyen történések fényében figyelemre méltó Hayden könyvének az egyik részlete: miután leírja, mennyi időt töltött „a hírszerzés kihallgatási jegyzőkönyveinek ismertetésével, magyarázatával és megvédésével”, részben azzal indokolja erőfeszítéseit, hogy: „Mindez önigazolás, nem jómagam, hanem általánosságban az ügynökség számára. Jóllehet a dolgok nagy része azelőtt történt, mielőtt én a vezetésbe kerültem volna, kötelességemnek éreztem, hogy megvédjek jó embereket, akik jóhiszeműen jártak el. Langleyből² nézve, az emberek úgy gondolták ott, abban a világban, hogy a helyes dolgot cselekedték – erkölcsileg, jogilag és a működési szabályzat szerint.”

Amikor azonban olyan ügyekről van szó, amelyek kérdéseket vetnek fel a hírszerző tisztek hozzáértésével, tisztességességével vagy akár általuk elkövetett bűncselekményekkel

2 Itt található a Központi Hírszerző Ügynökség főhadiszállása.

kapcsolatban, „a világ Langleyből nézve” talán nem mindig ugyanaz, mint „a világ valójában”. Ha annak az 1980-as évekbeli bolgár apparatcsiknak az igazsága a tényeknek és a hazugságnak bármimemű – a pártérdekeket leginkább szolgáló – keverékét jelentette, Hayden számára néha igazságnak számít bármi, ami saját klikkje érdekeit szolgálja: a hivatásos hírszerzői és katonai állományét.

3.

Az olvasónak nem árt tudni, hogy Hayden név szerint becsmérel több újságíró, akiket tisztelek és kollégáimnak tekintek, és ez némiképp befolyásolja róla alkotott nézeteimet. Azt is illik megemlítenem, hogy alkalmam nyílt interjút készíteni vele, és – míg természetesen az általa mondottakat összevettem egyéb forrásokkal is – nagyra értékeltetem azt, hogy hajlandó beszélgetni velem³. Továbbá, jóllehet könyvének fő szempontjait elhibáztaknak látom, más részei kiválóak. Hayden életpályáját a világ néhány legösszetettebb problémájával való küzdelemben töltötte, és sok érdekes, még ha néha kiábrándító dolog is tud róluk mesélni – főként, amikor beszámolójára nem nyomja rá bélyegét a hírszerzési ügynökség jegyzőkönyveiért való aggodás.

Nagyszerű olvasmány például egy hosszabb rész, melyben leírja, hogy hogyan repültek körbe a világot és találkoztak más országok titkosszolgálatának tagjaival. Ez azt mutatja, hogy létezik a világban az amerikai hivatásos nemzeti titkosszolgálatnak egy nem hivatalos, egész világot átfogó megfelelője is. „Létezik köztünk egy eszmecsere, mellyel kölcsönösen hasznára vagyunk egymásnak, még ha kormányaink nem is tudják kellőképpen összehangolni működésüket” – írja Hayden. „Valójában ezek a

3 Például, Haydent idézem legújabb könyvemben, melynek címe: *Hatalmi háborúk: Obama szeptember 11-e utáni elnöksége – belülről nézve (Power Wars: Inside Obama's Post-9/11 Presidency, Little, Brown, 2015)*. Az ötödik fejezetben megírom annak a – mind a mai napig titkos – történetét, hogy miképpen fejlődött a Nemzetbiztonsági Ügynökség megfigyelő-technológiája – és a rá vonatkozó korlátozások – az Obama elnökségét vezető harminc év során, beleértve a Hayden elnöksége alatti döntő fontosságú éveket is.

kapcsolatok rendkívül tartósnak bizonyulnak, és működnek a felszín alatt, még a viharos politikai viszonyok ellenére is. Ennek az az oka, hogy kölcsönösen értékes eszmecserekre adnak lehetőséget szakmabeliek között, akiknek közzesek a problémák, illetve hírszerző ügynökségek között, melyek még akkor is működni fognak, és el is várják tőlük, hogy végezzék a dolgukat, mikor változások következnek be a politikai élet színpadán.”

Bár ő és kémfőnök kollégái is kívülről tudták egymás családtagjainak neveit, és vacsorára mentek kollégájuk otthonába, vagy délutánokat töltöttek irodájában, mégis gyakran elérkezett egy pont, amikor Haydent a másik fél valamilyen mélyen gyökerező „teremtésmitológiába” akarta beavatni, megtörvén ezáltal a világ folyásáról szóló józan beszélgetés menetét. „Ez az, amikor a velünk szemben ülő vagy a vonal másik végén levő munkatársunk agyában beindul valami, és majdnem hogy ősi indulatok kezdenek feltörni egy olyan beszélgetésben, amely addig a pontig tényeken alapuló párbeszéd volt”, mint például a szerb kémfőnök esetében, aki ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy a muzulmánokat nem érdekli, ha a gyerekeik meghalnak a háborúban. Mikor ez megtörtént – írja –, nem volt sok értelme a vitának. „Az volt a lényeg, hogy ne értsünk egyet, vagy még csak véletlenül se tűnjék úgy, hogy egyetértünk. Ott ültünk, kifejezéstelen arccal, a majdnem ösztönös fejmozdulatot sem engedvén meg magunknak, mely azt jeleznék, »átjött az információ«, remélvén, hogy gyorsan túljutunk ezeken a kellemetlen percekben, és a beszélgetés a szokásos mederben folyik majd tovább.”

Ez a rész már önmagában elgondolkasztó, Hayden azonban az alábbi figyelemreméltó sorokat füzi még hozzá: „Ez eltartott egy ideig; de aztán egyik külföldi utamon, mikor éppen egy éjszakai kiruccanásra készültem egy másik állomásra, belém hasított a gondolat. Vajon az én számból elhangzottakból mit utasítottak el beszélgetőtársaim, mint amerikai mitológiát? Azt, amikor az önrendelkezésről beszéltem? Vagy a kulturális sokszínűséget? A választások jótékony hatását? És vajon mikor várták csak türelmesen, hogy befejezzem, mielőtt vissza-

tértünk a »komoly« beszéd témákhoz? Erre sose jöttem rá, de minél tovább töprengtem rajta, annál biztosabb voltam benne, hogy volt ilyen.”

4.

Ilyen pillanatokért érdemes kezünkbe venni a könyvet – feltéve, hogy az olvasó már a tények ismeretében közelít hozzá. Olvasása pedig ahhoz hasonló élményt jelent, mint amikor egy sok párbeszéddel és fordulatos cselekménnyel teli filmet nézünk hang nélkül: ha előzőleg nem láttuk a filmet, nem igazán fogjuk érteni, mi történik benne. Hayden általában túl agyafúrt ahhoz, hogy olyasmit állítson, ami nyilvánvalóan hazugság – könyvében a torzítások inkább kihagyások, fél-igazságok, félrevezető megfogalmazás és többféle értelmezést megengedő félreérthető kijelentések formájában vannak jelen. Olyasvalakiként, aki éveket töltött azzal, hogy a szeptember 11-e utáni nemzetbiztonsági állapotok jogi és politikai fonákságait vizsgálja és tudósítson róluk, csak remélhetem, hogy az olvasó kellő tájékozottsággal lesz felvértezve a korszak részleteit illetően, hogy képes legyen kiszűrni Hayden csúsztatásait.

Az alábbi két eset a körmönfont félrevezetés szemléletes példája. Az elsőt Hayden elmeséli, hogyan érte el a *The New York Times* szerkesztőinél 2004 végén és 2005 folyamán (jóval azelőtt, hogy a laphoz kerültem volna), hogy ne közöljenek le egy írást a titkosszolgálat engedély nélküli lehallgatásairól, melyről a lap tudósítói rántották le a leplet; most már tudjuk, hogy ez épp a Nemzetbiztonsági Ügynökség Csillagszél programjának egyik alkotóeleme volt, melynek egyéb oldalait még mindig homály fedi. Hayden akkoriban biztosította a *Times* egyik szerkesztőjét, hogy a kormányon belül nincsenek nézetkülönbségek a titkosszolgálat tevékenységét illetően. Később azonban kiderült, hogy az Igazságügyi Minisztérium legfőbb tisztségviselői már 2004 márciusában lemondással fenyegetőztek, mert komoly jogi kifogásaik voltak a Csillagszéllel kapcsolatban.

Hayden könyvében azt állítja, hogy a *Times* szerkesztőinek ajánlott biztosítékai a „körülményekhez képest igazak voltak”. Azzal érvelt, hogy a márciusban emelt kifogások addigra

már tisztázódtak, és „különb is a program egy olyan pontját érintették, mely a *Times* cikkében nem szerepelt”. Vagyis akkoriban a Csillagszél azon alkotóelemének a törvényesség kérdőjeleződött meg, mely az e-mailek meta-adatainak tömeges gyűjtésével foglalkozott. Hayden kijelentése azonban, miszerint a márciusi jogi kifogások a Csillagszél programnak egy olyan részére vonatkoztak, amely nem azonos az engedély nélküli lehallgatások alkotóelemével – bár szó szerint igaz –, félrevezető⁴.

Valójában az Igazságügyi minisztérium már előtte is komolyan felelősségre vonta a Fehér Házat a program nem egy pontjával kapcsolatban. Hayden nem ejt szót arról, hogy 2004 márciusáig a Csillagszél törvényessége azon az – ellentmondást nem tűrő – jogcímen alapult, hogy az elnököknek nemzetbiztonsági okokból joguk van áthágni egyes törvényeket, ami többek között azt jelentette, hogy a titkosszolgálat a teljes programot használhatta bármilyen nemzetközi terrorfenyegetés kivizsgálására. A veszélyhelyzetben az Igazságügyi Minisztérium hivatalnokai rászorították a Bush-kormányt, hogy ne engedje meg a titkosszolgálatnak a Külföldi Hírszerzési Felügyeleti Törvény rendszeres megkerülését pusztán csak az al-Kaida üldözésének kizárólagos okára hivatkozva. A Csillagszél hatókörének csökkentésével a kormány szilárdabb jogi alapokra helyezhetné a programot oly módon,

4 2004 márciusában az egyik fő vitapont az volt, hogy vajon törvényesen járt-e el a Nemzetbiztonsági Ügynökség az e-mailek meta-adatainak tömeges gyűjtésekor – olyan adatokról van szó, melyek kimutatták, hogy ki ír kinek és mikor, de azt nem, hogy mit – bírósági engedély nélkül használva fel az internetre telepített eszközöket. Az Igazságügyi Minisztérium sürgette a Fehér Házat, hogy parancsoljon megálljt az effajta információgyűjtésnek az év júliusáig, mikor is az illetékes bírói testület tagja egy titkos és újszerű jogi tervezetet fogadott el, melynek értelmében joga volt ilyen rendelkezéseket kibocsátani. Hayden könyve javarészt a kormány telefonhívásokhoz való hozzáféréseire összpontosít, és soha nem ad egyértelmű magyarázatot arra, hogy az internetes kommunikáció és a meta-adatok gyűjtése – melyeknek egy részét feldolgozták, jöllehet közismert adatokról van szó – milyen módon volt bizonyos tekintetben jóval központibb része a Csillagszélnek.

hogy a Kongresszus felhatalmazásához kötné a katonai erő felhasználását a szeptember 11-i támadások elkövetői ellen.⁵ Elmondható tehát, hogy a veszélyhelyzetben az engedély nélküli lehallgatások ügye is előkerült, melyet a *Times* hozott előzetesen napvilágra.

A második eset, mely azt példázza, hogy Hayden milyen ügyesen tud ravaszkodni beszámolójában, egy 2006 nyaráról szóló fejezettel kezdődik, amikor átvette a CIA irányítását; a fogva tartási és kihallgatási program egy le-tompított verziójának kifejlesztésén dolgozott „a bel- és külföldön keltett óriási felháborodás” közepette – mint írja –, melyet a sajtóhírek indítottak el. A fejezet egy Bush szájából elhangzó „fergeteges” beszéddel éri el csúcspontját, melyben az elnök bejelentette, hogy a CIA áthelyezte megmaradt foglyait a guantánamói katonai börtönbe, míg védelmébe vette a vallatósiztek „alternatív vallatási eljárásait” is, melyek terrortámadásokat megakadályozó információkhoz segíthetik őket. Két fejezettel később Hayden visszatér a témához, és arról ír, hogy a Bush-kormány végül is a leendő fogvatartottak vallatását szolgáló technikáknak csak egy szűkebb körét hagyta jóvá; megállapítja, hogy a Kongresszusnak „semmilyen hatása nem volt a CIA vallatási programjának alakulására”, mivel a törvényalkotóknak „hiányzott a bátorsága vagy pedig nem volt köztük egyetértés, hogy leállítsák, támogassák vagy módosítsák azt”.

Itt is több minden ad okot félreértésre. Az első fejezet, mely azt a Bush-beszédig elvezető programot tárgyalja, melyre Hayden rászánta a nyarát, nélkülözi a – valóságos történések megértéséhez elengedhetetlen – jogi háttérrel: olyan információk maradnak ki, melyek nem túl előnyös színben tüntetik fel a CIA működését. Hayden különösképpen azt felejt el megemlíteni, hogy a Legfelsőbb Bíróság döntést hozott a Genfi Egyezményrel kapcsolatban, mely bírósági eljárást helyezett kilátásba háborús bűnök miatt olyan amerikai vallatósiztek ellen,

5 Charlie Savage: *Hatalmi háborúk: Obama szeptember 11-e utáni elnöksége – belülről nézve (Power Wars: Inside Obama's Post-9/11 Presidency)*, Little, Brown, 2015), 191. oldal.

akik terrorizmus gyanújával fogva tartottakat bántalmaztak. Hayden Bush beszédének annak a kritikus részéről sem tesz említést, melyben az elnök arra kérte a Kongresszust, hogy módosítsák a háborús bűnökről szóló [1996-os] törvényt, hogy mindennek csökkentsék a veszélyét. Mikor Hayden arra céloz, hogy a Kongresszus egyszerűen túl erélytelen volt ahhoz, hogy közelebbről meghatározza a megengedett technikákat, elfeledkezik arról a tényről, hogy a Kongresszus 2008-ban arra szavazott, hogy korlátozzák a CIA-vallatósítztek hatáskörét a harctéri szabályzatban leírtakra – és ezáltal betiltották volna a „fokozott” vallatási technikákat, mint például a fulladás szimulálását vagy az alvásmegvonást – de Bush megvétózta a törvényjavaslatot.

Hayden végül is megemlíti mind azt a tény, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak született egy rendelkezése a Genfi Egyezményről (bár továbbra is óvakodik a „háborús bűnök” kifejezés használatától), mind a harctéri szabályzatról szóló, elutasított törvényjavaslatot, de mindezt körülbelül negyven, illetve százharminc oldallal az után teszi, hogy ő maga vitatja meg elsőként a témát, melynek értelmezésén változtattak volna az előbbiek, ha egy helyen olvashatók. Továbbá soha nem említi meg, hogy a szenátusi jelentésből később kiderült – és részben a CIA is elismerte – hogy Bush beszéde hemzsegett a téves információktól, mikor a terrorselhárítás sikereit sorolta fel; például bizonyos új tények napvilágra kerülését a vallatási programnak tulajdonította, miközben ténylegesen más forrásokból származtak az információk.

A könyvben számos hasonló ferdtítés található. Ahogy szaporodnak, úgy torzítja el a valóságos világot az a benyomás, melyet az *Elmenni a végsőkig* hagy maga után.

5.

Évek óta tartó nyilvános tájékoztató kampányuk során a CIA „fokozott vallatási technikáinak” védelmezői azt próbálják erőnek-erejével bizonygatni, hogy ezek a módszerek jóval hatékonyabbak és kevésbé kegyetlenek, mint magának a CIA-nak az ezzel egyidőben alkalmazott saját módszerei – ahogy azt egy szenátusi vizsgálóbi-

zottság jelentése nyilvánosságra hozta. Eközben sok amerikai csatlakozott a kínzás támogatók táborához. 2015 tavaszán a Pew Kutatóközpont adatai szerint a republikánusok 73 százaléka állította, hogy a terrorista-gyanús embereket jogosan vetik alá kínzásnak, míg a demokraták közül 46 százalék vélekedett így.⁶ A hozzáállás változása figyelhető meg a republikánus elnöki politikában is. Jóllehet John McCain szenátor, a 2008-as republikánus elnökjelölt hevesen ellenkezett a kínzásokat, és a fulladást szimuláló „waterboarding”-ot is ide sorolta, 2012-ben Mitt Romney kormányzó elkötelezte magát a „fokozott technikák” visszahozatala mellett, bár ő – Haydenhez hasonlóan – ragaszkodott hozzá, hogy ezek a módszerek valójában nem számítanak „kínzásnak”. 2016-ban Donald Trump már büszkén, mindenféle szépités nélkül támogatja a kínzás módszerét, miközben arra is ígéretet tesz, hogy be fogja vetni a fulladásos szimulálást és „még ennél sokkal rosszabbakat is”, nemcsak azért, mert a „kínzás eredménnyel jár”, hanem mert még „ha nem is jár eredménnyel, mindenképpen megérdemlik”.⁷

Hayden szeretné visszamenőleg megvédeni a vallatási programot – célja azoknak a tisztviselőknak a megkímélése, akik korábban részt vettek benne. A jövőt illetően fenntartja azon nézetét, hogy a CIA örök időkre fölhagyott a „fokozott vallatási eljárásokkal”. 2016 februárjában az HBO *Való idő Bill Maherral (Real Time with Bill Maher)* című show-műsorában Hayden úgy nyilatkozott könyvének bemutatásakor, hogy „rendkívül rosszul érintené, ha egy elnöki pozícióban levő Trump úgy kormányozna, hogy az összhangban lenne az elnökjelölt Trump kampány alatt használt nyelvezetével”.

„Mint például mivel?” – próbálta sarokba szorítani Maher.

6 Richard Wike: „Szélesen eltérő véleménykülönbségek a terroristagyanús személyek ellen alkalmazott kínzást illetően” („Global Opinion Varies Widely on Use of Torture Against Suspected Terrorists”), Pew Research Center Kutatóközpont, 2016. február 9.

7 Jenna Johnson: „Trump kijelentette, hogy »a kínzás működik«, támogatja a waterboardingot és »még sokkal rosszabb dolgokat is«” („Trump Says ‘Torture Works,’ Backs Waterboarding and ‘Much Worse’”) *The Washington Post*, 2016. február 17.

„Hát...ööö, hogy »vízbe fulladásos szimulálás lesz, meg még sok más – mert, hogy megérdemlik«” – mondta, és közben előredőlt, hogy hangsúlyozza a motivációbeli különbséget. Majd mikor hátradőlt, dadogni kezdett. „Nem azért – tudják – nézzék, mi – szóval, mi kemény dolgokat csináltunk...”

Mielőtt azonban Hayden befejezhette volna arra irányuló kísérletét, hogy összebékítse letűnt programjának megvédését annak a Trump-féle javaslatnak az ellenzésével, hogy élesszék újjá és bővítsék ki azt, Maher a szavába vágva egy Trump agyából kipattant másik zavaros ötlettel sietett a megmentésére: „És mit szól a terroristák családjainak megöléséhez? Te jó ég, már úgy értem, hogy ilyen még álmában se jutna eszébe, ugye?”

„Isten ments!” – válaszolta Hayden, szemmel láthatóan megkönnyebbülve, és elmondta Mahernek, hogy ha egy elnöki pozícióban levő Trump ilyen háborús bűnnek számító dolgot rendelne el, akkor a hadsereg megtagadná az engedelmességet.

Beszélgetésük a hírműsorok fő témája lett. Néhány héttel később azonban Alberto Mora, az Amerikai Egyesült Államok Haditengerészetének Bush-kormány alatti volt jogtanácsosa, aki korábban tiltakozott a Guantanamo-i kihallgatások alatti visszaélések ellen⁸, leírta, hogy Hayden előtörténetének ismeretében elég különös, hogy épp ő „kongatja a vészharangot” amiatt, hogy Trump vissza akarja hozni a kínzás módszerét. Azáltal, hogy Hayden olyan élenken védelmezte a CIA viselt dolgait – írta Mora – „hozzájárult ahhoz, hogy a kínzások kieszelői és végrehajtói büntetlenül megússzák.” Az a tény, hogy az Egyesült Államoknak nem sikerült elszámolnia a történetekkel – Mora szerint – „megfosztja a kínzás büntetését annak igazi súlyosságától”, mivel megszünteti a „kínzás-párti” stigmáját, és felbiztatja az olyanokat, mint Trump, akik vissza

8 Ld. Charlie Savage: *Hatalomátvétel: a nagyhatalmi elnöki törekvések visszatérése és az amerikai demokrácia visszajára fordulása (Takeover: The Return of the Imperial Presidency and the Subversion of American Democracy*, Little, Brown 2007), 177–181, 189. o.

akarják állítani azt.⁹ Emlékiratának vége felé Hayden elmesél egy történetet, amelyben egy adatvédelemről és biztonságról szóló vitában vett részt. Ahogy a vita végeztével ment le a színpadról, egy nő kiabálását hallotta – de nem fordult meg: „Hazug vagy, Hayden. Vér tapad a kezedhez.”

„Nem fordultam hátra, mert úgy ítélt meg, hogy úgysem tudom meggyőzni azt a nőt – írja. – Nincs semmi értelme a próbálkozásnak. Neki megvan a maga világa. Nekünk magunknak is megvan a saját világunk. Vagy legalábbis, nekem – igen.”

(*The New York Review of Books*)

Annie Sparrow

Szörnyű betegségek árnyékában

Sonia Shah: Világjárványok: a fertőző betegségek nyomon követése a kolerától az eboláig és azon túl (Pandemic: Tracking Contagions, from Cholera to Ebola and Beyond) című könyvének recenziója

(Sarah Crichton Books/Farrar, Straus and Giroux kiadó, 2016, 288 oldal)

A világjárványok (pandémiák) – a rendkívül fertőző betegségek feltartóztathatatlan terjedése országokon és kontinenseken át – modern korunk jelenségévé váltak. A szó maga, mely a „minden” és az „emberek” jelentésű görög szavakból kovácsolt nyelvi újítás, mindössze a tizenkilencedik század közepe óta használatos. A járványok – a betegségek helyi kitérésai – mindig is részei voltak az emberiség történelmének, a világjárványok azonban egy bizonyos fokú népsűrűséget és hatékony közlekedési eszközöket kívánnak meg. A közegészségügyi szakembereket, politikusokat és a jótékonyági szervezeteket azóta foglalkoztatja egy hasonló világjárvány réme, amióta 1918-ban az első

9 Alberto Mora: „Amerika tényleg odajutott, hogy visszaállítja a kínzást?” (“Is America on the Brink of Returning to Torture?”), *Los Angeles Times*, 2016. március 13.

világháborús lövészárkokban kitört a „spanyolnátha”, és megfertőzte a világ népességének húsz százalékát, több mint ötven millió ember halálát követelve. A második világháború csak újabb félelmeket szült, mikor is a német hadsereg szándékosan okozott maláriajárványokat, a japánok pedig biológiai fegyverként anthraxszal és pestissel kísérleteztek.

Válaszul az Egyesült Államok Betegségellenőrző- és Megelőző Központja (US Centers for Disease Control, CDC) – melyet 1946-ban hívtak életre, hogy az országon belül fellépjenek a malária ellen – 1951-ben elindította Járványfigyelő Szolgálatát (Epidemic Intelligence Service, EIS) védekezésül az esetleges biológiai hadviselés ellen, kiemelt fontossággal kezelve a fékezhetetlen járványos gyermekbénulást, mely az 1940-es és 1950-es években dühöngött az Egyesült Államokban és Európában. A közegészségügy világában azonban a legutóbbi fenyegetés gyakran elsőbbséget élvez a legnagyobb méreteket öltő járványokkal szemben is.

Larry Brilliant orvos, író és filantróp szerint „a járványkitörések elkerülhetetlenek, a világjárványoknak azonban nem feltétlenül kell kialakulniuk”. Brilliant, aki maga is jó nevű világ-egészségügyi szakértő, nyilván tudja, mivel nagy szerepe volt a himlő felszámolásában. A fekete himlő, az emberiség történelmének alighanem legszörnyűbb betegsége, csak a huszadik században egymaga félmilliárd ember halálát okozta. A *Variola major* törzs – a leggyilkosabb – végzett a fertőzöttek egyharmadával, és valamennyi túlélője egy életre himlőhelyes maradt. 1975-ben Indiában Rahima Banu, egy kétéves bangladesi kislány volt az utolsó, akit a *V. major* vírusa támadott meg. Két évvel később, Alit, egy huszonhárom éves szomáliai kórházi szakácsot diagnosztizáltak utoljára a *V. minor* vírusával. Rahima és Ali életben maradtak. A fekete himlő a múlt betegségévé vált.

Negyven évvel később még mindig a fekete himlő az egyetlen emberre veszélyes betegség, amit sikerült teljesen felszámolni. (A Rinderpestet, egy teheneket megtámadó vírust – szó szerint marhavészt – 2011-ben sikerült végleg kiirtani.) Jók a kilátások, hogy hamarosan

a gyermekbénulás és a fonalféreg-betegség (*dracunculus medinensis*) lesznek a következők. Közben új fertőző betegségek tucatjai jelentek meg, többek között a huszonegyedik századi nagy világjárványok („pan-epidemics”) kórokozói – az angol szót dr. Daniel Lucey alkotta a SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome, súlyos akut légzőszervi szindróma), a madárinfluenza, a sertésinfluenza, a MERS (Middle East Respiratory Syndrome, közel-keleti légúti koronavírus), az ebola és napjainkban terjedő Zika-vírus leírására.

Az új vírusok körüli félelem, megbabonázottság és pénzügyi ösztönzők elvonják a figyelmet és a forrásokat az olyan régóta pusztító betegségektől, mint a kolera, a malária és a tüdővész, melyek sokkal több embert fertőznek és ölnek meg. Ebolában viszonylag kevesen halnak meg, míg a tbc 9,6 millió embert fertőz meg évente, közülük másfél millió áldozatot szed; a malária évente több mint 200 millió megbetegedést okoz, és majdnem félmillió ember hal bele. (Ali, a fekete himlő utolsó túlélője később a maláriának esett áldozatul.)

A Zika-vírust először Ugandában fedezték fel [a Zika]-erdei szúnyogok által megcsípett majmokban. Az utóbbi években a majmok az erdőkön kívül kerestek ételmet, és a Zika-vírus szétterjedt: hordozói közé tartozik ma az *Aedes aegypti*, egy ellenállóképes szúnyog, mely az emberi vért és a városi környezetet kedveli, majd továbbterjedt az amerikai kontinens felé. Az *Aedes aegypti* okozza a dengue vérzéses lázat, a sárgalázat és a nyugat-nílusi vírust, de igazából a végzetes születési rendellenességek kialakuló világjárványa teszi a Zika-vírust különösen félelmetessé. Brazíliában eddig a kisfejség 1271 bizonyított esetével találtak meg – mikor is súlyos agyi károsodással, vaksággal és más születési rendellenességekkel jönnek világra az újszülöttek. A Kolumbiában, Francia Polinéziában, Panamában, a Martinique-szigeten és a Zöld-foki Köztársaságban megállapított esetek segítségével némi fogalmat alkothatunk a közelgő veszély nagyságáról.

A Zika-vírus nyújtja Sonia Shah: *Világjárványok: a fertőző betegségek nyomán követése a kolerától az eboláig és azon túl cí-*

mű könyvének baljós hátterét. A könyv hat év munkájának a gyümölcse, és meglehetősen előrelátásról tanúskodik Shah részéről – továbbá igen messze esik a belenyugvástól. Shah tudományos íróként és oknyomozó újságíróként arról híres, hogy hosszú távon szemléli a problémákat. Legutóbbi könyve, mely *A láz (The Fever)* címet viseli, bemutatja, hogy a malária, mely egy majmoktól származó ősi parazita, hogyan volt hatással az emberiségre félmillió éven át, olyan emberi erőfeszítések sikerét vagy kudarcát befolyásolva, mint például Észak-Amerika gyarmatosítása. Többek között a rabszolga-kereskedelem sikere is nagymértékben függött a maláriával szembeni ellenálló képességtől, mely Afrikában évszázadok alatt fejlődött ki.

Mint gyermekorvos és közegészségügyi szakember két évtized alatt több száz maláriás esetet kezeltem három kontinensen, irányítottam az UNICEF malária-programját Szomáliában a HIV/AIDS, a tuberkulózis és a malária elleni küzdelem globális alapjának (Global Fund to Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria, GFATM) szervezésében, sőt még én magam is voltam maláriás. Nem hittem, hogy Shah túl sok újat tudna nekem mondani, és időm sem volt lényegtelen dolgok olvasására. Aztán tavaly Idjwi szigetére kerültem, a Kongói Demokratikus Köztársaság egy félreeső részére, ahol súlyosan beteg maláriás gyerekek tucatjait kezeltem. Mivel nem volt áram a világításhoz, a sötétedés előtti órákban *A lázat* olvastam, miután bezárt a rendelő. Shah könyvében a közegészségügy és a politika, a tudomány és a társas viselkedés olyan ötvözete jelenik meg, amely teljesen új szemléletmóddal közelít az emberiség „menetrendszerű” maláriajárványaihoz. Sötétedéskor minden este – menekvésüképpen a moszkítók elől – gyors fürdőt vettem egy vérméttelylel fertőzött tó vizében – ez a malária után a második leggyakoribb, élősködő okozta betegség (schistosomiasis, bilharziázis).

Annak ellenére, hogy Brilliant állítása szerint a világjárványok elkerülhetők, a globális egészségügyben uralkodó nézetek ennek elmentmondanak. Shah a világjárványokat bonyolult emberi magatartás végtermékeként látja. Nézetei szerint a fejlődés, a városiasodás és a

népesség-növekedés az ártalmatlan állati mikroorganizmákat emberi kórokozókká változtatják át. Az embereket állati élőhelyekre hajtja a terjesztési vágy, míg az emberi tevékenység okozta éghajlatváltozás és erdőpusztulás a városi térségek felé kényszeríti az állatokat; a nagyüzemi baromfi-, szarvasmarha- és sertéstartás szintén közelebbi kapcsolatba hoznak embert és állatot. A „kolera-paradigma” Rita Colwell mikrobiológus szóalkotása. Azt jelenti, hogy a korunkban megjelenő betegségeket a – biológiai, társadalmi, politikai és gazdasági – környezet váltja ki és tartja fenn oly módon, hogy az emlékeztet a kolera terjedésére.

A világjárványokat az ún. zoonózis okozza – olyan betegségek, melyek állatokról terjednek emberekre. Történelmileg ez egy lassú folyamat volt, melyhez nem kevés testi érintkezésre volt szükség. Évezredekbe telt, míg a malária „átvándorolt” a főemlősökről az emberekre. Körülbelül tízezer évvel ezelőtt, a mezőgazdaság és az állattállomány háziasításának hajnalán az emberek és állatok egy újfajta, közelebbi kapcsolatba léptek egymással, ami elősegítette legismertebb mikrobaink megjelenését. A tehenektől származik a kanyaró és a TBC; a sertésektől a szamárköhögés; a kacsáktól az influenza. Shah megjegyzi, hogy hozzánk hasonlóan a mikrobák között is természetes kiválasztódás zajlik a túlélésért. A feketehimlő-vírus kihalásával nagyjából egy időben egy másik vírus léte is veszélybe került. Amikor Kamerunban a fakitermelés miatt csökkent a csimpánzállomány, a majmokat jellemző immunelégtelenségi vírus „átugrott” a csimpánzokról az emberekre – ez fontos következményekkel járó választás volt, hiszen az emberek többmilliárd bacilusgazdát jelentettek számukra.

Amikor megjelent a HIV-vírus, felröppent a hír, hogy a csimpánzok és emberek közti közösülés útján terjedhetett át. Valójában akkor kerülünk a legközelebbi kapcsolatba az állatokkal, amikor elfogyasztjuk őket. Ennél a pontnál Shah Kinába, a Kanton város élőállatokat is áruló termelői piacaira viszi az olvasót – itt kezdődött 2002-ben a SARS-járvány. Az 1990-es években indultak virágzásnak ezek a piacok, mivel a kínai elit növekvő jövedelmével fedezni

tudta az ún. *je-vej*-konyha (vadhúsokból készült ételek) – például hattyú, fácán, kígyó és teknős – iránti igényét. Olyan állatok voltak kénytelenek szoros közelségbe kerülni egymással, amelyeket a természetben soha nem láthatunk egy helyen.

Shah alaposan körbenézett a kantoni piacon – egy vödörben tartott teknősbékát látott vadkacsák és vadászgörények mellett, kígyókat cibetmacskák társaságában. Ez a természetellenes összecsúszás és közelség a kórokozók esetében nemcsak gyors mutációra ad lehetőséget, hanem újabb fajok megfertőzésére is. A súlyos légúti tüneteket okozó SARS-vírus átterjedt a patkósdenevérekről a nyestkutyákra, kígyókra, cibetmacskákra, és közben egyfolytában változott, majd végül elérte azt az állapotot, hogy embereket is képes legyen megfertőzni.

A kolera évszázadokon át háborítatlanul élt a Bengáli-öböl parányi rákocskáiban az 1760-as évekig – a Kelet-Indiai Társaság megérkezéséig. A halászok és a rizstermesztők 130 000 hektárnyi lápos területet tettek művelhetővé, melyet nagyjából a *Vibrio cholerae* nevű baktérium természetes élőhelyét jelentő víz borított. Az emberekkel való állandó érintkezés következtében két fontos mutáció alakult ki: először is a *Vibrio* hosszú farkat növesztett, mely lehetővé tette számára, hogy – Shah szavaival élve – „úgy tapadjon meg az emberi bél falán, mint a piszkos zappanhab a zuhanyfüggönyön”. Egy második *vibrio*-mutáció eredményeként jött létre az a mérgezőanyag, mely erős hasmenést okoz – és mely annyira fertőzővé teszi a kolerás székletet.

1817-ben kezdődött az első kolerajárvány, amikor a *Vibrio* kihasználta a Füszerúton folyó nemzetközi forgalomban rejlő lehetőségeket. Azóta hét nagy, egymástól független kolerapandémia volt százmilliók életét követelve. A kolera kétszer olyan gyorsan terjed, mint az ebola, és lényegesen gyorsabban öl. A betegség hetekig hordozhatjuk magunkban kimutatható tünetek nélkül, akár csak az ENSZ békefenntartói, akik Nepálból vitték magukkal Haitire 2010-ben végzetes és azóta sem szűnő következményekkel. Ma a kolera körülbelül hárommillió embert fertőz meg évente, és közel százezren halnak bele. 1961 óta tart a hetedik

kolera-világjárvány, és semmilyen jel nem mutat arra, hogy alábbhagyna. Kevesebb mint kétszáz év alatt a kolera bizonyult a legsikeresebbnek és legkitartóbbnak valamennyi kórokozó közül. Minden utazó számíthat rá, hogy egyszer találkozik vele.

A kolera-baktérium a második világjárvány idején 1829 és 1851 között győzte le Európát. Az európaiak „ázsiai kolerának” hívták, feltételezve, hogy a nyugati civilizáció védett marad vele szemben. Ugyanez az önelégültség köszönt vissza korunkban az ebolára adott válaszbán: egy olyan afrikai betegségnek tekintették, melybe nem érdemes beruházni – amíg meg nem érkezett Texasba 2014 szeptemberében. Az emberi gőg sokban kedvezett a kolerának. Párizst például teljesen készületlenül érte a járvány érkezése 1832 tavaszán. A sors iróniája, hogy esténként az előkelők hullának öltöztek be a „kolerabálokba” – ez ihlette Edgar Allan Poe *A vörös halál* álarca című novelláját. Shah így ír róluk: „a kolera olyan gyorsan végzett velük, hogy még a jelmezüket se volt idejük levetni” – ez a részlet összhangban van a kolerás hasmenés éjfél utáni hirtelen megjelenésével, melyet órák leforgása alatt nagyfokú kiszáradás és halál követ.

Április közepére a kolerának több mint hét-ezer párizsi esett áldozatul. Ötvenezen elmenekültek, magukkal hurcolva a kórokozót is. Ezek használták ki a Bank of Manhattan Company¹⁰ által nem sokkal előtte beindított Atlanti-óceáni hajóáratokat. (Ez a New York-i kereskedelmi bank ma inkább JPMorgan Chase néven ismert.) Sokan menekültek Montrealba. Néhány évvel korábban nyílt meg az Erie-csatorna, mely a Hudson-folyót kötötte össze az Erie-tóval, nagyban hozzájárulva New York elképesztő kereskedelmi sikeréhez. A kolera utazását is meggyorsította Montrealból Manhattanbe, ahol már készen álltak a feltételek a kórokozó vilámgyors elszaporodására.

Ezeket a feltételeket Shah az emberi ürülékről szóló „Mocsok” („Filt”) című fejezetben írja le. A középkorban megfigyelhető közegés-

¹⁰ A Manhattan Company volt (lett volna) felelős New York tiszta ivóvízellátásáért. A kezdetleges közműves vízellátó rendszert működtető cég később inkább a bankszakmában fejlődött tovább.
<http://www.vizinform.hu/pic/kepek/newyork01.pdf>

zségügyi hanyatlást a kereszténység uralomra jutásának tudja be. A hinduk, a buddhisták, a muzulmánok és a zsidók valamennyien napi szertartásaik rendjébe illesztették a tisztálkodást; a kereszténység azonban az előírások tisztálkodási szokások hiányáról híres. Jézus nem mosott kezet, mielőtt leült volna az Utolsó vacsora elfogyasztásához és ezáltal évszázadokon keresztül rossz példát mutatott követőinek. A keresztények tévesen okolták a vizet a pestis miatt, és ez a fürdőházak és a gőzfürdők betiltásához vezetett. Az emberek rendszerint együtt laktak jószágaikkal, a trágya eltakarítására pedig kevés figyelmet fordítottak. Vödörbe vagy a szabadba ürítették székletüket. Virágzott a terjedő bűzt elfedni hivatott parfümgyártás.

A tizenhetedik század folyamán ezek a közéleti szokások eljutottak Manhattanbe, ahol az ivóvízkutak mindössze kilenc méter mélyen voltak, és ezért könnyen szennyeződtek az éjszakánként odakerülő emberi ürülékkel. A tizenkilencedik századi New York-iak úgy próbálták javítani a víz minőségén, hogy teának vagy kávénak forralták fel, ami elpusztította a kolerát. Ez azonban gyenge védekezésnek bizonyult, amikor tízezerrel özönlöttek a bevándorlók, és a város alulmaradt két pusztító kolerajárvánnyal szemben.

A vesztegetésből eredő gazdasági hasznot – a kolera történetének visszatérő témáját – jól szemlélteti annak története, hogy hogyan jött létre egy tehetős manhattani cég – ismét a jövőbeli JPMorganról van szó – a vízközművektől a Wall Street 40-be átirányított pénzeiből. Ez azt eredményezte, hogy fél évszázadon keresztül nem volt biztonságos ivóvíz a városban, mert felhagytak a Bronxból szivattyúkon érkező tiszta ivóvíz tervével, és helyette az alsó-manhattani nyomornegyedek kútvizét használták. Nemrégiben történt az eset, hogy ezrek kényszerültek otthonaik elhagyására Floridában a 2008-as másodlagos jelzálogpiaci összeomlás következtében, melyet a JPMorgan Chase és a bankszektor más szereplői idéztek elő. Az állott vízzel teli floridai úszómedencék kiváló táptalajt adtak az *Aedes* moszkítóknak, mikor azok megérkeztek 2009-ben, magukkal hurcolván a dengue vérzéses lázat. Részben ennek

eredményeként ez a trópusi betegség újra meghonosodott Floridában és Texasban, és ugyanaz a szúnyog terjeszti, mint amelyik a sárgalázat, a nyugat-nílusi lázat és a Zika-vírust is hordozza.

Nagy múltja van a hasonlóan erkölcselen cselszövéseknek, mikor is a kormányok fertőző betegségeket titkoltak el a kereskedelem vagy a turistaforgalom zavartalansága érdekében. New York polgármestere és az Egészségügyi Minisztérium tagadták, hogy 1832-ben kolerajárvány lett volna. Olaszország is eltitkolta az 1911-es kolerajárványt. Asszád Szíriája elhallgatta az 2008-as és 2009-es kolerakitöréseket. Mugabe Zimbabweban hónapokig tagadta a 2008-as kolerakitörést, elősegítve ezáltal továbbterjedését Dél-Afrika, Zambia, Mozambik és Botswana felé. A kubai kormány is hírzárlatot rendelt el 2012-es kolerajárványa idején. Míg köztudott, hogy 2002-ben a kínai kormány el akarta rejteni a világ elől a SARS kitöréséről szóló első híreket, Shah rámutat, hogy a szaúd-arábiai kormány úgy próbálta elhallgattatni a közel-keleti légúti koronavírusról (MERS) tudósító orvost, hogy lemondásra kényszerítette, és áthelyezte Egyiptomba.

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) – ahol a tagállamok választják ugyanazokat a területi igazgatókat, akiknek a karanténokat és szankciókat kell elrendelni ellenük – hajlamos arra, hogy a közegészségügy szükségleteinek kielégítése helyett inkább a kormányok igényeinek kedvezzen; mindezt jól mutatják azok az esetek, amikor a kormányok a WHO tudtával titkolták el Szíriában a járványos gyermekbénulás újbóli megjelenését 2013-ban, illetve az ebola kitörését Új-Guineában 2014-ben. Zimbabweban az ENSZ támogatásával palástolták el a kolera kitörését, az ENSZ egyébként következetesen tagadta szerepét és felelősségét a kórokozó Haitire hurcolásában is.

Shah könyvét kötelező olvasmánnyá kellene tenni mindazok számára, akik a globális egészségügyben dolgoznak. Azonkívül egy sokkal szélesebb körű közönség figyelmét is ráirányíthatná azokra a módokra, ahogy a kórokozóknak nevezett mikroorganizmusok számos válfaja okoz – krónikus, vagy éppen ún. nem fertőző betegségekből kialakuló – járványokat

a nyugati világban. Legismertebb betegségeink közül soknak a kórokozók lehetnek az elindítói vagy a közvetlen kiváltó okai. Vírusok állnak a rák összes típusának legalább 25%-a mögött. A méhnyakrákot például, amely a nők körében világszerte a második leggyakrabban előforduló ráktípus, a humán papillómavírus (HPV) okozza. A *Helicobacter pylori* baktérium okozta fertőzés gyakori oka a fekélyeknek, de okozhat gyomorrákot vagy nyirokmirigydaganatot is. Az Epstein-Barr vírus a felelős a Burkitt-limfómáért, a leukémiáért, a gyomor-, mell- és petefészekrákért. A Hepatitis B és C vírus állnak a májrák mögött. A herpesz vírus agydaganatot és Kaposi-szarkómát idézhet elő. Még egyes elméletbetegségek is kórokozókhoz köthetők: sokkal gyakrabban fordulnak elő skizofréniás esetek pár évvel influenzajárványok után. Nagyobb az autizmus veszélye azoknál a babáknál, akik a méhen belül influenza-, illetve herpesz-fertőzésnek voltak kitéve. A Lyme-kór depresszióval és elbutulással (dementia) járhat.

Ezenkívül az a sikertörténet, amit a HPV-vakcina használata jelent a tizenéves lányok a fertőzéstől való megvédésében, azt mutatja, hogy a méhnyakrák esetében a megbetegedések megakadályozhatók védőoltással. A *H. pylori* parazitafertőzés eredményesen kezelhető kéthetes antibiotikum-kúrával és savcsökkentő szerekkel.

A fekete himlő elleni oltóanyagot már 1796-ban kifejlesztették, de 170 év és kötelező védőoltási rendszer kellett ahhoz, hogy kiirtsák a himlőnek ezt a fajtáját. A világon a legfertőzőbb betegség a kanyaró, a kanyaró elleni oltóanyag pedig a rendelkezésünkre álló leginkább költséghatékony közegészségügyi intézkedés; azonban az 1998-ban szárnyra kelt álhír – amely mögött feltehetőleg anyagi érdekeltségek álltak – kapcsolatba hozta ezt az oltóanyagot az autizmussal, és ezáltal hosszú távon megghiúsította a betegség felszámolására tett erőfeszítéseket. A következőkben jóval túlmutatnak a kanyaró újabb, világméretű megjelenésén: több tanulmány kiemeli, hogy a kanyaró oltóanyaga, mely közismerten egy élő vagy legyengített vakcina, 30 vagy akár 80 százalékkal csökkenti a gyermekhalandóságot az olyan fertőző betegségek

esetében is, mint a malária, a tüdőgyulladás és a szamarákhőgés. De ez a hatás csak addig tart, amíg a gyermekek tizennyolc hónaposan nem kapnak előlt vakcinát – rendszerint egy diftéria-szamarákhőgés-tetanusz emlékeztető oltás formájában.

Ez arra utal, hogy a gyermekkori védőoltások rendjének megváltoztatása mélyreható következményekkel járhat. A felnőttkori általánosan előírt kanyaróoltások megvédhetnek bennünket a Zika-vírustól, a jövőbeli kórokozóktól, sőt még a mai járványszerű rákos megbetegedések hátterében álló vírusoktól is. Fontos védelmet nyújthat a népesség számára természeti katasztrófák és háború idején, például Szíriában is, ahol emberek millióinak az immunrendszerét gyengíti le az alultápláltság, a túlszűfolttság és a szennyezett ivóvíz.

Az emberiség történelmének nagy része úgy tekinthető, mint a túlélésért folytatott harc az emberek és a mikroorganizmusok között. A világjárványok a mikroorganizmusok támadásai; a közegészségügyi intézkedések az emberiség védőbástyái. A vízisztítás, a környezetünk tisztán tartása, és a védőoltások mind elengedhetetlenek ahhoz, hogy hosszabb, jobb, sőt nagyszerűbb életet éljünk. A tömegek megmenetetését célzó intézkedésekben azonban nincs sok köszönet. Míg tudjuk, hogy a megelőzés jobb és lényegesen olcsóbb, mint a gyógyítás, anyagilag nemigen térül meg, és nagyon büszkélkedni se lehet vele. A jótékonykodni akarók inkább kórházakat szeretnek építeni, semmint közegészségügyi dolgozókat fizetni. A gyógyszercégek jobban kedvelik a nyugati piacot a Föld távoli és szegény déli országainál, ahol az emberek nem tudják megfizetni a kezeléseket. Az oktatás a társadalom hatásos „oltóanyaga” a tudatlanság ellen, mely hagyja elszaporodni a kórokozókat, de nem elégséges eszköz annak megakadályozására, hogy magánérdekek szerint használják fel a közvagyonot. A következő pánikkeltő körököt felfedezése körüli mai lelkesedésnek nem szabadna elvonni a forrásokat és a kutatókat a már jelenlévő állandó veszélyektől. Nem szabad engednünk a megszokásnak, és nem ismételhjük meg a múlt hibáit, utat engedve mások alacsonyabb rendűnek tartásának és a közönynek.

Védjük meg mindenkit – ez lenne az eszményi állapot a közegészségügyben. Shah kifejti, hogy miközben a gazdagok egyre gazdagabbak lesznek, miért a szegények kapják el a fertőző betegségeket; de azt is ismételtelen kiemeli, hogy a kórokozók – ha megvan a módjuk a terjedésre – nem tisztelnek sem rangot, sem társadalmi osztályt. Valamennyien sebezhetőek vagyunk ebben a globális faluban, ha az új élőlények iránti érzékenységről vagy biológiai fegyverekről van szó. Igen valószínű, hogy egy világjárvány első esete háború vagy szegénység miatt jelenik majd meg. A jelenlegi közel-keleti és afrikai konfliktusok nyomán menekültek és kitelepítettek akkora tömege zúdul ránk, mint a második világháború óta még soha – alutáplált emberek áradata, akik rendkívül érzékenyek mind az ismerős, mind az új kórokozókra. Az új világjárványok veszélyével fenyegető területeken megvalósuló közegészségügyi beruházások

nemcsak a 99 százalék, hanem a fennmaradó 1 százalék védelmét is jelentik.

A világjárványok megakadályozása gyakorlatias – és működőképes – megoldásokat kíván, hogy megvédhessük az embereket a fertőző betegségektől. Mindezek a következők lehetnek: beruházások egy világméretű oltóanyag-készletbe kolera, hepatitis és tuberkulózis ellen; a veszélyeztetett népességcsoportokat megcélzó, helyi szintű oltási kampányok pénzbeli támogatása; a szúnyogok irtása, amely nemcsak a Zika-vírust segítene féken tartani, hanem a dengue lázat, a sárgalázatot és a maláriát is; világszinten egyetemesen biztosított kanyaróoltás. Az ilyen gyakorlati intézkedések minden valószínűséggel megtérülnek majd, és mindemellett a létező legszélesebb körben megvalósítható védelmet nyújthatják a jelenlegi és jövőbeli kórokozók ellen.

(The New York Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Botos Katalin prof. emerita, SZTE, PPKE
Eperjesi Zoltán doktorandusz, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Dr. Erdélyi István ny. régészprofesszor, a történettudományok akadémiai doktora, Göd
Frenyó Zoltán filozófus, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Filozófiai Intézet, főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola; Budapest
Dr. Gesztesi Tamás, nyugalmazott belgyógyász főorvos, Szekszárd
Dr. Gesztesi Enikő PhD, klasszika-filológus, gimnáziumi tanár, Szekszárd
Harmati Róbert (1984) PhD-hallgató ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program; Isaszeg
Juhász Dániel történész, MA, Eger
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kapusi Angéla PhD-hallgató, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc
Ligeti Dávid PhD, VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs; Göd
Dr. Maróti Andor ny. egyetemi docens, ELTE, Budapest
Szabó Dániel Róbert, doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr
Varga János mérnöktanár, Székesfehérvár
V. Molnár László történész, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Botos Katalin: Gandhi harcostársa: az ökológiai gondolkodás úttörője 1

MŰHELY

Maróti Andor: A kultúraközvetítés zsákutcai 12

Szabó Dániel Róbert: Zenék a legértékesebb márkák termékeinek reklámjaiban . . . 17

Frenyó Zoltán: Fichte eszményi állama és gazdaságfilozófiája 30

SZÁZADOK

Dr. Erdélyi István: Kard és kereszt 42

Kapusi Angéla: Korát megelőzve? Henszlmann Imre Shakespeare-kritikái és a magyarországi Shakespeare-recepció a 19. század közepén. 45

V. Molnár László: Sztjepan Razin, a lázadó atamán 52

Dr. Gesztesi Tamás – Dr. Gesztesi Enikő: Balassa János (1814–1868). 62

Harmati Róbert: Pénzhamisításról szóló hírek az Országos Hírlap című napilapban 71

Juhász Dániel: Az első világháború pénzügyi vonatkozásai 77

Varga János: 90 évvel ezelőtt született Kemény János, az informatika úttörője 92

NAPLÓ

Eperjesi Zoltán: Az ópiumháborúk nyomában 99

Ligeti Dávid: Törvény, jog, igazság – Széll Kálmán, az ország vezérigazgatója . . . 108

Kapronczay Károly: Mindszenty József bíboros levelezése a budapesti amerikai követségről 1956–1971 között 112

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Charlie Savage: A kémfőnök támad és védekezik (115) *Annie Sparrow*: Szörnyű betegségek árnyékában (122)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2016. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2016. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
 - e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
 - faxon: +36-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Igazgatóság, Budapest 1932.

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 750 Ft • Előfizetéssel: 580 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

